

หนังสือที่ระลึก

ถึงรอบ ๑๐๐ ปี

แห่ง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

และ

ห้องขจร

อ

923.1593

ท164

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน

วันที่ ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๑

หนังสือที่ระลึก

ถึงรอบ ๑๐๐ ปี

แห่ง

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สมวิท ๒๓ พระโขนง กรุงเทพมหานคร ๑๑

โทร. ๓๑๒๑๕๗๕. ๓๑๒๑๐๕๗

วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

และ

วันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน

วันที่ ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑

๑๐๖๒๙

งานพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคต
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๐๐ ปี
 และ
 งานพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคต
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ๑๐๐ ปี

บานแพนก

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพล
อดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร สยามินทราธิราช
บรมนาถบพิตร ว่าสมเด็จพระไปยการิราชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเป็นปราชญ์และนักปกครองผู้มีทรรศนะไกล ทรงแก้ไขวัตร
ปฏิบัติในระหว่างที่ทรงพระผนวชอยู่สืบกว่าปีด้วย พระปรีชาญาณรอบรู้
พระบรมพุทโธวาทแตกฉานกอปรด้วยพระราชหฤทัยกล้าเสี่ยงกล้าทำ
แม้จะได้ทรงประสบโชคร้ายที่สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต
ไปโดยพลันในระหว่างที่เพิ่งเริ่มทรงผนวชก็ได้ทรงรู้เท่าถึงประสา
สโนบายตัดสินพระหฤทัยบำเพ็ญพรตต่อไป จนได้ทรงปลุกฝังวิสาสะ
กับชนทุกชั้นทุกชนิด ได้ทรงทราบตระหนักในแนวทางแห่งโลกสันนิบาต
แล้วยังได้ทรงมีโอกาสสลับรับฟังเรียนสรรพวิทยาศาสตร์อาทิวิชา
คำนวณและดาราศาสตร์กับทั้งมานุษยวิทยาทั่ว ๆ ไป ทรงสามารถเข้าใจ
พระหฤทัยภาษาต่าง ๆ ที่เป็นหลักของตำราในโลกตะวันตก จนพระราช
กฤดาธิการแผ่ไพศาลไปกว้างขวางในหมู่ปัญญาชนทั่วพิภพ

บัดนี้จะครบร้อยปีจากวาระที่เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะหาทางยกย่องพระกฤษฎา
ภินิหารไว้ให้ปรากฏสืบต่อไปภายหน้าว่าสมเด็จพระไปยการิราชพระองค์
นั้นทรงบำเพ็ญพระราชกรณียไว้กว้างขวางเป็นประโยชน์แก่ชาติและ
ศาสนาเพียงไร จึงได้มีพระราชดำรัสให้จัดการพระราชกุศลทักษิณ

นุปรทานตามราชประเพณีไว้ส่วนหนึ่งแล้ว แต่ทางที่ทรงพระราชดำริว่า
จะได้ประโยชน์กว้างขวางกว่านั้นย่อมอยู่ที่พระราชกุศลวิยาทานพิมพ์
หนังสือขึ้นเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณ ในการนี้ได้ทรงทราบว่ามี
ผู้ได้เตรียมการพิมพ์หนังสือไว้โดยเสด็จพระราชกุศลแล้วเป็นจำนวน
มากเรื่อง แต่นอกจากนี้ยังมีพระราชประสงค์ให้จัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก
เป็นพระราชวิยาทานอีกต่างหาก

เรื่องที่ใช้ในที่นี้ เดิมตร. เอ. บี. กริสโวลต์ นักโบราณคดีอเมริกัน
เขียนไว้ในวารสารแห่งสยามสมาคมให้ชื่อเรื่องว่า “King Mongkut of
Siam” (วารสารเล่ม ๔๕ ภาค ๑) เป็นภาษาอังกฤษ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ
ดิศกุล ทรงแปลเป็นไทยไว้ หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล ทรงจัด
พิมพ์ขึ้นเป็นกุศลวิยาทานเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๖ ความที่กล่าวในนี้
น่าอ่านน่ารู้เป็นหลายประการ เช่นในเรื่องที่ทรงชำระพระพุทธศาสนา
ในส่วนที่เกี่ยวกับวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ ซึ่งได้หยิบยกเอาสารสำคัญของ
พระบรมราชาธิบายทรงวางระบอบให้ใกล้ชิดกับพระบาลี อันแสดงชัดเจน
ว่าพระองค์ทรงใช้พระปัญญาอย่างลึกซึ้งประกอบด้วยเหตุผลจนทรง
สามารถจับเหตุแห่งพระบรมพุทโธวาทแล้ว ทรงสามารถอธิบายให้
ปวงชนเห็นจริงเห็นชอบตามจันตสันน์มีมหาชนเห็นพ้องในพระราชบริหาร
ไม่แต่ในเมืองไทยเราหากตลอดไปถึงนานาประเทศที่ใกล้เคียง เช่น ลาว
และกัมพูชาประเทศ สรุปความสำคัญไว้แห่ง ๑ ว่า

A critical study of the texts, not in the spirit of faith, but in the light of reason, provided the means of doing so. It was plain enough that they contain two very different veins of thought.

One of them based mostly on the commentaries, is simply pietistic. In it the Buddha appears to be a kind of supergod who performs stupendous miracles, flies about in the air, converts myriads of gods to his Doctrine, teaches his disciples charms to tame demons. The righteous worship him with an emotional extravagance in which blind faith crowds out reason.

The other vein of thought is humanistic and rational. The Buddha is a human being, a wise and gentle teacher who has developed his own mental powers to an unusual degree, without the slightest recourse to supernatural aid. The timeless cure for suffering he expounds is virtue and common sense carried to their logical conclusion. The underlying philosophy is both rational and coherent. Suffering is caused less by material troubles than by mental attitudes. Craving and greed, hatred, malice, anger and cruelty, ignorance, superstition and sloth-if things can be brought under control, suffering will be alleviated; and if they can be totally eradicated, suffering will disappear altogether.

อนึ่ง วาระนี้ย่อมเป็นวาระครบรอบร้อยปีจากวันที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเสด็จขึ้นเสวยราชย์สืบราชสันตติวงศ์ต่อมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นสมควรจะถือโอกาสเชิดชูพระเกียรติคุณเสียด้วยกัน แต่สมเด็จพระไอยกาธิเบศ์พระองค์นั้นได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียมากมายทั้งเวลาก็กังมิได้ล่วงไปนานนัก ได้มีเอกสารแสดงพระราชประวัติอยู่ไม่น้อย ได้ทรงพระราชดำริเลือกค้นหาเรื่องราวที่ยังมิได้ปรากฏแก่วงการอ่านหนังสือที่เป็นไทยด้วยกันส่วนมาก

จึงทรงเลือกได้หนังสือขององค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม
แห่งสหประชาชาติอันรวบรวมบทความที่เขาพิมพ์ไว้ในวารสารประวัติ-
ศาสตร์สากลเฉพาะที่ว่าด้วยน้ำหนักแห่งความรุกรานจากมหาประเทศ
ตะวันตกที่ท่วมเข้ามายังนานาประเทศเบื้องตะวันออก ซึ่งประเทศ
เหล่านั้นต่างก็ได้พยายามสกัดทานเป็นผลให้แต่ละประเทศย่อยยับ บางราย
เช่นจำพวกเพื่อนบ้านของเราถึงเสียอิสรภาพ และเขาว่าๆสยาม
ประเทศเดียวเท่านั้นที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระปัญญาผ่องแผ้วเอาชีวิต
ของประเทศไว้ได้ตลอดมา ทั้งนี้ก็เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้า ฯ เขาได้พิมพ์เรื่องของพระองค์ไว้ในหนังสือรวมบทความ ชื่อ
The New Asia ซึ่งหม่อมเจ้าวงศานุวัตร ราชเลขาธิการทรงรับแปล
ทุนเกล้า ฯ ถวายเป็นภาษาไทยเพื่อสมทบในหนังสือที่ระลึกเล่มนี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหวังพระราชหฤทัยว่า พระราช
กุศลวิद्याทานในการพิมพ์หนังสือที่ระลึกเล่มนี้จะเป็นผลส่งเสริมพระราช
กฤษฎาภินิหารในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสองพระองค์ผู้ทรงเป็น
พระบรมโปยการิราชและพระบรมโอยการิราช ทั้งจะได้แนะแนวทางที่
อนุชนชาติไทยจะได้เห็นและปฏิบัติตามเพื่อรักษาไว้ซึ่งอิสรภาพของ
ชาติไทยให้คงอยู่ชั่วกาลนาน.

พระคำหนักจิตรลดารโหฐาน

วันที่ ๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิ
พลเอกเจ้าจักรสังข.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดร. เอ. บี. กริสโวลต์ แต่ง

หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปลจากภาษาอังกฤษ

บทที่ ๑

ใน พ.ศ. ๒๓๙๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชย์ในประเทศไทย มหาอำนาจในทวีปยุโรปได้พากันเข้าครอบครองดินแดนส่วนใหญ่ในทวีปเอเชีย และกำลังเตรียมที่จะเข้าครอบครองดินแดนส่วนอื่นๆต่อไปอีก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเป็นพระองค์หนึ่งในบรรดาประมุขของประเทศในทวีปเอเชีย แต่เพียงส่วนน้อยที่สามารถต่อต้านบรรดานักอาณานิคมเหล่านั้น ในขณะที่ประมุขของประเทศอื่น ๆ กำลังพยายามสู้รบอยู่อย่างไม่มีหวัง หรือกำลังยอมแพ้แก่ประเทศมหาอำนาจ พระองค์ก็ทรงสามารถรักษาอิสรภาพของประเทศไทยไว้ได้ และในขณะที่ประเทศอื่นพยายามที่จะรักษาให้ประเทศของตนปลอดภัย โดยบีบประทุไม่ยอมรับอิทธิพลของประเทศทางทิศตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงคิดได้ว่าวิธีเดียวที่ประเทศในทวีปเอเชียจะคงอยู่ได้ก็คือ ต้องยอมรับเอาอิทธิพลเหล่านั้นมาปรับปรุงตนเองให้ทันสมัย วิธีนี้เป็นวิธีที่ประเทศญี่ปุ่นได้กระทำเช่นเดียวกันในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงตระหนักดีถึงผลที่เกิดขึ้นในประเทศจีน เมื่อประเทศนั้นพยายาม

ผลักดันชาวตะวันตกออกไป พระองค์เกือบจะเป็นเพียงองค์เดียวในบรรดาชาวไทยในขณะนั้นที่ทรงทราบว่า ประเทศจีนแพ้ในสงครามฝิ่นและไม่ทรงเชื่อในคำโฆษณาที่ว่าประเทศจีนยอมยกสิทธิตามสัญญาให้แก่อังกฤษ เนื่องจากต้องการการประนีประนอม ประเทศไทยต้องไม่ทำตามตัวอย่างเช่นนั้น ต้องยกเลิกการแยกอยู่อย่างโดดเดี่ยวอย่างที่เคยทำกันมา ต้องยอมทำการค้ากับต่างประเทศและรับความคิดเห็นใหม่ ๆ แก่ไขเปลี่ยนแปลงประเพณีอันล้าสมัยของตน ประมุขของประเทศไทยในภายหน้าจำเป็นต้องศึกษาถึงความละเอียดอ่อนของความคิดเห็นทางวิชาการ การทูต และการปกครองบ้านเมืองแบบตะวันตก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตระหนักดีว่าการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ต้องทำไปอย่างรวดเร็ว สิ่งใดที่ชาติตะวันตกทำมาเป็นเวลาร้อย ๆ ปี ประเทศไทยต้องทำให้ได้ในระยะเร็วกว่านั้น ตลอดเวลา ๑๗ ปี ที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ก็ได้ทรงเปลี่ยนโฉมหน้าทั้งหมดของประเทศไทย ได้ทรงเปิดสัมพันธ์ภาพทางการทูตกับประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส และสหรัฐอเมริกา ทำให้มีการติดต่อทางการค้าขายกับต่างประเทศอย่างกว้างขวาง ทรงเปิดโอกาสให้ชาวไทยได้รับความคิดเห็นใหม่ ๆ ทรงตั้งโรงพิมพ์ สร้างถนน ขุดคลอง และบัญญัติให้ใช้เงินตราสมัยใหม่ของไทยขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อให้พอเพียงกับการขยายตัวทางการค้าขายของประเทศ ทรงเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองตั้งที่ปรึกษาต่างประเทศขึ้นในวงราชการ จ้างชาวยุโรปให้มาช่วยจัดกองทหารให้ดีขึ้น และตั้งกำลังตำรวจ พระองค์ทรงสนับสุนนเสรีภาพ

ในการนับถือศาสนาและอุทิศตนสอนศาสนาคริสต์ขึ้น ทั้งในงาน
 ด้านการศึกษาและการแพทย์ พระองค์ทรงผ่อนผันให้ฐานะของทาสคิ
 ษณ์ และทรงแนะนำอยู่เสมอว่ากฎหมายพึงให้ยุติธรรมแก่ชนทุกชั้นเท่ากัน

การเปลี่ยนแปลงของพระองค์ เป็นการปฏิบัติที่แปลกประหลาด
 ที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ เพราะเหตุว่าไม่ได้เกิดขึ้นจากประชาคมติ
 ซึ่งไม่มีอยู่ในขณะนั้น หรือเกิดจากความยินยอมซึ่งคณะก้าวนำหน้า
 ได้บังคับเอาจากพระเจ้าแผ่นดิน ตรงกันข้าม พระองค์เองทรงเป็นทั้ง
 พระเจ้าแผ่นดินและผู้นำคณะก้าวนำไปพร้อมกัน

การที่พระราชินีในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงยอมเสียสละ
 อย่างเต็มพระราชหฤทัย เพื่อปรับปรุงประเทศไปสู่รากฐานประชา
 ธิปไตยสมัยใหม่ ในขณะที่ราษฎรของพระองค์เองก็ไม่ได้เคยนึกถึง
 สิ่งเหล่านี้ จึงเป็นปริศนาซึ่งชาวตะวันตกไม่อาจเข้าใจได้ แต่สิ่ง
 ก็เป็นสิ่งที่ธรรมดาเกี่ยวกับพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
 ไม่ได้ทรงเป็นกษัตริย์ไทยองค์แรกหรือองค์สุดท้ายที่ทรงมีความก้าวนำ
 ไกลไปยิ่งกว่าราษฎรของพระองค์

การเปลี่ยนแปลงของพระองค์ในทางศาสนายังมีความลึกซึ้ง
 มากขึ้นไปอีก พระองค์ได้ทรงตัดความเชื่อถือในโชคลางต่าง ๆ ซึ่งเข้า
 มาผูกพันอยู่กับพุทธศาสนาเป็นเวลาหลายร้อยปี ทรงสั่งสอนพุทธศาสนา
 อย่างบริสุทธิ์ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงตระหนักดีว่า ในไม่ช้าประชาชน
 ผู้ได้รับการศึกษาคิษณ์ก็จะเลิกเชื่อถือสิ่งเหลวไหลต่าง ๆ เหล่านี้ และ

สิ่งนี้อาจทำให้ประชาชนเหล่านั้น เลิกเลื่อมใสในพุทธศาสนาตามไป
ด้วย พระองค์จึงได้ทรงชี้แจงให้เห็นว่า คำสั่งสอนในพุทธศาสนานั้น
ถ้าเข้าใจให้ถูกต้องแล้วก็จะไม่มีอะไรที่ขัดต่อสามัญสำนึก หรือขัดกับ
วิทยาศาสตร์เลย พุทธศาสนาเป็นแต่ระบบทางจรรยา ซึ่งเหมาะกับ
ความต้องการในปัจจุบันอย่างยิ่ง

วันหนึ่ง เมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับโลกทั่วไปกว้างขวาง
ยิ่งขึ้น พระนามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้รับ
การเทิดทูนสูงยิ่งกว่านามของผู้สร้างอาณาจักรทั้งหลายเสียอีก แต่ใน
ปัจจุบันทางตะวันตกรู้จักพระองค์ก็แต่เพียงว่าเป็นตัวตลกขบขัน เป็น
ต้นว่าในเรื่อง แอรรนากับพระเจ้ากรุงสยาม (Anna and the King) และ
เรื่อง The King and I เท่านั้น.

บท ๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายมงกุฏฯ ประสูติใน พ.ศ. ๒๓๔๗ เป็นพระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ผู้ทรงสถาปนาพระราชวงศ์จักรี และเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ผู้เสด็จขึ้นเสวยราชย์ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ นอกจากทรงมีพระอนุชาซึ่งพระองค์โปรดปรานมากแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏฯ ยังทรงมีพระเชษฐาอนุชาเชษฐภคินีและชนิษฐาต่างพระมารดาอีกหลายพระองค์ พระองค์ทรงเป็นสมเด็จพระราชโอรสองค์ใหญ่ที่ประสูติจากพระอัครมเหสี ดังนั้นโดยทั่วไปจึงถือกันว่าทรงเป็นรัชทายาท แต่การสืบราชสันตติวงศ์นี้ก็ไม่มีการกำหนดไว้โดยแน่นอน เมื่อพระมหากษัตริย์สวรรคต ที่ปรึกษาอันประกอบด้วยเจ้านายและข้าราชการชั้นสูงก็เลือกพระราชองค์ใหม่ขึ้น โดยทั่วไปก็มักเลือกสมเด็จพระราชโอรสองค์แรกที่ประสูติแต่พระอัครมเหสี แต่ก็ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องกระทำดังนี้เสมอไป

ในขณะนั้น ประเทศไทยกำลังฟื้นตัวอย่างรวดเร็ว จากความหายนะอันเกิดจากสงครามกับพม่า ซึ่งได้ทำให้ประเทศเสียหายไปเป็นอันมากในช่วงระยะบรรพบุรุษรุ่นก่อน

กรุงศรีอยุธยา ราชธานีสมัยก่อนยังคงปรักหักพัง อยู่ราว ๔๐ ไมล์เหนือกรุงเทพฯ ราชธานีแห่งนี้ใหญ่กว่ากรุงลอนดอนในสมัยเดียวกัน ชาวยุโรปผู้ได้มาเห็นความรุ่งเรืองของเมืองนี้ ในขณะนั้นก็อดที่จะเรียก

ไม่ได้ว่า เป็นนครเวนิสทางทิศตะวันออก ทั้งนี้เพราะมีลำคลองเป็นจำนวนมากที่ตัดผ่านไปตามพระราชวังอันสูงสกาวยาม และวัดที่มี ยอดสงฆ์ทองงามระยับ บรรดาเรือพระที่นั่งและเรือหลวงซึ่งสลักเสลาอย่างสวยงามมีบุษบกตั้งอยู่ภายใน ก็เล่นตามชบวนผ่านไปตามลำน้ำ เหล่านี้ ตามวัดต่างๆ เป็นจำนวนร้อยๆ บรรดาพระภิกษุสงฆ์ต่าง ก็แสดงความเคารพต่อพระพุทธรองค์ ซึ่งมีพระพุทธรูปทำด้วยสัมฤทธิ์ หรือปูนปั้นปิดทองอยู่เป็นจำนวนนับไม่ถ้วน พ่อค้าชาวยุโรปและเอเชีย ก็มาค้าขายในตลาด ณ ราชธานีแห่งนี้ ในขณะที่บรรดาเจ้าประเทศราช ต่างก็ส่งผ้าไหม เครื่องเพชรนิลจินดา และต้นไม้ทอง เงิน มาเป็น เครื่องราชบรรณาการ ถวายแด่พระมหากษัตริย์ ประเทศไทยมั่งคั่งมาก ในขณะนั้น แต่การป้องกันประเทศยังอ่อนแอ ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ กองทัพ พม่าจึงเข้ายึดเอาราชธานีอันสวยงามแห่งนี้ไว้ได้ ได้แย่งชิงเอาสมบัติ อันมีค่าต่างๆ ไป และเผาทั้งกรุงศรีอยุธยาไว้เป็นสังหารหักพัง

๒-๓ เดือนต่อมา ชาวไทยก็สามารถขับไล่ผู้รุกรานออกไปได้ แต่ก็ไม่ได้พยายามซ่อมแซมราชธานีเก่าขึ้นอีก ผู้ปกครองประเทศใน ขณะนั้นได้สร้างราชธานีขึ้นใหม่ที่บางกอก ไต่ลงไปตามลำน้ำ ในครั้งแรกได้สร้างขึ้นบนฝั่งขวา แต่ต่อมาก็ย้ายมาอยู่บนฝั่งซ้าย พระราชวัง และวัดต่างๆ เริ่มเกิดขึ้น เลียนแบบความรุ่งเรืองในสมัยก่อนที่ยังคง ทรงจำกันอยู่ได้ คือมีอาคารผนังขาวนวลรองรับหลังคามุงกระเบื้องที่ ช้อนกันอยู่เป็นชั้นๆ พระยานาคประดับทองเลื้อยอยู่บนหลังคาหรือ ทอดตัวลงมาตามขอบหน้าบัน เพื่อขับไล่ภูติผีปีศาจให้หนีไป ช่าง

เขียนกวีภาพบนผนังภายในอาคารด้วยสีที่ค่อนข้างสดหรือเข้ม เป็นภาพภูมิประเทศแสดงพระพุทธรูปองค์กำลังทรงรับของถวายจากบรรดาเจ้านาย ซึ่งแต่งองค์ตามแบบราชสำนักไทย ในขณะเดียวกันภาพบุคคลซึ่งวาดตามนิยายภาษาสันสกฤตก็นั่งอยู่อย่างสง่างาม ภายในปราสาทเลียนแบบของจริงที่กำลังสร้างอยู่ ในระยะนั้นบรรดาเรือต่างๆ ก็บรรทุกทรัพย์สมบัติซึ่งซ่อนไว้ได้จากข้าศึกล่องลงมาตามลำน้ำ และหมู่แพก็ล่องนำพระพุทธรูปสมัยเก่าขนาดใหญ่ลงมาจากเมืองต่าง ๆ ที่ถูกทำลายลงไป สำหรับประชาชนส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในเรือนแพ ซึ่งสร้างด้วยไม้ไผ่สานหรือไม้กระดาน หน้าจั่วของเรือนแพเหล่านี้สลักเลียนรูปพระยานาคอย่างหยาบๆ เรือนแพเหล่านี้สบายและสะดวกมาก เพราะเหตุว่าในอากาศร้อนของเมืองไทยนั้น ย่อมมีกระแสน้ำพัดอยู่เสมอบนผิวน้ำ นอกจากนั้นแม่น้ำยังเป็นทั้งที่ซักผ้า อาบน้ำ และทางคมนาคมไปพร้อมกัน ประชาชนเองก็สะเทินน้ำสะเทินบก คือเรียนว่ายน้ำและพายเรือไปเกือบๆ พร้อมกับการหัดเดิน

ในขณะนั้น ประเทศไทยยังคงเป็นประเทศที่ไม่สนใจกับโลกภายนอก การสงครามกับเพื่อนบ้าน รวมทั้งการปฏิวัติในประเทศฝรั่งเศส ตลอดจนความยุ่งยากในทวีปยุโรป ทำให้การค้าขายซึ่งประเทศไทยเคยติดต่อกับประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส และฮอลแลนด์ ต้องหยุดชะงักลง เนื่องจากการติดต่อกับต่างประเทศก่อนหน้านี้ ประเทศไทยยังคงจำได้แต่เพียงการหล่อปืนใหญ่ การใช้ปืนไฟ ยา ๒-๓ ชนิด และขนมฝรั่งเศสเท่านั้น ในตอนต้น สมัยรัตนโกสินทร์ประเทศไทยไม่มีการติดต่อทาง

การทูตกับประเทศใดเลยนอกจากประเทศจีน และมีการติดต่อทางการค้าขายกับประเทศจีนและประเทศอินเดียเท่านั้น ไม่มีคนไทยคนใดเลยที่สามารถพูดภาษาในทวีปยุโรปได้ ชาวยุโรปที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยก็มีแต่เพียงหมอสอนศาสนาชาวฝรั่งเศส และพ่อค้าชาวโปรตุเกส ๒-๓ คน หมอสอนศาสนาชาวอเมริกันเริ่มเข้ามาถึงใน พ.ศ. ๒๓๗๑ เมื่อการติดต่อทางการค้าขายเริ่มมีขึ้นอีกกับทวีปยุโรป การติดต่อก็ก็นับไปอย่างช้ามาก และคณะทูตทางการค้าของอังกฤษที่เข้ามาก็ไม่สามารถทำประโยชน์อะไรได้มาก

ในขณะนั้น มีถนนแต่เพียงเล็กน้อย ประชาชนส่วนใหญ่จึงต้องอาศัยการคมนาคมทางน้ำ คือบรรดาแม่น้ำและคลองต่างๆ ยาทิที่ใช้ก็มีแต่เพียงสมุนไพรรอบๆกับเวทมนตร์คาถา ระบบประสาธและการเดินของเลือดก็ใช้รักษาด้วยวิธีบีบนวด ภูมิศาสตร์และการศาสตร์ก็ศึกษาจากรากฐานของนิยายจากอินเดีย ไม่มีมหาวิทยาลัยและโรงเรียนนอกจากวัดการตีพิมพ์หนังสือก็ไม่ใช่ที่รู้จักกัน หนังสือหายากและราคาแพงมาก เพราะเหตุว่า มีอยู่แต่เพียงในรูปคัมภีร์ใบลานหรือสมุดไทยที่คัดลอกต่อกันลงมามีด้วยมือเท่านั้น

ประชาชนส่วนใหญ่เชื่อในสังสารวัฏอย่างแท้จริง คือสิ่งที่มีชีวิตทั้งหมดไม่เฉพาะแต่มนุษย์เท่านั้น ต้องตกอยู่ภายใต้ห้วงแห่งสังสารวัฏ การกระทำไม่ว่าดีหรือชั่วของทุกชีวิต ย่อมส่งผลไปถึงสถานะของเขาในชาติหน้า ทั้งเทวดาและยักษ์ย่อมต้องสิ้นชีพ ท่านเหล่านั้นเมื่อครั้งหนึ่งก็เคยเป็นมนุษย์ และปัจจุบันกำลังถูกลงโทษหรือได้รับรางวัลชั่วขณะ

จากกรรมที่กระทำมาแล้วในชาติก่อน การเวียนว่ายตายเกิด^๕ ย่อมมีอยู่ต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด สัตว์ในปัจจุบันอาจตายไปเกิดเป็นเจ้าชายในชาติหน้า เนื่องจากทำกรรมดีไว้ในชาตินี้ และเทวดาในปัจจุบันถ้าประพฤติไม่ดี ก็อาจไปเกิดเป็นลูกขอทาน หรือคนทุพพลภาพได้ ผู้ที่ต้องการไปเกิดดี ย่อมต้องทำบุญ และบุญแต่ละอย่างก็มีราคากำหนดไว้ล่วงหน้า เป็นต้นว่า เถ้านั้นสำหรับการอุทิศเงินถวายวัด เถ้านั้นสำหรับการถวายอาหาร แต่พระภิกษุและสามเณร เถ้านั้นสำหรับการปล่อยนก และเถ้านั้นสำหรับให้ทาน แต่ถ้าพุทธศาสนาจะอำนวยความสะดวกให้แก่การทำบุญเพื่อผลในชาติหน้า ในชาตินี้ก็ยังต้องมีปัญหาอีกมากมาย เป็นต้นว่า การหาเงิน ขจัดภัยอันตรายและโรคภัยไข้เจ็บ ตลอดจนทำให้คนรักใคร่ ปัญหาเหล่านี้มีญาติต่างๆ ซึ่งสิงสถิตอยู่บนบก ในทะเล และบนฟ้า เป็นผู้ควบคุม คือมีญาติอยู่ในต้นไม้ทุกต้นและหินทุกก้อน ในสระทุกแห่ง และแม่น้ำทุกสาย ในเมฆและในดวงดาว ญาติเหล่านี้อาจทำให้ฝนตก หรือฝนแล้ง พืชผลดีหรือเลว รวมทั้งความสำเร็จหรือหายนะ ทั้งในความรัก การพนัน และการสงคราม แม้ว่าญาติเหล่านี้จะมีอิทธิฤทธิ์มาก แต่ก็อาจทำให้สงบได้ด้วยการเช่นสังเวद्यด้วยอาหารและดอกไม้ หรือทำให้นิ่งไปด้วยการสาปแช่ง ในปัจจุบันเฉพาะแต่คนที่ไม่รู้จักคิด จึงจะเชื่อถือญาติเหล่านี้เป็นจริงเป็นจัง แต่ในสมัยนี้ เกือบทุกคนไม่ว่าจะได้รับการศึกษาสูงเพียงใด ย่อมเชื่อในญาติเหล่านี้ และพยายามอย่างยิ่งที่จะทำให้ผีเหล่านั้นสงบ

ในขณะนั้น ชาวไทยได้นับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท (หรือหินยาน) ดังในปัจจุบัน ซึ่งมักกล่าวกันว่า ศาสนานี้ไม่มีพระเจ้า เพราะตามความจริงก็คือ คำสั่งสอนที่เกี่ยวกับจิตวิทยาและจรรยา โดยไม่มีเทวดาเป็นส่วนสำคัญ พุทธศาสนาลัทธิหินยานมีจุดมุ่งหมายแต่เพียงอย่างเดียว คือการหลุดพ้นจากทุกข์ และการหลุดพ้นนี้ก็อาจทำได้โดยมนุษย์ โดยไม่ต้องมีพระเจ้าเข้ามาช่วย วิธีหลุดพ้นก็คือการพิจารณาถึงกฎแห่งเหตุและผล แล้วปฏิบัติตนให้เหมาะสม เหตุแห่งทุกข์ก็คือ ตัณหา พยาบาท และอวิชชา ถ้าทำให้เหตุแห่งทุกข์เหล่านี้หมดไปได้ ทุกข์ก็จะหายไปด้วย แม้ว่าวิธีนี้ฟังดูจะง่าย แต่ในทางปฏิบัติก็ไม่ใช่ของง่ายนัก สำหรับทางด้านการละเว้น พุทธศาสนิกชนทุกคนจำต้องละเว้นไม่กระทำการชั่ว ๕ ประการคือ การดื่มเครื่องดองของเมา การผิดลูกผิดเมีย พุตมฺสา ลักขโมย และฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ทางด้านสิ่งที่ควรกระทำก็คือ พยายามควบคุมตนเอง อดทน และมีความกรุณาต่อสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย ที่กล่าวมานี้เป็นหลักปฏิบัติขั้นต่ำที่สุดของศาสนาพุทธ ประชาชนโดยทั่วไปย่อมไม่อาจต่อสู้กับอวิชชาได้ แต่โดยทั่วไปก็อาจทำได้ทางอ้อม ด้วยการสนับสนุนความเป็นอยู่ของพระภิกษุสงฆ์ ผู้มีหน้าที่โดยเฉพาะสำหรับกำจัดอวิชชา

กฎของพระภิกษุสงฆ์มีอยู่มากกว่าหลักปฏิบัติขั้นต่ำที่สุดของพุทธศาสนิกชนเป็นจำนวนมาก นอกจากหลักปฏิบัติขั้นต่ำที่สุดที่แล้ว พระสงฆ์ยังต้องตัดสิ่งต่าง ๆ ที่จำเป็นแก่คนธรรมดาโดยทั่วไป เป็นต้นว่าการผูกพันกับครอบครัว ทำงานหาเลี้ยงชีพ และกิจประจำวันอื่น ๆ ที่ไม่มี

ความผิด ทั้งนี้ เพราะงานเหล่านี้จะทำให้พระสงฆ์ต้องเสียเวลาสำหรับหน้าที่ของตน พระสงฆ์ต้องไม่มีภรรยา แต่จะรักษาวินัยอย่างเข้มงวด ได้รับอาหารและที่อยู่จากผลทานที่ประชาชนบริจาค พระสงฆ์เหล่านี้แบ่งหน้าที่ของตนคล้ายกับในมหาวิทยาลัยปัจจุบัน คือมีหน้าที่ทั้งทางด้านการศึกษาและวิจัย พระสงฆ์บางรูปชำนาญในภาษาบาลี ซึ่งเป็นภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก สามารถรอบรู้พระธรรมวินัยเป็นอย่างดี และสอนแก่ประชาชน แต่บางรูปก็ชำนาญในการฝึกฝนจิตใจตนเอง ให้บริสุทธิ์สะอาดด้วยการบำเพ็ญสมาธิ

โดยทั่วไป พระสงฆ์ก็บำเพ็ญหน้าที่ของตนมาได้เป็นอย่างดีตลอดระยะเวลาหลายร้อยปีในดินแดนที่พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทรุ่งเรือง คือบนเกาะลังกา ในประเทศพม่า ไทย กัมพูชา และลาว แต่บางครั้งในประเทศเหล่านี้ สังคมก็จะเสื่อมทรามลงและต้องมีการชำระใหม่ให้บริสุทธิ์ พฤติการณ์เช่นนั้นก็เพิ่งเกิดขึ้นในประเทศไทย

การสงครามกับพม่าได้ก่อให้เกิดผลเสียหายอย่างยากที่จะประมาณได้ ราชธานีเก่าคือกรุงศรีอยุธยาได้เคยเป็นศูนย์กลางอย่างสำคัญในการศึกษาของพระภิกษุสงฆ์มาแต่ก่อน และเมื่อเมืองนี้ถูกทำลายลงใน พ.ศ. ๒๓๑๐ วัดวาอารามส่วนใหญ่ตลอดจนพระคัมภีร์ต่างๆ ก็ถูกไฟเผาไปเกือบจะหมดสิ้น ผู้คนต่างก็แตกแยกและหลบหนีไปเท่าที่จะไปได้ นอกจากนั้นเมื่อประชาชนที่อดอยากไม่สามารถจะบำเพ็ญทานได้ พวกพระสงฆ์ก็ต้องดำรงชีวิตอยู่โดยวิธีอื่น ถึงต้องออกไปทำงานในนาหรือในป่า บางคนก็ขายเครื่องรางและยาเสน่ห์ บางคนเมื่อหมดหนทางเข้าจริง ๆ ก็ต้องหันไปลักขโมย

ต่อมาเหตุการณ์ในประเทศไทยก็ค่อย ๆ สงบลง มีผู้นิยมบริจาคทานตั้งแต่ก่อน และกรุงรัตนโกสินทร์คือราชธานีใหม่จึงเต็มไปด้วยวัดวาอาราม สถานะของพระสงฆ์ก็ค่อย ๆ ดีขึ้น แม้ว่าในวัดต่าง ๆ ส่วนใหญ่จะไม่มีการศึกษา แต่ก็ยังมีพระภิกษุสงฆ์ที่ทรงความรู้ในภาษาบาลีเป็นจำนวนมาก พอที่จะทำการสังคายนาพระไตรปิฎกได้ พระสงฆ์เหล่านั้นเรียนรู้พระไตรปิฎกขึ้นใจ และอาจศึกษาเปรียบเทียบกับพระคัมภีร์ที่ยังคงมีเหลืออยู่ในต่างจังหวัด ในระยะนี้การบำเพ็ญสมาธิก็ใช้สำหรับแสดงอิทธิฤทธิ์ยิ่งกว่าการชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ แต่แม้ว่าวิธีปฏิบัติเช่นนี้จะเป็นสิ่งที่ผิด ก็ยังมีพระสงฆ์หลายรูปที่เชื่อในวิธีดังกล่าว พระสงฆ์เหล่านั้นอยู่แบบฤๅษี คือ ทรมานร่างกายของตน และใช้เมตตาของตนปราบให้นกและกวางในป่าเชื่อฟังได้

* * *

ตั้งแต่เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบความ ศาสนกิจก็เป็นส่วนหนึ่งในชีวิตของพระองค์ ด้วยทุกเช้าจะมีพระสงฆ์เป็นแถวยาว สวมจีวรสีเหลือง เดินผ่านประตูพระบรมมหาราชวังเข้ามา และยืนสงบนิ่งในขณะที่ได้รับอาหาร สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเองก็อาจเคยถวายอาหารแด่พระภิกษุสงฆ์ด้วยพระองค์ เมื่อมีพระราชพิธีในพระราชวังซึ่งก็มีอยู่บ่อย ๆ ก็จะมีการนิมนต์พระภิกษุเข้ามาฉันข้าวเวลาห้าโมงเช้า ทั้งนี้ เพราะพระสงฆ์ไม่อาจฉันเลยเวลาเที่ยงไปได้ และต่อหน้าพระสงฆ์แต่ละรูปก็มีเจ้านายประทับอยู่ด้วยความเคารพ เจ้านายเหล่านั้นไม่ได้เสวย แต่ทรงคอยระวังดูให้พระสงฆ์เหล่านั้นมีทุกสิ่งที่ต้องการระหว่างเวลานั้นให้พร้อมบริบูรณ์

สังคมจะเป็นศูนย์กลางอันหนึ่งของชีวิตวัฒนธรรมไทย ศูนย์กลาง
อีกอันหนึ่งก็คือชนชั้นสูง ได้แก่บรรดาเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้
อุปถัมภ์แก่สถาปัตยกรรม จิตรกรรม ดนตรี และนาฏศิลป์ ช่างที่ชำนาญ
ก็สร้างเครื่องเรือนสำหรับท่านเหล่านั้น ด้วยการสลักหรือวาดเป็นลวดลาย
ดอกไม้และเครือเถาอย่างละเอียด หรือมีฉลุนั้นก็ฝังลายมุกลงบนพื้น
สำหรับตัวละครอน ช่างก็สร้างเครื่องแต่งตัวที่เลื่อมพร้อยไปด้วยลายปัก
และสร้างหัวโขนด้วยกระดาษที่แสดงทั้งความสวยงาม น่ากลัวหรือน่าขัน
บรรดาเครื่องใช้สอยของเจ้านาย ล้วนแสดงถึงฝีมืออันละเอียดอ่อนและ
ลวดลายเครื่องตกแต่งอย่างประณีต ตั้งแต่ขันถมไปจนถึงเครื่องทอง
ประดับเพชรพลอย เสาชิงและกุ่มข้างไปจนถึงกระดานสกา และหมากรุก
สาวชาววังซึ่งบุคคลภายนอกไม่อาจแลเห็นได้นอกจากพระเจ้าแผ่นดิน ก็
ใช้เวลาว่างไปในการคิดประดิษฐ์สิ่งที่สวยงาม บรรดาสาวชาววังเหล่านี้
ร้องเพลงไปพร้อมกับเล่นดนตรี ซึ่งทั้งนำดูและนำฟัง ต่างประดิษฐ์
ศิลปการบ้านเรือนขึ้นอย่างสูงส่ง เป็นต้นว่าทอและปักผ้าอันละเอียด
ตระเตรียมอาหารอันโอชะ ร้อยหรือประดิษฐ์ดอกไม้ซึ่งไม่ซ้ำก็จะร่วง
โรยไปท่ามกลางความร้อน

ตามทฤษฎี พระราชาแห่งประเทศไทยทรงปกครองแผ่นดินอย่าง
สมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทรงเป็นเจ้าชีวิตและประชาชนก็เป็นสมบัติของ
พระองค์ ที่อาจกำจัดเสียเมื่อใดก็ได้ ผู้ที่เข้าเฝ้าพระราชไม่ว่าจะเป็น
เสนาบดีหรือทาส ย่อมต้องคลานอยู่กับพื้นและก้มศีรษะให้ต่ำกว่า
พระบาทของพระองค์ ผู้ที่ผ่านมานำประตูประราชวังก็ต้องกระทำ

ความเคารพเช่นเดียวกัน พระราชาเองไม่ใคร่เสด็จออกนอกพระราชวัง และเมื่อเสด็จออก ประชาชนก็ถูกห้ามไม่ให้จ้องมองดูพระองค์ เมื่อเสด็จทางบก พระราชาจะทรงช้างที่ตกแต่งด้วยพระคชาธาร หรือประทับเหนือพระราชนาทองมิกนหาม ๑๒ คน เมื่อเสด็จลงจากราชพาหนะ ก็มีผู้คอยกันกลดถวายเมื่อเสด็จทางน้ำ ก็ทรงเรือพระที่นั่งสลักเป็นรูปสัตว์ตามเทพนิยาย มีฝีพาย ๘๐ หรือ ๑๐๐ คน และมีเรืออื่น ๆ ของข้าราชการที่แต่งกายอย่างสวยงามตามเสด็จเป็นจำนวนมากมาย

ความจริงพระเจ้าแผ่นดินไทยทรงดำรงตำแหน่งสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็แต่ในทางด้านทฤษฎีเท่านั้น ประเพณีเช่นนี้ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของชนชาติไทย ซึ่งได้เข้าครอบครองประเทศไทยมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ทฤษฎีในการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นชนชาติไทยได้รับแบบมาจากชนชาติขอม ซึ่งเคยเข้าครอบครองประเทศไทยมาแต่ก่อน

ชาวขอมในขณะที่ยังครอบครองดินแดนที่เป็นประเทศไทย (ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖) ส่วนใหญ่นับถือศาสนาพราหมณ์ ศาสนานี้แตกต่างจากพุทธศาสนาอย่างตรงกันข้าม คือเป็นศาสนาที่เคารพนับถือเทวดา พระราชาขอมผู้ครองราชย์อยู่ในราชธานีอันโอ่อ่าที่พระนคร (ทม) ก็ถือพระองค์ว่าเป็นสมมุติเทพอวตารลงมาจากพระอิศวร หรือพระนารายณ์ การเคารพบูชาเทวราชเป็นส่วนสำคัญของชีวิตของขอม ทำให้มีการสร้างเทวสถานขึ้นอย่างมากมาย และเป็นศูนย์กลางทางด้านจิตใจที่

รวบรวมประเทศเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน บรรดาเจ้านายและพวกพราหมณ์ของขอม ต่างก็แบ่งอำนาจและเกียรติยศระหว่างกันเอง โดยมีระบบวรรณะเป็นเครื่องสนับสนุน ประชาชนส่วนใหญ่ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับอะไรเลย นอกจากรับใช้ท่านเหล่านั้น พราหมณ์เป็นผู้ที่เชี่ยวชาญในภาษาสันสกฤต จึงเป็นทั้งรัฐบุรุษ นักบวช แพทย์ ผู้พิพากษา นักปรัชญา กวี ผู้นำทางด้านศิลป และยังเป็นผู้ทราบถึงพระประสงค์ของพระผู้เป็นเจ้า ระบบเช่นนี้เป็นระบบที่ชาวขอมนำมาใช้ในจักรวรรดิของตน จึงย่อมเป็นธรรมชาติอยู่เองที่ไม่สามารถได้ผลในท้องถิ่นที่ห่างไกลเหมือนกับในประเทศกัมพูชาเอง ประชาชนส่วนใหญ่ที่ได้รับการศึกษาในประเทศไทยขณะนี้ก็คือชนชาติมอญ พวกมอญเหล่านั้นนับถือพุทธศาสนา และย่อมไม่ยอมถือนับระบบวรรณะ ดังเช่นพวกพราหมณ์ใช้แบ่งชนบุคคลในสังคม

ชนชาติไทยซึ่งเป็นผู้ให้ชื่อและภาษาแก่ชาวไทยสยามในปัจจุบันเป็นผู้ที่เข้ามาทีหลัง พวกนี้ได้อพยพมาจากประเทศจีน ซึ่งตนเคยอยู่เป็นชนหมู่น้อยมาแต่ก่อน ชนชาติไทยเป็นประชาชนที่ชอบอิสระกล้าหาญในการสงคราม สนุกสนานในยามสงบ มีความคิดเฉียบแหลมและไม่ชอบชนบดประเพณีที่โง่เขลา ชนชาติไทยเหล่านี้ได้รวบรวมเข้าเป็นกลุ่มเล็ก ๆ ปกครองตนเอง มีระบบการปกครองแบบพ่อปกครอง โดยมีหัวหน้า ซึ่งก็ด้วยความเห็นชอบของประชาชน แต่ละหมู่ต่างมีความสามัคคีภายใน คือสมาชิกต่างก็พึ่งพาซึ่งกันและกัน และมีสมานฉันท์มั่นคง

ชนชาติไทยหลายกลุ่มได้อพยพเข้ามาในภาคเอเชียอาคเนย์เพื่อแสวงหาที่ดินอันอุดมสมบูรณ์ และให้หลุดพ้นจากการครอบครองของชาติจีน เขาได้เข้ามาอยู่ในดินแดนรอบนอกของจักรวรรดิขอม มีการปกครองโดยเจ้าไทยผู้เป็นเจ้าประเทศราชต่อพระราชขอม ชนชาติไทยเหล่านี้แต่แรกย่อมเคารพบูชาบรรพบุรุษและภูตผี แต่ต่อมาเนื่องจากได้รับอิทธิพลจากพวกมอญ ก็หันมานับถือพุทธศาสนาเถรวาท ด้วยความอ่อนโยนและสามัญสำนึกของพุทธศาสนา ลัทธินี้จึงเป็นที่ต้องใจยอมรับนับถือของชาวไทยเป็นอันมาก

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ หัวหน้าชาวไทย ๒ ท่าน ซึ่งอาศัยอยู่ในแถบเมืองสุโขทัย ทางภาคกลางของประเทศไทย ได้ประกาศตนเป็นอิสระจากอำนาจของประเทศกัมพูชา ในระยะต่อมา แผ่นดินรัชสมัยของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช อาณาเขตของประเทศไทยก็ได้แผ่ขยายออกไปอย่างรวดเร็ว และในตอนปลายรัชกาลของพระองค์ก็เกือบครอบคลุมนดินแดนของประเทศไทยทั้งหมดในปัจจุบัน พระราชาไทยแห่งอาณาจักรสุโขทัยไม่ค่อยจะถือพระองค์ และโปรดเสด็จออกปะปนกับประชาชนอย่างสนิทสนม ทรงถือว่าพระองค์เป็นพ่อของประชาชน ด้วยเอาพระทัยใส่ในสุขทุกข์ของประชาชน เช่นเดียวกับพ่อเอาใจใส่ในสุขทุกข์ของลูก การปกครองเช่นนั้นนับว่ามีประโยชน์ทางด้านปฏิบัติ เพราะเหตุว่านอกไปจากเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้ราชธานีแล้ว พระราชาแห่งอาณาจักรสุโขทัย ก็ปกครองประเทศของพระองค์ทางด้านเจ้าประเทศราช ดังนั้น ความจำเป็นในมิตรภาพและความจงรักภักดีของเจ้าประเทศราชเหล่านี้ จึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ อำนาจในแผ่นดินประเทศไทยได้เปลี่ยนจากอาณาจักรสุโขทัยไปยังอาณาจักรอยุธยา อาณาจักรหลังนี้แม้ว่าบรรดาชนชั้นสูงยังคงเป็นไทยอยู่ แต่ก็มีเลือดผสมและแบบแผนความประพฤติแตกต่างไปจากชาวไทยในอาณาจักรสุโขทัย ความแตกต่างนี้ยิ่งมีมากขึ้นไปอีก เมื่ออาณาจักรอยุธยาได้เข้าครอบครองประเทศกัมพูชา และรับเอาราชประเพณีหลายอย่างของขอมมาเป็นของตน ชาวไทยสมัยอยุธยาแม้ว่ายังคงนับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท แต่ก็ยอมรับเอาประเพณีพราหมณ์หลายอย่างมาปฏิบัติ ภาษาบาลียังคงเป็นภาษาทางศาสนา และภาษาไทยก็เป็นภาษาที่ใช้อยู่กันทั่วไป แต่ศัพท์ภาษาเขมรและสันสกฤตเป็นจำนวนมาก ก็แพร่หลายเข้ามาเป็นภาษาชั้นสูงในราชสำนัก และในด้านการปกครองก็ใช้วิชาต่าง ๆ เป็นจำนวนมากที่ใช้ภาษาสันสกฤตของพราหมณ์ วิชาเหล่านี้มักเกี่ยวข้องกับกิจการที่พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทถือว่าเป็นชั้นต่ำ โดยถือว่าแม้วิชาเหล่านี้ไม่ดี แต่ก็อาจนำไปให้หลงผิดได้ เพราะเหตุว่าไม่ช่วยในการหลุดพ้นจากตัณหา พยาบาท และอวิชชา แต่อย่างไรก็ดี พระราชผู้ปกครองประเทศ ก็ไม่อาจทรงมีความเห็นคล้อยตามเช่นที่กล่าวมาแล้วได้ ด้วยพระองค์ทรงใช้ความรู้และความชำนาญของพวกพราหมณ์ให้เป็นประโยชน์ คือประทานความอดุทน แม้ว่าจะไม่มากเท่ากับพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท แต่พวกพราหมณ์ก็มีอิทธิพลเหนือกิจการบ้านเมืองเป็นอันมาก จึงย่อมมีอิทธิพลทางด้านศาสนาด้วย ประชาชนไทยโดยทั่วไป ในขณะที่นับถือพุทธศาสนา ก็ยังคงนับถือภูตผีอยู่อย่างแต่ก่อน และย่อมเห็นเป็นสิ่งธรรมดาที่จะเคารพนับถือพระอิศวร พระนารายณ์ และเทวดาองค์อื่น ๆ พร้อมกันไปกับพุทธศาสนา

ดังนั้น พระราชาแห่งประเทศไทย แม้ว่าทรงนับถือพุทธศาสนา แต่ก็ถือว่าพระองค์อวตารลงมาจากเทพเจ้าในศาสนาฮินดู และย่อมทรงประกอบพิธีทางศาสนาพราหมณ์ด้วย

การที่พระราชาไทยทรงนับถือทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธเช่นนี้ มักเป็นสิ่งที่นักเขียนชาวตะวันตกไม่เข้าใจ และก็เป็นสิ่งที่มียุเมือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎประสูติ แต่ขณะนั้นพวกพราหมณ์ก็มีไม่มากในการที่จะสนับสนุนระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะเหตุว่าได้รับการศึกษาและมีความสามารถน้อยลง งานที่เขาสามารถทำได้ก็คือเป็นโหร และประกอบกิจพิธี สิ่งเหล่านี้ย่อมคงอยู่ตราบเท่าที่มีผู้เชื่อถือ

พระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนาไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง แต่ในขณะเดียวกัน ถ้าพระราชาเข้ามาเกี่ยวข้องในกิจการของสงฆ์โดยไม่สมควรแล้ว ก็มักมีเรื่องยุ่งยากเกิดขึ้น ดังใน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระราชาผู้ทรงพยายามวางกฎอย่างนอกกลุ่มนอกทางแก่สงฆ์ ก็ถูกถอด เพราะเหตุว่าการกระทำของพระองค์ แสดงว่าพระองค์ทรงมีพระสติวิปลาส

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ผู้เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อจากพระราชาองค์นั้น ทรงทราบดีว่ากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย จำต้องปฏิบัติพระองค์ในขอบเขตแค่ไหน พระโอรสของพระองค์คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงทราบคดีนี้เช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากเรื่องต่อไปนี้

ณ ชานพระมหานคร มีวัดของคณะสงฆ์อรหันตวิสัย ชื่อว่าวัดสมอราย เพราะเหตุว่ามีหินตั้งอยู่ริมฝั่งให้ชาวเรือเข้ามาแวะจอดพักเรือ

ได้ คณะสงฆ์ธรรมาสนีเสนาในสิ่งที่ชีวิตทุกอย่าง แม้แต่ต้นไม้
ในบริเวณวัดก็ไม่ยอมให้ริกกิ่งก้าน ในโอกาสหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้าฯ จะเสด็จไปเยี่ยมวัดนั้นเป็นทางราชการ และเจ้า
หน้าที่ได้เสนอให้ตัดกิ่งต้นไม้เสียบ้าง เพื่อให้ชบวนเครื่องสูงจัตราผ่าน
ได้ แต่ท่านเจ้าอาวาสวัดสมอรายก็ไม่ยินยอม เมื่อความทราบถึง
พระเนตรพระกรรณ พระองค์ก็ทรงเห็นด้วยและรับสั่งห้ามเจ้าหน้าที่
มิให้ทำเช่นนั้น เราจะเห็นต่อไปว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเอง ต่อมาก็ได้มา
ประทับอยู่ ณ วัดสมอรายนี้เป็นเวลาหลายปี

* * *

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎยังทรงพระเยาว์อยู่ เมื่อพระองค์ต้องเข้าไป
เกี่ยวข้องกับกรณบ้านเมือง ชนชาติมอญซึ่งเคยเป็นชาติที่สำคัญใน
ประเทศไทย ได้ถูกชาวไทยส่วนใหญ่กลืนหายไปแล้ว แต่ก็ยังคงมีอยู่
เป็นจำนวนน้อยใกล้กรุงเทพฯ ที่ยังพูดภาษามอญอยู่ และในประเทศ
พม่าภาคใต้ ก็ยังคงมีรัฐมอญเป็นอิสระอยู่บ้างเป็นบางครั้งบางคราว
จนกระทั่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ แต่ในที่สุดกองทัพพม่าก็ปราบรัฐนี้ได้ และ
ประชาชนมอญเป็นจำนวนมาก ได้อพยพมายังประเทศไทยเพื่อมาอยู่
รวมกับญาติพี่น้องของตน สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จไปกับพระปิตุลา
องค์หนึ่งของพระองค์เพื่อไปรับพวkmอญอพยพเหล่านั้น

เมื่อพระชนม์ได้ ๑๔ พรรษา พระองค์ก็ทรงผนวชสามเณรตาม
ประเพณี ทั้งนี้เพื่อฝึกให้ทรงคุ้นเคยกับกฎทางพุทธศาสนา และ

ทรงเรียนภาษาบาลีขั้นต้น พระองค์ทรงดำรงภาวะสามเณรอยู่ ๗ เดือน
ประทับที่วัดมหาธาตุ ซึ่งเป็นวัดใหญ่กลางกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ห่าง
จากประตูพระบรมมหาราชวังนัก

ต่อจากนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงดูแล
การศึกษาของพระโอรสด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงเป็นกวีเอกและ
ปลุกให้พระโอรสทรงมีความรักในภาษาและการใช้ถ้อยคำ ทรงวาง
รากฐานสำหรับการใช้ภาษาที่กระชับและมีความหมาย ทั้งที่สมเด็จพระ
เจ้าฟ้ามงกุฎทรงนิยมในภายหลัง ในขณะที่เดียวกันบรรดาพระปิตุลา
ก็ทรงส่งสอนวิชาการเกี่ยวกับบ้านเมืองแก่พระองค์ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย สนพระทัยในวรรณคดียิ่งกว่าการปกครองบ้านเมือง
และได้ทรงมอบให้พระโอรสผู้เกิดแต่พระสนม คือ พระเชษฐาต่างพระ
มารดาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงดูแลกิจการบ้านเมืองส่วนใหญ่มา
เป็นเวลานานแล้ว

ในขณะนั้นก็มีประเพณีเช่นเดียวกับในขณะนี้ คือ ชายหนุ่มผู้ใด
ที่มีอายุครบ ๒๐ แล้ว ก็สมควรที่จะบวชเป็นพระภิกษุอยู่ระยะหนึ่ง ทั้งนี้
ก็เพื่อที่จะได้ศึกษาเข้าใจหลักแห่งพุทธศาสนาให้ดีขึ้น จะได้ช่วยนำการ
ประพฤติปฏิบัติในชีวิตชาวบ้านต่อไป เมื่อขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ
มีพระชนม์ ๒๐ พรรษา ก็ทรงมีหม่อมห้ามแล้วและมีโอรส ๒ องค์
แต่เพื่อให้ถูกต้องตามประเพณี พระองค์ก็ทรงสละโอรสและหม่อมเสด็จ
ออกทรงผนวช ในการนี้พระองค์ต้องทรงสละทั้งตำแหน่งและพระนาม
ต้องทรงรับพระนามใหม่เป็นภาษาบาลี มีคำว่าภิกขุนำหน้าเช่นเดียวกับ
บุคคลสามัญอื่น ๆ ทั่วไปที่เข้าไปบวช

๒๑

อย่างไรก็ดี ต่อไปนี้เราจะยังคงเรียกพระองค์ว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้า
มงกุฎองค์เดิมเพื่อความสะดวก ชั้นเดิมพระองค์คงตั้งพระทัยที่จะทรง
ผนวชเพียงหนึ่งพรรษาตามราชประเพณี แต่ก็มีเหตุการณ์อันมิได้คาด
คิดผ่นเกิดขึ้น ทำให้สิ่งต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไปหมด หลังจากพระองค์
ทรงผนวชได้เพียง ๒ สัปดาห์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ก็สวรรคตอย่างกะทันหัน บรรดาที่ปรึกษาผู้มาประชุมเลือกพระราชา
องค์ใหม่กลับหันไปเลือกพระเชษฐาต่างพระมารดาแทนสมเด็จพระเจ้าฟ้า
มงกุฎ โดยอ้างว่าพระองค์ยังไม่ทรงชำนาญในการปกครองบ้านเมือง
พระเชษฐาต่างพระมารดาจึงเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่า
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

มีคำกล่าวกันบางแห่งว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเห็นว่าผู้ที่เข้ามา
ประชุมเลือกพระเจ้าแผ่นดินนั้นถูกบีบบังคับ และตั้งขึ้นจึงทรงรู้สึกว่
ได้รับความอยุติธรรม แต่ก็มีหลักฐานอันควรเชื่อถือได้ แสดงว่า
พระองค์ทรงเล็งเห็นถึงความเหมาะสมแห่งการตัดสินใจครั้งนี้ และทรง
ยอมรับอย่างเต็มพระทัย อย่างไรก็ดี พระองค์ก็ตัดสินใจพระทัยที่จะทรง
ผนวชอยู่ต่อไปโดยไม่มีกำหนด โดยได้ทรงรับความคุ้มครองจากผ้ากา
สาวพัสดร์ต่อภัยทางด้านการเมืองถ้ามีเหตุจำเป็น ผลปรากฏต่อมาว่า
พระองค์ไม่ได้ทรงลาผนวชจน ๒๗ ปีภายหลัง คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต และพระองค์เองก็ได้รับเลือกให้เสด็จขึ้น
ครองราชย์แทน.

๘ บทที่ ๓

ชาวตะวันตกอาจคิดว่า การแยกออกไปจากชีวิตสามัญชนนานนั้น ย่อมไม่เหมาะสำหรับการที่จะเป็นผู้ปกครองประชาชนต่อไป แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก็กลับกลายเป็นสิ่งตรงกันข้าม ภาวะของพระภิกษุสงฆ์ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎสามารถทรงทราบความจริง และเข้าพระทัยในประชาชนของพระองค์ ซึ่งพระองค์ไม่อาจจะทรงทราบได้ท่ามกลางชีวิตอันสูงส่งในพระราชวัง สังคมภาวะเป็นประชาธิปไตยอย่างน่าประหลาดใจ พระภิกษุทุกรูปมาจากสังคมต่าง ๆ กัน และตำแหน่งของพระภิกษุก็ขึ้นอยู่กับหน้าที่และอาวุโสยิ่งกว่ากำเนิด หรือตำแหน่งในทางโลก ตามกฎแห่งพระพุทธศาสนา พระภิกษุพึงละเว้นการลักขโมย มุสา คุยโอ้อวด ผ่าสัตว์ตัดชีวิต จับตองเงินทอง เกี่ยวข้องในเรื่องเพศ ต้มเครื่องทองของเมา มีชีวิตอย่างพุ่มเฟิย และสนุกสนานในทางที่ไม่ถูกต้อง นอกจากนี้ยังต้องรักษาศีลอีกไม่น้อยไปกว่า ๒๒๗ ข้อ ศีลเหล่านี้ควบคุมความประพฤติและกิริยาประจำวันอย่างละเอียด พระสงฆ์ไม่อาจมีทรัพย์สินสมบัติอย่างอื่น นอกจากจีวร บาตร และเครื่องใช้ส่วนตัวที่จำเป็นเพียงเล็กน้อย ได้รับอาหารก็เมื่อออกไปบิณฑบาตในตอนเช้า ก็ต้องเดินไปตามถนน นัยน์ตาลบต่ำ หรือมิฉะนั้น ก็พายเรือไปตามลำคลอง จะหยุดก็ต่อเมื่อชาวบ้านที่ต้องการจะใส่บาตรนิมนต์

ระเบียบวินัยเช่นนี้ ย่อมมีผลต่ออุปนิสัยของบุคคล ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบถึงความหมายแห่งการถ่อมพระองค์ และหลัก

แห่งอนัตตา รวมทั้งความหมายแห่งความซื่อสัตย์และมิตรภาพ เพื่อให้ถูกต้องตามประเพณี พระองค์ได้เสด็จจรดงค์โดยพระบาทเป็นทางไกลไปยังถิ่นต่าง ๆ ของประเทศ เสวยอาหารที่ชาวนาและชาวประมงนำมาถวาย การจรดงค์ของพระองค์ทำให้ทรงมีความรู้ทางค่านิยมศีลธรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่หายากในขณะนั้น เพราะเหตุว่าการคมนาคมลำบากมาก พระองค์ทรงสามารถสนทนากับประชาชนอย่างสนิทสนมกับประชาชน ทำให้ทรงทราบถึงจิตใจ และความต้องการของประชาชนเหล่านั้นได้เป็นอย่างดี ยากที่ผู้ปกครองประเทศโดยทั่วไปจะสามารถกระทำเช่นนั้นได้

ทางด้านพระศาสนา ความเลื่อมใสและความขยันหมั่นเพียร ก็ทำให้พระองค์ทรงศึกษาต่อไป แต่พระองค์ได้ทรงใช้สามัญสำนึก และมีพระทัยที่ค้นหาเหตุผลอย่างแท้จริงอยู่เสมอ วัดสมอรายที่พระองค์ประทับอยู่ มีชื่อในปัจจุบันว่าวัดราชาธิวาส วัดนี้ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำเจ้าพระยา ปัจจุบันอยู่ในถิ่นที่มีประชาชนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น แต่ในขณะนั้นกรุงเทพฯ ยังเล็กกว่าสมัยนี้มาก และวัดสมอรายก็ตั้งอยู่ห่างจากศูนย์กลางของเมืองหลวง คืออยู่ในป่าอันเงียบสงบ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมาประทับอยู่กับคณะสงฆ์อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าตามราชประเพณี พระภิกษุที่บวชเพียงไม่กี่เดือน ย่อมไม่สามารถศึกษาได้มาจากพระสงฆ์คามวาสี ผู้ชำนาญในการสอนภาษาบาลีและเขี้ยวชาญพระไตรปิฎก แต่พระสงฆ์อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งชำนาญในทางบำเพ็ญสมาธิ ถ้ามุขศิษย์ที่ฉลาดก็อาจสามารถเรียนได้อย่างรวดเร็ว และนำเอาวิธีการนี้ไปใช้เพื่อความสำเร็จในกิจการด้านอื่น ๆ ได้

การบำเพ็ญสมาธิ^๕ เป็นระบบการควบคุมลมหายใจเข้าออกตลอดจนวิธีการอื่น ๆ เพื่อนำไปสู่การควบคุมจิตใจ ทำตนให้ว่างสูญเปล่าและเข้าฌาน วิธีนี้ทำให้พระพุทธรองค์ทรงสามารถตรัสรู้พระโพธิญาณและทรงวางรากฐานแห่งพุทธศาสนา แต่เรื่องเช่นนี้ก็เกิดขึ้นในถิ่นที่ห่างไกลและเป็นเวลานานมาแล้ว พระพุทธรองค์ทรงมีพระชนม์อยู่ทางภาคเหนือของประเทศอินเดียในระยยะพุทธกาล ความมุ่งหมายของพระสงฆ์ในประเทศไทยในพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ย่อมจะไม่สูงส่งถึงปานนั้น

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาอย่างไม่เห็นแก่เหนื่อย เสด็จไปเยี่ยมตามวัดต่าง ๆ และศึกษาจากอาจารย์ที่เหมาะสมที่สุดเกี่ยวกับวิธีการต่าง ๆ ในการบำเพ็ญสมาธิ ซึ่งในระยะต่อมาพระองค์ก็ได้ทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญในด้านนั้น การบำเพ็ญสมาธิทำให้พระสติปัญญาของพระองค์เฉียบแหลมยิ่งขึ้น แต่อิทธิฤทธิ์ที่กล่าวกันว่ามีแต่ก่อนนั้น หายไปอยู่เสียที่ไหนแล้ว

พระองค์ตั้งพระทัยที่จะค้นคว้าให้มากยิ่งขึ้น เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของการบำเพ็ญสมาธิ และคำสั่งสอนของพระพุทธรองค์เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระภิกษุที่วัดสมอรายไม่อาจถวายความกระจ่างแก่พระองค์ได้ เพราะเหตุว่า ท่านเหล่านั้นไม่นิยมการค้นคว้าและการศึกษาคำรับตำรา

ดังนั้น พระองค์จึงเสด็จกลับมาประทับที่วัดมหาธาตุและเริ่มทรงศึกษาภาษาบาลี ต่อมาพระองค์ก็ทรงสามารถตอบปัญหาข้อนี้ได้ว่า พระพุทธรองค์ทรงสั่งสอนวิธีบำเพ็ญสมาธิ ก็เพื่อกะทำให้จิตใจบริสุทธิ์

สามารถแลเห็นความจริงได้เองแท้จริงขึ้น และอาจสละทุกสิ่งทุกอย่างได้โดยสิ้นเชิง ถ้าจะใช้ถ้อยคำสำหรับชาวตะวันตก การบำเพ็ญสมาธิก็คือการวิจารณ์จิตใจตนเอง แต่ความจริงมีความหมายยิ่งกว่านั้น คือเป็นวิธีที่จะเข้าถึงจุดมุ่งหมายได้อย่างรวดเร็ว ต่อจากนั้นก็คือการสำรวจผลที่ได้ โดยย้อนกลับไปที่ละชั้น เพื่อให้แน่ใจว่าลำดับที่ควรจะเป็นนั้นสมบูรณ์และติดต่อกันอย่างถูกต้อง

หลังจากทรงศึกษาอยู่เป็นเวลา ๓ ปี สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผ่านการสอบไล่ภาษาบาลี และทรงเรียนสำเร็จ ในระยะนั้นนอกจากทรงทราบภาษาบาลีเป็นอย่างดีแล้ว ยังทรงทราบพระไตรปิฎกอย่างแตกฉานอีกด้วย

พระเชษฐาต่างพระมารดาของพระองค์ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฝากไว้ในพระศาสนาและสนพระทัยเป็นอย่างยิ่ง ในกิจการของสงฆ์ พระองค์ทรงยินดีที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีความรู้ อย่างเยี่ยมยอด จึงทรงแต่งตั้งให้พระองค์ดำรงตำแหน่งแม่กองสนามหลวงตรวจสอบภาษาบาลี เนื่องจากการศึกษาภาษาบาลีเกี่ยวข้องกับการแปลความหมายในพระไตรปิฎก จึงหมายความว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงมีส่วนร่วมในการควบคุมการสั่งสอนพุทธศาสนาแก่พระภิกษุโดยทั่วไป

แม้ว่าจะทรงประสบความสำเร็จเช่นนั้น ระยะนี้ก็เป็นระยะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเศร้าพระทัยมาก การศึกษาอย่างขะมักเขม้นได้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงทราบว่าในพระไตรปิฎกนั้นมีการสั่งสอนหลายอย่าง และ

พระองค์อาจจะทรงคิดว่าบางอย่างไม่ถูกต้องตรงร่องรอยเดิมก็ได้ มีอยู่อย่างหนึ่งที่พระองค์แน่พระทัยก็คือว่า พระสงฆ์ไทยในขณะนั้นเป็นตัวอย่างอันน่าเสียใจของคณะสงฆ์ที่พระพุทธองค์ทรงตั้งขึ้นเพื่อประกาศและสืบคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ กิจพิธีสงฆ์ที่กระทำก็กระทำอย่างแค้น ๆ ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย วินัยก็ขาดตกบกพร่อง พระภิกษุหลายรูปได้ประพฤติดนินมิได้ คงมีแต่เพียงไม่กี่รูปที่สนใจในการศึกษาชั้นแรกพระองค์ตั้งพระทัยที่จะทรงลาผนวช เพราะทรงเล็งเห็นว่าการอยู่ท่ามกลางพระภิกษุอื่น ๆ ที่ไม่ตั้งใจปฏิบัติตามกฎวินัยนั้นก็คือการล่อลวงทางศาสนา ด้วยความโศกเศร้าเช่นนี้ พระองค์จึงทรงนำดอกไม้รูปเทียนเข้าไปในพระอุโบสถต่อพระพักตร์พระพุทธปฏิมากร ปิดทองขนาดใหญ่ซึ่งอยู่ไกลแต่ก่อนโยน และส่องแสงเรืองรองอยู่ท่ามกลางความมืดสลัว พระองค์ถวายดอกไม้รูปเทียน และวิงวอนขอให้เทพดาจงสำแดงเครื่องหมายเป็นการแนะนำแก่พระองค์

เทพดาเหล่านั้น ล้วนเคยเป็นเทวดาในศาสนาฮินดูมาก่อน และตามนินยาที่เชื่อถือกันกว่าได้หันมานับถือพุทธศาสนา และกลายเป็นเทวดาที่ควบคุมปรากฏการณ์แห่งธรรมชาติไป เทวดาเหล่านั้นจึงแตกต่างจากพระอิศวรและพระนารายณ์อย่างมากมาย พระผู้เป็นเจ้าทั้ง ๒ องค์นั้นยังคงรักษาลักษณะดั้งเดิมไว้ ตลอดจนมีพราหมณ์และสำนักศิษย์เป็นผู้เคารพบูชา ยากที่จะกล่าวได้ว่า ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงนึกถึงเทวดาเหล่านั้นอย่างไร พระองค์อาจจะเหมือนกับคนทั้งหลายในขณะนั้น คือทรงเชื่อในเทวดาและหวังว่าเทวดาจะตอบสนองความ

ปรารภนาของพระองค์ได้ แต่ในเบื้องปลายแห่งพระชนมายุพระองค์ก็ทรงคิดว่าเทวดาเหล่านั้นไม่มีตัวตน เป็นแต่เพียงสัญลักษณ์ที่มนุษย์คิดขึ้น เมื่อต้องการจะติดต่อกับสิ่งที่ตนเชื่อว่ามีอำนาจเหนือตน การศึกษาของพระองค์ อาจทำให้พระองค์เล็งเห็นความคิดดังกล่าวได้แล้ว และด้วยเหตุนี้ ในขณะนั้นพระองค์จึงอาจจะไม่ได้วิงวอนต่อเทวดาแต่ประการใดเลย แต่ทรงกระทำกิจพิธีเพื่อให้พระหทัยสงบ พระสติปัญญาปลอดโปร่งและพระปณิธานมั่นคงยิ่งขึ้นเท่านั้น

ต่อมาอีกเล็กน้อย พระองค์ก็ทรงทราบว่า มีเจ้าอาวาสวัดหนึ่งซึ่งมีความรู้ทางหลักพระพุทธศาสนา และพระวินัยเป็นอย่างดี พระองค์จึงเสด็จไปสนทนาคด้วย และทรงเลื่อมใสในความรูของท่านผู้นั้นเป็นอย่างยิ่ง ท่านเจ้าอาวาสนั้นเป็นมอญ บวชที่ภาคใต้ของประเทศพม่า แล้วจึงย้ายเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ๖ คณะสงฆ์มอญไม่ต้องตระการกำลัปากเช่นคณะสงฆ์ไทย จึงยังคงกระทำกิจพิธีสงฆ์แบบสมัยโบราณได้อย่างถูกต้อง สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทองพระทัยที่จะปฏิบัติตามกฎวินัยของพระสงฆ์มอญอย่างเข้มงวด แม้ในรายละเอียดเล็กน้อยเช่นการออกสำเนียงภาษาบาลีและการครองผ้า แต่พระองค์ไม่อาจกระทำเช่นนั้นได้ทั่วตั้มหาธาตุ เพราะเหตุว่ากฎที่นั่นไม่เหมือนกัน จึงเสด็จกลับไปประทับที่วัดสมอราย อันเป็นที่ซึ่งพระสงฆ์มอญสละเสรีกว่า

คณะสงฆ์มอญเข้มงวดมาก เกี่ยวกับการอุปสมบทพระภิกษุสงฆ์ คือต้องกระทำในสถานที่อันกำหนดไว้ พื้นดินเองก็อาจไม่บริสุทธิ์เสมอไป น้ำย่อมดีกว่า และการอุปสมบทบนแพกลางน้ำย่อมเป็นสิ่ง

บริสุทธิ์อย่างแท้จริง สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไม่แน่ว่า การอุปสมบท
ของพระองค์จะบริสุทธิ์ จึงทรงอุปสมบทใหม่อีกครั้งหนึ่งบนแพกลาง
แม่น้ำเจ้าพระยาหน้าวัดสมอราย

พระองค์สนพระทัยในวินัยสงฆ์เช่นเดียวกัน กฎทั้ง ๒๒๗ ข้อ
ย่อมมีเหตุผลอันสมควรทุกข้อ และแม้จะไม่สะดวกเพียงไร พระสงฆ์
ก็ไม่บังคับว่าจะละเลยต่อกฎเหล่านั้น

ถึงแม้ว่าการปฏิบัติตามกฎจะสำคัญสักเพียงไร สิ่งที่สำคัญกว่านั้น
ก็ยังมิใช่ ถ้าไม่สมควรในการละเลยกฎเล็กน้อย ก็ยังไม่สมควรหนักขึ้น
ไปอีกที่จะละเลยต่อกฎใหญ่ ๆ ซึ่งห้ามการปล่อยตนเองไปตามสบาย
พระสงฆ์ไม่สมควรที่จะพอใจต่อการพันทุกข์ของตนเท่านั้น การหลีกเลี่ยง
ต่อความชั่วก็ยังไม่เพียงพอ พระสงฆ์จึงต้องประพฤติตนให้เป็นตัว
อย่างในทางความดี ความเมตตากรุณา ความเฉลียวฉลาด การสนใจหา
ความรู้ ตลอดจนคอยช่วยเหลือผู้อื่นอยู่เสมอ ทั้งบรรดาพระภิกษุอื่น ๆ และ
ประชาชนธรรมดา เพื่อต่อสู้กับต้นหาพยาบาท และอวิชชา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงมีสานุศิษย์ประมาณ ๓๐ รูปทั้งพระและ
สามเณร พระองค์ประทานคำสั่งสอนแก่ศิษย์เหล่านั้นอย่างสม่ำเสมอ บาง
รูปก็ติดตามพระองค์มาจากวัดมหาธาตุ แต่บางรูปก็เพิ่งจะเข้ามาบวช
เป็นสานุศิษย์ นอกจากนี้ก็มีประชาชนธรรมดาอีกจำนวนหนึ่งที่ชอบเข้า
มาฟังธรรมเทศนาของพระองค์

สานุศิษย์ของพระองค์ที่วัดสมอราย ดำรงชีวิตอยู่ตามวินัยอย่าง
เข้มงวด ศึกษาพระไตรปิฎกทุกแห่งทุกมุม ตรวจตราพระไตรปิฎกทุก

ข้อความเพื่อให้แน่ใจว่าที่ตนตีความหมายไปนั้นถูกต้อง ก่อนที่จะสอนให้สาธุศิษย์เหล่านั้นทราบถึงการบำเพ็ญสมาธิขั้นสูง พระองค์ก็โปรดให้ท่านเหล่านั้น เข้าใจถึงความมุ่งหมายของการบำเพ็ญสมาธิเสียก่อน สิ่งที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงอ้างเป็นตัวอย่างเสมอก็คือขอให้พระภิกษุสงฆ์จงบำเพ็ญตนเสมือนกับภิกษุสงฆ์ในสมัยพุทธกาล

ประเพณีอันหนึ่ง ของพุทธศาสนาในระยะต้น ๆ เป็นที่พอพระทัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมาก ประเพณีนี้ก็คือการรุดงค์ไกล ๆ ไปเผยแผ่พระศาสนายังท้องถิ่นต่าง ๆ ในปัจจุบันเราอาจเข้าใจได้ยากว่า เพราะเหตุใดรุดงค์ไกล ๆ จึงเป็นสิ่งจำเป็น เพราะเหตุว่าเราอาจติดต่อกับประชาชนทั้งประเทศให้ได้อย่างรวดเร็ว ดังเช่นทางด้านวิทยุและหนังสือพิมพ์ ถ้าต้องการให้เร็วยิ่งขึ้น เราก็อาจเดินทางไปโดยเครื่องบินหรือรถยนต์ยังเมืองใหญ่ ๆ และประกาศแก่ประชาชนเหล่านั้นทางเครื่องขยายเสียงอย่างทุกวันนี้ ซึ่งเวลานั้นยังไม่มี

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็เหมือนกับพระพุทธองค์ คือไม่ทรงมีเครื่องมือเช่นนั้น พระองค์ต้องเสด็จจากหมู่บ้านหนึ่งไปยังอีกหมู่บ้านหนึ่ง ต้องทรงหยุดเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับพระภิกษุตามท้องถิ่นบ่อยๆ และต้องทรงสั่งสอนแก่ประชาชนด้วยถ้อยคำสั้น ๆ ง่าย ๆ ที่เขาอาจเข้าใจได้ การที่พระองค์เสด็จดำเนินด้วยพระบาท หรือด้วยเรือลำพังแต่เพียงพระองค์เดียวหรือกับพระภิกษุอีก ๒-๓ รูป ก็ย่อมไม่มีสิ่งใดที่จะแสดงว่า พระองค์แตกต่างไปจากพระภิกษุสามัญเลย พระองค์มักจะเสด็จไปประพาสตามราชธานีเก่า เช่นกรุงศรีอยุธยา นอกจากนั้นก็เสด็จไปตาม

จังหวัดต่าง ๆ ที่ไม่อยู่ห่างไกลจนเกินไปนัก พระองค์เคยเสด็จไปถึงเมืองสุโขทัย ซึ่งอยู่เหนือกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปกว่า ๒๐๐ ไมล์ ณ ที่นั้นใน พ.ศ. ๒๓๗๖ พระองค์ได้ทรงค้นพบโบราณวัตถุศิลา ๒ ชิ้นของพ่อขุนรามคำแหง ท่ามกลางซากโบราณวัตถุสถาน พ่อขุนรามคำแหงทรงเป็นมหาราชของชาติไทยในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ โบราณวัตถุชิ้นหนึ่งก็คือพระแท่นมนังคศิลา ซึ่งเป็นราชบัลลังก์หรือแท่นพิพากษาอรรถคดี อีกชิ้นหนึ่งเป็นแท่นหินจารึกด้วยอักษรโบราณ พระองค์โปรดให้ย้ายโบราณวัตถุทั้งสองชิ้นนี้ลงมายังกรุงเทพ ฯ ทรงวางพระแท่นมนังคศิลาไว้ใต้ต้นมะขามใหญ่ในบริเวณวัดสมอราย และมักจะขึ้นประทับบนนั้นเพื่อแสดงพระธรรม สำหรับจารึกเราก็จะเห็นว่าข้อความเหล่านั้นได้กลายเป็นเครื่องนำพระจริยาวัตรของพระองค์ไปอีกหลายปีต่อมา เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ว่าไม่โปรดในการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงประพฤติตามอย่างพระภิกษุมอญ ทั้งในด้านการครองจีวรและอุ้มบาตร แต่ก็ทรงรู้สึกยินดีในการที่พระองค์ทรงควบคุมให้พระธรรมวินัยเข้มแข็งขึ้น ตลอดจนความรู้ในด้านพระไตรปิฎก จึงโปรดพระราชทานวัดให้แก่เจ้าฟ้ามงกุฎ เพื่อเป็นที่ให้พระองค์จะได้ทรงปฏิบัติสมณกิจสะดวกกว้างขวางยิ่งขึ้น

วัดที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนี้ มีนามว่าวัดบวรนิเวศ เป็นวัดที่พระปิตุลาองค์หนึ่งของพระองค์ได้เริ่มสร้างขึ้นเมื่อ ๒-๓ ปีมาแล้ว แต่พระปิตุลาองค์นั้นก็สิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน

ทั่วที่จะสร้างสำเร็จ และขณะหนึ่งวันนั้นก็แทบจะไม่มีผู้อาศัยอยู่เลย คือ มีคณะสงฆ์พำนักอยู่ไม่เกิน ๕ รูป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงสร้างวัดนั้นจนสำเร็จ และทรงสร้างอาคารแบบฝรั่ง ๓ ชั้นถวายแด่พระอนุชาผู้จะทรงเป็นเจ้าอาวาสองค์ใหม่ ในวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๐ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จโดยเรือพระที่นั่งกันหลังคาแดง ห้อมล้อมด้วยพระภิกษุสาวกของพระองค์ในเรืออีกหลายลำ ทรงไปยังวัดนั้น

ขบวนเสด็จทางนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงควบคุมโดยตรง และโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระอิสริยยศทุกประการแด่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสมอรัชทายาทแห่งราชบัลลังก์ ขณะนั้นพระโอรสผู้ทรงมีความสามารถของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว และมักกล่าวกันว่าพระองค์ทรงใช้โอกาสนี้ เพื่อแสดงว่าเมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็สมควรที่จะเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติต่อไป

ขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงได้รับการยกย่องจากคณะสงฆ์อย่างมากมาย สาธุศิษย์หลายรูปจากวัดสมอรายได้ตามมาพำนักอยู่กับพระองค์ และพระองค์ก็ได้ทรงตั้งนิกายใหม่ขึ้น เพื่อจะปฏิรูปพระพุทธศาสนา ในชั้นแรกคณะสงฆ์นี้ยังไม่ได้แยกออกมาจากนิกายเดิม แต่ต่อมาจึงได้แยกออกมาเป็นนิกายหนึ่งต่างหาก มีนามว่า “ธรรมยุต” เพื่อเป็นเครื่องเตือนสาวกว่าพึงอิงอยู่กับพระธรรม พระสงฆ์นิกายนี้งดเว้นการปฏิบัติต่างๆ ที่ไม่มีเหตุผล แต่ได้ทำสืบต่อกันมาตามประเพณี ในขณะเดียวกันก็ไม่ปฏิบัติ

ตามกฎในพระวินัยอย่างไม่ลืมหูลืมตา แต่พยายามที่จะคำนึงถึงความหมายของกฎเหล่านั้นเสมอ พระสงฆ์คณะธรรมยุตต้องเข้าใจบทสวดมนต์ที่ตนท่องบ่นอยู่ ตลอดจนเหตุผลของพระวินัยที่ตนต้องปฏิบัติตาม และความหมายของสิ่งต่างๆ ที่ตนกระทำลงไป กล่าวโดยย่อ พระธรรมที่ตนพึงอิงก็คือพระธรรมอันบริสุทธิ์ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสั่งสอน ไม่มีมลทินใดๆ มาแปดเปื้อนอยู่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไม่มีพระประสงค์ให้สานุศิษย์ของพระองค์ เชื่อตามพระองค์อย่างปราศจากความคิด ถ้าสงสัยสิ่งใด ก็ควรได้พิจารณาถึงสิ่งนั้นอย่างรอบคอบโดยไม่นำตนเองเข้าไปพัวพันแล้ว ก็อาจนำไปสู่คำตอบที่ถูกต้องได้

หน้าที่อันสำคัญของพระสงฆ์ ในคณะธรรมยุติกนิกาย ก็คือความรู้อันถ่องแท้เกี่ยวกับพระไตรปิฎก สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงตั้งโรงเรียนเพื่อสอนภาษาบาลีขึ้นทั่วทั่วประเทศ โดยทรงได้รับความช่วยเหลือจากบรรดาผู้รู้ที่ดีที่สุดในประเทศไทย แต่น่าเสียดายว่าพระคัมภีร์ที่มีอยู่ในขณะนั้นก็มีทั้งผิดและไม่สมบูรณ์ แม้ว่าจะพยายามกันสักเพียงไรก็ยังไม่สามารถจะทดแทนพระคัมภีร์ซึ่งขาดหายไป เมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาได้

บางครั้งก็มีสมณทูต จากประเทศที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท ไปยังอีกประเทศหนึ่ง เพื่อให้หรือขอความช่วยเหลือ ซึ่งในอดีตก็ได้เคยมีการแลกเปลี่ยนแบบนี้อยู่หลายครั้งระหว่างเกาะลังกา และประเทศไทย ในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และ ๒๐ เมื่อเชื่อกันว่าเกาะลังกาเป็นแหล่งของพระพุทธรูปที่บริสุทธิ์ พระสงฆ์ไทยก็ไปยังเกาะลังกาเพื่อศึกษา

และกลับมาส่งสอนยังประเทศไทย ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เมื่อคณะสงฆ์ลังกาเสื่อมโทรม พระสงฆ์ไทยก็ไปยังเกาะลังกาเพื่อช่วยสร้างคณะสงฆ์ขึ้นใหม่

ใน พ.ศ. ๒๓๘๓ พระสงฆ์ลังกา ๕ รูป ได้เดินทางเข้ามาบูชาพุทธสถานที่สำคัญในประเทศไทย เนื่องจากพระสงฆ์เหล่านั้นอาจติดต่อกับชาวไทยแต่ทางภาษาบาลีอย่างเดียว พระสงฆ์เหล่านั้นจึงพำนักอยู่ที่วัดบวรนิเวศ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมักทรงสนทนากับพระสงฆ์ลังกาเหล่านั้นเสมอ เพื่อทรงซักถามเกี่ยวกับประเพณีทั้งหมดของคณะสงฆ์ลังกา ต่อจากนั้นพระองค์จึงทรงส่งสมณทูตไปยังเกาะลังกา ประกอบด้วย ๕ รูป ที่คัดเลือกจากсанุคิยที่ที่ดีที่สุดของพระองค์ สมณทูตไทยพักอยู่ที่เกาะลังกา ๑ ปี เพื่อสืบถามเกี่ยวกับภาวะของพุทธศาสนาที่นั่นและรวบรวมหลักฐานมาซ่อมแซมพระไตรปิฎกที่เมืองไทย เมื่อคณะสงฆ์ชุดนี้กลับมา ก็นำคัมภีร์มาด้วย ๔๐ เล่ม อีกปีหนึ่งก็มีสมณทูตไทยไปเกาะลังกาอีก เพื่อคืนพระคัมภีร์เหล่านั้นและยืมมาใหม่อีก ๓๐ เล่ม เมื่อสมณทูตชุดนี้กลับมายังประเทศไทยใน พ.ศ. ๒๓๘๗ ได้พาเอาพระสงฆ์และชาวลังกาจำนวนหนึ่งกลับมาด้วย ท่านเหล่านั้นล้วนพำนักอยู่ที่วัดบวรนิเวศ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงปรึกษากับท่านเหล่านั้น และเริ่มทรงมีสมณศาสน์ติดต่อกับบรรดาพระภิกษุลังกาที่ทรงแก้เรียนที่สุดเกี่ยวกับทางด้านหลักธรรมของพระพุทธศาสนา และวินัยทุกด้านทุกมุม ในระยะต่อมาประเพณีของพระสงฆ์ลังกาก็ยังทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ

ทรงเครื่องในการปฏิบัติตามพระสงฆ์มอญยิ่งขึ้น ทั้งสองประเพณีนี้ช่วยให้พระองค์ทรงหันกลับไปยังหลักธรรมที่บริสุทธิ์ในพระพุทธศาสนา

การสังคายนาพระไตรปิฎกทำให้บรรดาเก๊ปราชญ์ทางภาษาบาลีในประเทศไทยต้องทำงานหนักเป็นเวลานานกว่า ๑๐ ปี เมื่อส่วนต่างๆ สำเร็จลงก็มีการคัดลอก ในประเทศไทยขณะนั้นตำราภาษาบาลียังเขียนด้วยอักษรขอม และการคัดลอกตามทางราชการที่กำลังทำขึ้นในขณะนั้น ก็ใช้วิธีการเช่นเดียวกันนี้ อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเห็นว่าอักษรขอมนี้อาจอ่านเข้าใจผิดได้โดยง่าย จึงทรงคิดตัวอักษรขึ้นใหม่สำหรับสาสน์ของพระองค์ ตัวอักษรแบบใหม่นี้เลียนแบบมาจากตัวอักษรในทวีปยุโรป พระองค์ได้โปรดให้ตีพิมพ์ตำราภาษาบาลีขึ้นหลายเล่มด้วยตัวอักษรแบบนี้ จากแท่นพิมพ์ซึ่งพระองค์ทรงตั้งขึ้นที่วัดบวรนิเวศ เครื่องพิมพ์แท่นนี้เป็นเครื่องพิมพ์เครื่องแรกในประเทศไทย ที่นำมาใช้ในกิจการพระพุทธศาสนา ก่อนหน้านั้นคงมีแต่เครื่องพิมพ์ของหมอสอนศาสนาเท่านั้น

ในระยณะนั้น คงมีแต่เพียงคัมภีร์ภาษาบาลีบางเล่มในพระไตรปิฎกที่แปลเป็นภาษาไทย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีพระราชประสงค์จะให้แปลเป็นภาษาไทยทั้งหมด และนโยบายเช่นนี้ก็เป็นที่ต้องพระทัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเป็นอันมาก เพราะพระองค์ก็มีพระประสงค์อยู่แล้ว ที่จะให้ประชาชนส่วนใหญ่เข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ต่อมาจึงเริ่มมีการแปลพระไตรปิฎกออกเป็นภาษาไทย แต่ก็เสียเวลาหลายปีกว่าจะสำเร็จ

เมื่อยังประทับอยู่ที่วัดสมอราย สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงรู้จักกับท่านสังฆราช บัลลิกวีสต์ (Pallegoix) ชาวฝรั่งเศส ผู้มีวัดอยู่ใกล้ ๆ ท่านสังฆราชผู้นี้พูดภาษาไทยได้คล่อง และได้สอนภาษาละตินตลอดจนสนทนาเกี่ยวแก่ศาสนาคริสต์กับพระองค์ เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็ได้ทรงสอนภาษาบาลีแก่ท่านสังฆราช และทรงช่วยในการแต่งพจนานุกรมเล่มใหญ่ ภาษาไทย-ละติน-ฝรั่งเศส-อังกฤษ แม้ว่าท่านทั้งสองนี้จะมีศรัทธาไม่เหมือนกัน แต่ก็มีอาการเคารพซึ่งกันและกันเป็นอย่างมาก และคงเป็นมิตรต่อกันตราบจนท่านสังฆราชถึงแก่อสัญกรรมใน พ.ศ. ๒๔๐๕

ณ วัดบวรนิเวศ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงติดต่อกับหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ชาวอเมริกัน คือ ดร. คาสเวลล์ (Caswell) บรัลเด (Bradley) และ เฮิร์ช (House) พระองค์ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับท่านเหล่านี้ และทรงเรียนพูดและเขียนได้อย่างคล่องแคล่ว แม้ว่าจะไม่สู้ถูกต้องนัก พวกหมอสอนศาสนาได้ช่วยเหลือให้พระองค์ทรงศึกษาในวิทยาการสมัยใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิชาภูมิศาสตร์และดาราศาสตร์ซึ่งพระองค์สนพระทัยเป็นอันมาก นอกจากนี้ ท่านเหล่านี้ยังแนะนำให้พระองค์ทรงศึกษาศาสนาเปรียบเทียบ และถวายหนังสือให้พระองค์ทรงยืมด้วย สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงส่งหนังสือมาจากต่างประเทศเสมอ ทรงอ่านอย่างกระตือรือร้นและสนทนากับหนังสือเหล่านั้นกับบรรดาหมอสอนศาสนา พระองค์ทรงเห็นว่าสิ่งดี ๆ อยู่เป็นอันมากในศาสนาคริสต์นิกายนี้ เพราะธรรมจริยาในศาสนานี้ก็คล้ายคลึงกันมาก

กับธรรมจริยาในพระพุทธศาสนา แต่ความเชื่อถือบางข้อเป็นต้นว่า ที่เกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้ายิ่งยาก รายงานของหมอสอนศาสนาได้กล่าวถึงปัญหาที่น่ากระอักกระอ่วนที่ลูกชาวไทยตั้งกระทู้ถาม เป็นต้นว่า “พระเจ้าจะประทานโทษแก่ผู้ฆ่าคนตาย และให้รางวัลแก่เขาเสมือนกับผู้ทำดีหรือไม่ ถ้าพระองค์กระทำดังนี้ พระองค์ก็ไม่ยุติธรรม” “ถ้าพระเจ้าเป็นพระบิดาของประชาชนทั้งหมด เหตุใดพระองค์จึงไม่แสดงพระประสงค์ของพระองค์แก่ชาวตะวันออก เช่นเดียวกันกับชาวตะวันตก” “ถ้ามีปาฏิหาริย์ทำให้บรรพบุรุษของท่านนับถือศาสนาคริสต์ยืน เหตุใดท่านจึงไม่แสดงปาฏิหาริย์แก่พวกเรา” “ท่านกล่าวว่าพระเจ้าจะทรงพระพิโรธกับผู้ที่ไม่เชื่อถือท่าน พระองค์จะเป็นพระเจ้าที่ดีอย่างไร ถ้าพระองค์ทรงพระพิโรธ” “ทำอะไรเราจึงจะรู้ว่าหนังสือของท่านเป็นความจริง ท่านบอกเราว่าดังนี้ และถ้าเราบอกท่านว่าหนังสือของเราเป็นความจริง เหตุใดท่านจึงไม่เชื่อเรา ถ้าท่านต้องการให้เราเชื่อท่าน” สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงคิดวาทะนิยายหลายเรื่องในคัมภีร์ไบเบิล “ไม่ถูกต้องกับสิ่งที่ควรจะเป็น” พระองค์ได้รับสั่งกับสหายของพระองค์ ผู้นำถือศาสนาคริสต์นหลายครั้งว่า “สิ่งที่ท่านสั่งสอนให้ประชาชนกระทำนั้นน่าชม แต่สิ่งที่ท่านสั่งสอนให้ประชาชนเชื่อนั้นโง่เขลา”

แต่ถ้ามีนิยายที่โง่เขลาอยู่หลายเรื่องในคัมภีร์ไบเบิล ก็มีนิยายเช่นนั้นเช่นเดียวกันในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา นักแต่งหนังสือในพุทธศาสนาเชื่อว่าโลกเรานี้เป็นแผ่นแบน อยู่ล้อมรอบภูเขาอันเป็นจุดศูนย์กลางและเป็นที่พักพิงของเทวดา ความคิดเช่นนั้นย่อมตรงกันข้าม

กับวิทยาศาสตร์ และสามัญสำนึกเช่นเดียวกับเรื่องการสร้างโลกในคัมภีร์ไบเบิล สิ่งที่ผิดแปลกเช่นนี้สมควรที่จะมองข้ามไป แล้วเราก็จะแลเห็นพระธรรมอันบริสุทธิ์ได้ การศึกษาพระคัมภีร์อย่างพินิจพิเคราะห์ให้ถูกต้องตามเหตุผล ไม่ใช่เฉพาะทางด้านความเลื่อมใสศรัทธาเท่านั้น ที่อาจทำให้เราแลเห็นพระธรรมอันบริสุทธิ์ได้ แต่อย่างไรก็ดี เราอาจเห็นได้ว่า พระคัมภีร์ในพุทธศาสนานี้แสดงความคิดที่แตกต่างกันมาก อันอาจแยกออกได้เป็น ๒ ทาง

ทางหนึ่งนั้นมุ่งไปในทางเลื่อมใสศรัทธา ในคัมภีร์เหล่านี้พระพุทธรูปก็เป็นเสมือนพระผู้เป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ ทรงแสดงปาฏิหาริย์เหาะเหินไปในอากาศ ทรงทรมานให้บรรดาเทพยดาหันกลับมานับถือพุทธศาสนา และทรงสั่งสอนเวทมนตร์คาถาให้ผู้ท่ำนับถือพระองค์ปราบปรามยักษ์ได้ ผู้นับถือพุทธศาสนาแบบนี้ย่อมเคารพบูชาพระองค์ด้วยความเลื่อมใสศรัทธาชนิดที่ไม่คำนึงถึงเหตุผล และพระองค์เองก็ย่อมยินดีรับคำสรรเสริญเยินยอที่โง่เขลาที่สุดอย่างเต็มพระทัย

อีกทางหนึ่งก็คือความคิดที่คำนึงถึงมนุษยธรรมและเหตุผล พระพุทธรูปทรงเป็นมนุษย์สามัญ เป็นครูที่ฉลาดและอ่อนโยน ทรงฝึกหัดอำนาจทางจิต จนถึงขั้นพิเศษโดยที่ไม่ต้องอาศัยสิ่งนอกเหนือธรรมชาติเลย ความหลุดพ้นจากทุกข์ทรมานที่พระองค์ทรงสั่งสอนก็คือความดีและสามัญสำนึกที่นำไปยังผลที่ถูกต้อง ปรัชญาที่มีอยู่ในคำสั่งสอนก็ล้วนเต็มไปด้วยเหตุผลและแน่นอนทุกขทรมานย่อมเกิดจากวัตถุ น้อยยิ่งกว่าทางด้านจิตใจ สิ่งต่างๆ เป็นต้นว่า ตัณหา ราคะ ความเกลียด ริษยา

ความโกรธและความโหดร้าย อวิชชา ความเชื่อถือโชคลาง และความ
เกียจคร้าน สิ่งเหล่านี้ถ้าควบคุมได้แล้ว ทุกขธรรมานก็จะลดน้อยลง
และถ้ากำจัดให้หมดสิ้น ทุกขธรรมานก็จะสูญหายไปด้วย

ในบทความซึ่งความคิดเช่นนี้มีอยู่ ก็คงเป็นคำสั่งสอนของพระ
พุทธองค์อย่างแท้จริง เพราะเหตุว่าแสดงความจริง เป็นถ้อยคำของผู้ซึ่ง
มีเหตุผลอย่างถ่องแท้ แต่เหตุใดบุคคลเดียวกันนั้นจึงอาจยอมรับความ
โง่เขลาที่มีปรากฏอยู่ในบทความตอนอื่นๆ ได้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไต้
ทรงทราบมาแล้วว่า ถ้อยคำที่ผิดๆ อาจเข้ามาอยู่ในสมุทที่คัดลอกกัน
ต่อลงมาได้อย่างไร และทรงทราบด้วยว่าระยะเวลาระหว่างที่พระพุท-
ธองค์ทรงพระชนม์อยู่กับระยะเวลาที่เขียนพระคัมภีร์เหล่านั้นขึ้นเป็นครั้ง
แรกนั้นห่างกันถึง ๔๐๐ ปี และระยะ ๔๐๐ ปีนี้เป็นเวลาที่คำสั่งสอน
ของพระพุทธรองค์ ได้ผ่านจากชั่วหนึ่งไปยังอีกชั่วหนึ่งทางความทรงจำ
บรรดาพระภิกษุสงฆ์ที่ใช้วิธีจดจำได้ปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างดีเลิศ แต่
ในขณะที่เดียวกันก็ต้องท่องจำคัมภีร์อรรถกถาและการยกตัวอย่างเพื่อ
สั่งสอนแก่ประชาชนทั่วไปด้วย สิ่งเหล่านี้อาจเข้ามาปะปนอยู่กับพระ
พุทธวจนะ และทำให้เข้าใจผิดคิดไปว่าเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธรองค์
ไป การปลอมแปลงเช่นนี้แม้ว่าจะเกิดขึ้นโดยไม่ตั้งใจ แต่ก็ย่อม
เป็นการประทุษร้ายต่อความหมายอันแท้จริงแห่งพระพุทธานุศาสน์ และ
ความผิดพลาดในการคัดลอกต่อๆ กันลงมามีอีกหลายร้อยปี ก็ยังทำให้
พระคัมภีร์เหล่านั้นปนเพี้ยนมากขึ้นไปอีก

ในบทความตอนหนึ่งซึ่งมีความหมายจับใจและคงเป็นพระพุทธรูป
วณะแท่นแน่นอน ก็คือพระพุทธรูปองค์ได้ทรงแนะนำถึงการเชื่อถืออย่าง
ระมัดระวัง คือได้ทรงขอร้องต่อสานุศิษย์ของพระองค์ ไม่ให้เชื่อถือ
ความเห็นอันใดที่สืบทอดกันลงมาตามประเพณีหรือสอนโดยศาสดาที่น่า
นับถือคนใดคนหนึ่ง แม้แต่พระองค์เอง พระองค์ก็รับสั่งว่าสานุศิษย์
เหล่านั้นจำต้องใช้เหตุผลของตนเองวิเคราะห์คำสั่งสอนทุกข้อเสียก่อน

วิธีนี้เป็นกฎที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎและสาวกของพระองค์ใช้ และ
ย่อมเป็นวิธีที่อาจสร้างพระธรรมดั้งเดิมได้ ปาฏิหาริย์ต่างๆ ย่อมเป็นสิ่งที่
กล่าวเกินขอบเขต การอ้างถึงเทวดาและยักษ์ก็เป็นแต่เพียงนิยายที่
เข้ามาปะปนอยู่ในเรื่องราวอันแท้จริง การอ้างถึงรูปสัณฐานของโลก
ก็เป็นแต่เพียงการเปรียบเทียบ ชาติต่างๆ (แม้ว่าไม่ต้องตามคำสั่งสอน
ของพระพุทธรูป แต่ก็เทศน์สั่งสอนกันอย่างแพร่หลาย) ซึ่งกล่าวว่า
พระพุทธรูปได้ทรงเล่าถึงอดีตชาติของพระองค์ถึง ๕๕๐ เรื่อง ก็
ไม่ใช่ข้อนอกจากนิยายพื้นเมืองที่พระสงฆ์รุ่นต้น ๆ ใช้เพื่อเทศน์สั่งสอน
ธรรมจรรยา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงใช้วิธีอย่างเฉลียวฉลาด เพื่อแสดงถึงความ
ผิดพลาด โดยที่ไม่ต้องทรงแสดงความสงสัยเกี่ยวกับพระพุทธรูป
อันแท้จริง คัมภีร์อรรถกถาบางเล่มกล่าวว่าพระพุทธรูปทรงสูงกว่า
บุคลลธรรมดาประมาณ ๕ หรือ ๖ เท่า ถ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจะทรง
กล่าวว่าสิ่งนี้เป็นไปไม่ได้ ก็อาจทำให้บุคลลหลายคนโกรธเคืองและ
ไม่เห็นด้วย ดังนั้น พระองค์จึงทรงอ้างถึงพระคัมภีร์ที่กล่าวว่าพระพุท

องค์มักเสด็จเข้าไปในบ้านของบุคคลสามัญ และครั้งหนึ่งก็ทรงเปลี่ยน
จิวรกับसानุศิษย์ ถ้าพระองค์ทรงมีพระกายใหญ่โตมากก็คงจะไม่ทรง
สามารถกระทำการเช่นนั้นได้

เมื่อสามารถตัดความผิดพลาดออกไปได้ พระธรรมอันบริสุทธิ์
ก็ย่อมปรากฏขึ้น และพระธรรมนี้ย่อมเป็นกฎที่คณะสงฆ์ธรรมยุตพึง
ยึดถือ แม้ว่าการครองจีวร การถือบาตร จะเป็นลักษณะภายนอก
โดยเฉพาะของคณะสงฆ์ธรรมยุต แต่สิ่งที่สำคัญกว่าอย่างมากมายก็คือ
การศึกษาพระธรรม การไม่เชื่อในโชคลาง การตั้งใจฟังพุทธวจน
และกฎต่าง ๆ ให้ถูกต้อง ในสงฆ์คณะนี้ไม่มีการบอกขายเครื่องราง
หรือยาเสน่ห์ การทำนายโชคชะตา การบวงสรวงสังเวญตผีปีศาจ
หรือการเล่นละคอนเรื่องชาตก ซึ่งเป็นเครื่องสนุกสนานของบรรดา
ฆราวาสตามงานวัดต่าง ๆ นิยายและการเปรียบเทียบก็จัดแยกออกจาก
ความจริงอย่างระมัดระวัง พิธีทางพุทธศาสนาก็ไม่มีลัทธิพราหมณ์มา
เจือปน เพราะเหตุว่าลัทธิหลังนี้ก็คือการเชื่อถือโชคลางนั่นเอง

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎและสาวกของพระองค์ ทรงทำให้จริยาธรรม
เฟื่องฟูขึ้นใหม่ โดยการอธิบายหลักอันยุ่งยากซับซ้อนแก่ประชาชน
ส่วนใหญ่ด้วยถ้อยคำที่เขาเหล่านั้นอาจเข้าใจได้โดยง่าย สั่งสอนว่า
พระพุทธศาสนานี้เป็นมรดกแก่ประชาชนทั้งหมด ไม่ใช่เฉพาะแก่พระ
สงฆ์เท่านั้น พิธีสงฆ์แต่ก่อนก็มีแต่เพียงการสวดมนต์ภาษาบาลี ซึ่งมี
กฤตศัพท์เพียงบางคนเท่านั้นที่อาจเข้าใจได้ คณะสงฆ์ธรรมยุตได้เพิ่ม
การสวดมนต์ภาษาไทยลงไป และมีผู้นิยมฟังเป็นจำนวนมาก พระสงฆ์

ขณะนี้ได้ย่ำแล้วย่ำอีกถึงสี่ห้าคือ ไม่พูดเท็จ ไม่ลักขโมย ไม่ฆ่าสัตว์
ตัดชีวิต ไม่ดื่มเครื่องคองของเมา และไม่ผิดลูกผิดเมียเขา ได้แนะนำ
ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ให้แลเห็นถึงความสำคัญของการควบคุมตนเอง
ความเมตตาการุณา และความอดทนในชีวิตประจำวัน

ด้วยการคัดเลือกอย่างยุติธรรมและการละทิ้ง สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ
ได้ทรงบูรณะการพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่ หรืออย่างที่พระองค์ทรงคิดอย่าง
อ่อนน้อมว่าทรงฟื้นฟูพระธรรมดั้งเดิม พระองค์มักบ่นสั่งว่าไม่มีอะไร
ในพุทธศาสนาที่ขัดกับหลักวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน พระองค์อาจชี้ถึงกฎ
ทางฟิสิกส์ที่แสดงว่าเหตุเช่นไรย่อมก่อให้เกิดผลเช่นนั้น ถ้ากฎเช่นนั้น
ควบคุมวัตถุทั้งหมดในโลก ก็คงควบคุมทางจริยธรรมได้ด้วย คือกรรม
ทั้งหมดไม่ว่าดีหรือชั่วก็ย่อมมีผลเช่นเดียวกัน ซึ่งจะติดตามมาโดยหลีกเลี่ยง
ไม่ได้ แม้ว่าไม่มีวิญญูณมาเกิดใหม่ แต่กำลังแรงแห่งกรรมก็ย่อมมี
อยู่ชั่ววันรันดร์ ความคิดคำนึงเช่นนั้นย่อมเป็นสิ่งที่ยากสำหรับประชาชน
ธรรมดา และถ้าบุคคลเหล่านั้นสงสัยเกี่ยวกับสังสารวัฏ พระองค์ก็มัก
จะทรงตอบอย่างง่าย ๆ แบบเดียวกับที่พระพุทธองค์ได้เคยทรงกล่าวมา
แล้วว่า “ถ้าท่านไม่แน่ใจท่านก็ควรอยู่ทางด้านที่ปลอดภัยดีกว่า ถ้าท่าน
เชื่อในสิ่งนี้ ท่านก็จะดำรงชีวิตอยู่อย่างเป็นสุข มีผู้นับหน้าถือตาและจะ
ไม่เสียอะไรเลยแม้ปรากฏขึ้นในที่หลังว่าท่านหลงเชื่อในสิ่งที่ผิด แต่ถ้า
ท่านไม่ยอมเชื่อในสิ่งนี้ ท่านก็จะประพาศติดตามความปรารถนาอันเลว
ร้ายของท่านต่อไป และถ้าปรากฏขึ้นเมื่อใดว่าท่านหลงผิด ท่านก็
จะเปรียบเสมือนผู้เดินทางที่ไม่มีเสบียงกรังติดตนไปด้วย”

พุทธศาสนาแบบใหม่นี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความแตกต่างในบุญกิริยาด้วยวิธีต่าง ๆ บางวิธีก็ผิดอย่างสิ้นเชิงเป็นต้นว่า เมื่อมีผู้ที่เข้าใจผิดปลงชีวิตตนเองหรือตัดนิ้วเพื่อเป็นพุทธบูชา สิ่งเหล่านี้ถูกติเตียนอย่างแข็งขัน บางวิธีไม่มีอันตรายเป็นต้นว่า การก่อบูชาเจดีย์ทรายหรือแห่แห่นพระพุทธรูป วิธีเหล่านี้คณะสงฆ์ธรรมยุตรับรองเพราะเป็นสิ่งที่ทำให้ระลึกถึงพระธรรม แต่สิ่งที่สงฆ์คณะนี้สนับสนุนที่สุดก็คือการทำบุญที่มีประโยชน์ต่อสังคม ในขณะที่คนมั่งมีอาจสร้างวัดหรือโรงพยาบาล คนจนก็อาจสร้างสะพานไม้ไผ่ข้ามลำธารหรือเก็บหนามไปทิ้งให้พ้นจากทางเดิน บุคคลทั้งหมดย่อมสามารถบำเพ็ญทานสุดแล้วแต่ความสามารถของตน ด้วยเงินหรือบริการ ทุกคนอาจแสดงความเมตตาการุณาและการระงับดับกิเลสของตนเองได้เสมอกัน

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎฯ เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศทรงเป็นผู้ใหญ่ที่มั่นคงในหลักของพระพุทธเจ้า และไม่ทรงเชื่อถืออิทธิพลทางกลายเป็นบุคคลอีกคนหนึ่ง ที่แตกต่างไปอย่างมากมาจากพระภิกษุหนุ่มผู้ไม่สบายใจต้องบวชสรงสังเวทและอ้อนวอนขอให้ได้สัญญาลักษณะมาแนะนำ ปัจจุบันนี้พระองค์ทรงทราบดีแล้วว่า เครื่องนำที่แน่นอนของมนุษย์ก็คือเหตุผลของเขาเอง ครึ่งหนึ่งสหายที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายของพระองค์เคยคิดว่า เขาอาจทำให้พระองค์ทรงเปลี่ยนศาสนาได้ แต่พระนิสสัยอันชอบแสวงหาเหตุผลของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎฯ จึงไม่อาจทำให้พระองค์ทรงยอมรับศาสนาใดๆ ที่เชื่อถือในพระองค์เป็นเจ้าได้ยิ่งกว่าการใช้เหตุผลอย่างธรรมดาของมนุษย์สามัญตามความคิดของพระองค์ ความเชื่อถือโดยไม่คิดค้นก็เป็นสิ่งขัดขวางการมุ่งกระทำความดี ยิ่งกว่าสนับสนุนไป

ในทางนั้น แต่ถ้านักคิดอื่นๆ เชื่อว่าความเชื่อถือเช่นนี้ช่วยให้เขาเป็นคน
ดีได้ ก็ไม่มีอันตรายอะไร ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงช่วยให้หมอสอนศาสนา
ได้รับความสะดวกทุกประการในการทำงานของเขา แทนที่พระองค์จะ
อิจจาริยาและขัดขวางต่อคำสั่งสอนของท่านเหล่านั้น พระองค์กลับ
เชิญให้หมอสอนศาสนามาเทศน์ในวัดของพระองค์ และแจกจ่ายคำ
โฆษณาของเขาเมื่อมีพิธีในพุทธศาสนาได้ ธรรมจริยาในศาสนาคริสต์
เมื่อแยกออกจากความเชื่อถือแล้ว ก็สอดคล้องกับเหตุผลและความรู้สึก
ในส่วนลึกของพระองค์ คำโต้แย้งของพวกหมอสอนศาสนาย่อมมีผลดี
แม้ว่าจะไม่เป็นไปในทางที่ท่านเหล่านั้นต้องการ การที่หมอสอนศาสนา
ทำให้พุทธศาสนิกชนต้องตรวจค้นความเชื่อทั้งหมด ที่เคยยึดถือกันมา
แต่ก่อน ก็เท่ากับทำให้การกำจัดความหลงผิดจากสิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นใน
พระธรรมทางพุทธศาสนาดำเนินไปได้รวดเร็วยิ่งขึ้น และทำให้พุทธ
ศาสนานั้นคงยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่าศาสนาคริสต์
มีส่วนในการสร้างนิกาย (ธรรมยุต) แบบใหม่ด้วย

การปฏิรูปเช่นนี้มิได้ทำให้ชาวพุทธทุกคนพอใจ พระสงฆ์บางรูป
ก็ยังคงยึดถือในประเพณีเดิมเนื่องมาจากความเคยชิน บางรูปก็จะ
กระทำเช่นนั้นเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง อย่างไรก็ตามก็คิดจะสังฆธรรมยุต
ก็ได้เป็นที่สนใจแก่ผู้มีปัญญาทั้งหลาย ทั้งนี้เป็นเพราะมีเหตุผลดีกว่า
และคงเป็นเพราะบุคลิกลักษณะอันน่าสนใจของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ
ไม่ช้าพระสงฆ์อื่น ๆ ก็จำต้องปรับปรุงวัตรปฏิบัติของตนไปที่ละเล็กละ
น้อย

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเป็นแม่กองการสอบไล่ภาษาบาลีสำหรับ
พระสงฆ์ทั้งหมดมาตั้งแต่ยังมีพระชนม์เพียง ๒๔ พรรษา ตำแหน่งนี้
มีความสำคัญมาก แม้ว่าพระองค์ไม่อาจที่จะเอาระเบียบวินัยของพระองค์
มาใช้นอกวัดบวรนิเวศก็ตาม แต่ด้วยความเอาพระทัยใส่ของพระองค์
มาตรฐานในความรู้ภาษาบาลีก็เจริญขึ้นอย่างมากมาย โรงเรียนสอน
ภาษาบาลีที่วัดบวรนิเวศก็อยู่ในระดับสูงเท่ากับแห่งอื่นๆ ในโลก ถ้าไม่
สูงกว่าความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาของพระองค์ ทำให้มีการ
ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาขึ้นโดยทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัดที่ใหญ่บางวัดขึ้นในกรุงเทพฯ ฯ บรรดา
เจ้านาย ข้าราชการชั้นสูง และบุคคลสามัญต่างก็กระทำตามอย่าง
พระราชกุศล สดอยู่แล้วแต่ความสามารถของตน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต พระองค์ทรง
มีพระราชปรารภแสดงว่าไม่พอพระราชหฤทัยที่คณะสงฆ์ธรรมยุต
ครองจีวรตามแบบมอญ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงยอมตามพระราช-
ประสงค์ และสาวกของพระองค์ก็หันไปครองผ้าตามแบบพระสงฆ์ไทย
การยอมตามครั้งนี้ไม่ได้เป็นแต่เพียงการแสดงความกรุณาต่อผู้ที่กำลังจะ
สิ้นเท่านั้น แต่ยังแสดงถึงว่าหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งส่วนใหญ่
เกี่ยวข้องกับความเมตตาการุณานี้ สำคัญยิ่งกว่ากฎเล็กน้อย.

บทที่ ๔

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๙๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงลาผนวช และเสด็จขึ้นครองราชสมบัติมีพระปรมาภิไธยตามทางราชการของพระองค์ เริ่มต้นด้วยคำว่า “พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอมงกุฎ” และยังมีส่วยตามต่อไปอีกมากมาย ชาวยุโรปมักเรียกพระองค์ว่า King Mongkut และบางครั้งก็มีผู้ถวายพระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔”

เรามีหลักฐานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระองค์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เป็นภาษาอังกฤษและส่งไปพระราชทานแก่สหราชอาณาจักร คือ นายบัตเตอร์เวิร์ธ (Butterworth) ผู้สำเร็จราชการแห่งเกาะสิงคโปร์ ฉบับภาษาอังกฤษเป็นสำนวนของพระองค์ แต่ก็คงมีผู้อื่นแก้ไขแล้ว

ลายพระราชหัตถเลขาฉบับนั้นกล่าวว่า ในวันที่ ๑๕ พฤษภาคม เวลา ๗.๓๐ น. ซึ่งเป็นฤกษ์ดีตามเวลาที่โหรหลวงคำนวณถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงนำมรุธาภิเษกต่อพระพักตร์พระพุทธรูปและเทวรูปพระคเณศ พราหมณ์เป่าสังข์ทั้งอุตราวัฏและทักษิณวัฏ ต่อจากนั้น พระองค์ก็เสด็จขึ้นประทับเหนือพระที่นั่งอัฐทิศ ทรงหันพระพักตร์ไปแต่ละทิศ และมีพระราชดำรัสเป็นภาษาบาลีว่า จะทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาในพระราชอาณาจักร แล้วจึงเสด็จไปประทับเหนือพระที่นั่งภัทรบิฐ ขณะที่พราหมณ์อ่านคาถาสรรเสริญเขาไกรลาส

ถวายพระพร และถวายพระราชอาณาจักรไทยแก่พระองค์ ขณะนั้น
บรรดาเจ้าหน้าที่ที่ถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชกกุธภัณฑ์เหล่า
นี้มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์จากมนต์ที่สวดถวายแด่พระอิศวร แล้วพระองค์จึง
ทรงประกาศให้ทั้งคณะสงฆ์และประชาชน มีสิทธิ์ใช้ต้นไม้ น้ำ และศิลา
ทุกชนิด ตลอดจนวัตถุอย่างอื่น ๆ ที่ไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของภายในพระราช
อาณาจักรได้ แล้วจึงทรงถวายอาหารและไตรจีวรแก่พระราชาคณะผู้ใหญ่
แล้วทรงให้ประกาศตั้งสมเด็จพระสังฆราช ต่อจากนั้นขุนนางผู้ใหญ่ก็เข้า
มาถวายความจงรักภักดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงรับสั่งว่า
ตั้งแต่นี้ไปบรรดาขุนนางผู้ใหญ่อาจเข้ามาเฝ้าพระองค์ได้เสมอถ้ามีราช
การ และมีพระราชดำรัสว่า “อย่าเสียเวลาไปหาผู้อื่นให้เข้ามาแทนตัว
เลย จงเข้ามาเองตามความสะดวก และไม่ต้องกลัว” บรรดาชาว
ต่างประเทศทั้งหมด ที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งชาวยุโรปและบรรดา
เจ้าประเทศราช ต่างก็ได้รับเชิญให้มาเฝ้าชมพระบารมีของพระองค์
ขณะที่พราหมณ์คู่หนึ่งกำลังสวดสรรเสริญพระอิศวร ต่อจากนั้น พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็มีพระราชดำรัสแก่มหาสมณคม “ให้ชนทุกชั้น
เข้าใจในพระเมตตากรุณาของพระองค์”

หลังจากนั้นได้มีพิธีทางศาสนาอีก ๒ วัน จึงบรรดาเจ้านายและ
ขุนนางต่าง ๆ ก็กระทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

ในวันที่ ๒๐ และ ๒๑ พฤษภาคม มีขบวนแห่เสด็จพระราช
ดำเนินทางสถลมารคและชลมารคตามลำดับ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ “ประชาชน
สามารถเข้าเฝ้าพระองค์ และถวายความเคารพได้”

ในการเสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารค พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะประทับเหนือพระราชนาน ซึ่งตกแต่งด้วยประติมากรรมสีทองและฉั่งเพชรพลอย มีขบวนทหาร ๑๐,๐๐๐ คน แต่งกายตามเครื่องแบบทหารฝรั่งและทหารไทย นอกจากนี้ยังมีขบวนม้าและขบวนช้างอีกเป็นจำนวนมาก เมื่อขบวนเสด็จพระราชดำเนินมาถึงวัดโพธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงเสด็จลงจากพระราชนาน ทรงเปลื้องเครื่องทรงบางชิ้น แล้วจึงเสด็จเข้าไปถวายสักการะแก่พระพุทธรูปปฏิมาและถวายไตรจีวรแก่พระสงฆ์ ขณะเสด็จกลับมายังพระบรมมหาราชวัง พระองค์ก็ทรงทักทายชาวต่างประเทศอีกด้วย

สำหรับขบวนเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ก็มีเรือต่าง ๆ ที่สวยงาม เข้าขบวนแหม่มากกว่า ๒๐๐ ลำ รวมทั้งเรือเล็ก ๆ อีกเป็นจำนวนมาก บรรดาเรือสลักเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ มีฝีพายแต่งกายสีแดงประจำเรือตั้งแต่ ๕๐-๑๐๐ คน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ประทับในบุษบกบนเรือพระที่นั่งยาว ๑๐๐ ฟุต บรรดาเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่จะแต่งกายด้วยผ้าไหมสีดำหรือสีต่าง ๆ และสวมหมวกสูงต่างก็มีเรือนั่งซึ่งงามน้อยกว่าเรือพระที่นั่งแต่เพียงเล็กน้อย นอกจากนี้เรือไทย ก็ยังมีเรือฉนวน มอญ และจีนอีก เพื่อจะให้ฝีพายได้พายพร้อมกัน จึงมีเรือพิเศษอีก ๒ ลำ ซึ่งนอกไปจากฝีพายแล้ว ยังมีคนกระทุ้งเสาประจำอีกลำละ ๒ คน เพื่อให้จังหวะ หลังจากเล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำแล้ว ขบวนเรือก็เลี้ยวขวาเล่นเข้าไปในคลองคูเมือง ณ วัดบวรนิเวศ เมื่อขบวนเรือหยุด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จขึ้นเพื่อ

ถวายของแด่พระภิกษุสงฆ์อีก ต่อจากนั้นขบวนเรือก็เคลื่อนกลับและ
การเสด็จพระราชดำเนินเลียบพระนครก็เป็นอันสิ้นสุดลง

* * *

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกเช่นนี้ อาจทำให้ผู้อ่านที่ได้ทราบเรื่อง
การปฏิรูปทางพระพุทธศาสนา ที่พระองค์ได้ทรงกระทำขึ้นก่อนเสด็จ
เสวยราชย์แปลกใจ พระองค์ไม่ได้ทรงพยายามอย่างที่สุดที่จะกำจัดความ
เชื่อถือในศาสนาพราหมณ์ และเวทมนตร์คาถาออกไปจากพุทธศาสนา
ดอกหรือ พระองค์ทรงกล่าวว่า สิ่งเหล่านี้เหมือนกับการนับถือโซคลาง
ถ้าเช่นนั้น เหตุใดพระองค์จึงทรงยินยอมกระทำพิธีซึ่งเต็มไปด้วยเวท-
มนตร์คาถา ตามพิธีทางศาสนาพราหมณ์ และเหตุใดพระองค์จึงสามารถ
นิมนต์พระสงฆ์ ให้มีส่วนร่วมในพิธีเชื่อถือโซคลางเช่นนี้ได้

ความจริง การเปลี่ยนแปลงครั้ง^๕นี้ ของพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าฯ เป็นแต่เพียงทางภายนอกเท่านั้น ถ้าพระองค์จะเป็นกษัตริย์ที่
ต้องทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และการพระราชพิธี^๖
ถ้ายิ่งโอ้อวดมากเท่าใดก็ยิ่งเป็นการดีสิ่งเหล่านี้เป็นฐานะของชาวบ้านและ
พุทธศาสนาก็ไม่เกี่ยวข้องด้วย เมื่อไม่มีพิธีทางพุทธศาสนาที่จะนำมาใช้
แทนพิธีทางศาสนาพราหมณ์ได้ สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
อาจทรงกระทำได้อีกคือ เปลี่ยนแปลงแก้ไขพิธีนั้นแต่เพียงเล็กน้อย
เป็นต้นว่า ทรงทำให้พิธีสงฆ์ทางพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยมาก
ยิ่งขึ้น และทรงเปลี่ยนแปลงทางด้านมนุษยธรรม ลักษณะสำคัญๆ
ของพระราชพิธีบรมราชาภิเษก จึงยังคงเป็นทางด้านศาสนาพราหมณ์อยู่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่ทรงคัดค้านศาสนาพราหมณ์ตราบไต่
ที่ไม่เข้ามาปะปนกับพุทธศาสนา สำหรับพระองค์บรรดาเทวดาทาง
ศาสนาพราหมณ์ก็เป็นแต่เพียงสิ่งที่มนุษย์คิดขึ้น เทวดาเหล่านั้นอาจใช้
เป็นผู้สนับสนุนสถาบันกษัตริย์ในพุทธศาสนาได้ ถ้าพุทธศาสนิกชน
ไม่หลงผิดว่าเทวดาเหล่านั้นคือ พุทธศาสนาเอง ถ้าจะใช้การเปรียบ
เทียบเราก็อาจเปรียบเทวดาเหล่านั้นได้ กับบรรดาเทพเจ้าของกรีกและ
โรมัน ที่ช่างเขียนนิทานเลียนสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาการนำมาใช้เป็นผู้สนับสนุน
พระราชาที่นับถือศาสนาคริสต์นิกาย หรือถ้าจะให้ชัดเจนยิ่งขึ้น
ก็คือเทพธิดาวันส์ในบทกวีนิพนธ์เรื่องลูเซียส (Lusiads) ได้ช่วยเหลือ
วาสโก ดา กามา (Vasco da Gama) ในการเผยแพร่ศาสนาิกาย
คาทอลิก และลงท้ายก็บอกแก่เขาว่า นางเองเป็นแต่เพียงสิ่งที่มนุษย์
สมมติขึ้นเท่านั้น

เมื่อพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าฯ ก็โปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
ตำแหน่งพระราชวังบวรนี้เป็นอีกตำแหน่งหนึ่ง ซึ่งชาวยุโรปไม่สนใจ
ในสมัยอยุธยาพระมหากษัตริย์มักทรงแต่งตั้ง ให้พระญาติวงศ์ที่สนิท
เป็นผู้มีอำนาจรองลงไปจากพระองค์ และเจ้านายที่ได้รับการแต่งตั้งก็
เป็นผู้บัญชาการกองทัพ ประทับอยู่ในวังซึ่งอยู่หน้าประตูพระราชวัง
หลวง เพื่อช่วยป้องกันพระราชวังหลวงนั้น วังของเจ้านายพระองค์นั้น
เรียกกันว่าวังหน้าและพระองค์เองก็มักได้รับขนานพระนามสั้น ๆ ว่า
“วังหน้า” ด้วย สมเด็จพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

สนพระทัยในกิจการทหาร การแพทย์แบบตะวันตก และวิทยาศาสตร์
 ด้านกลไกต่าง ๆ พระองค์ทรงชวนถวายจนมีความรู้ในวิชาการเหล่านี้
 นอกจากนี้ยังทรงทราบภาษาอังกฤษดีกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
 คือทรงเขียนได้อย่างถูกต้อง ทั้งทางด้านพระชาติกำเนิดและคุณสมบัติ
 พระองค์จึงเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะทรงดำรงตำแหน่ง “วังหน้า” และเมื่อทรง
 แต่งตั้งให้พระองค์ดำรงตำแหน่งนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
 ก็มีพระราชประสงค์ที่จะแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงเห็นความปรีชา
 สามารถของพระอนุชา จึงโปรดให้สถาปนาขึ้นทรงดำรงพระยศเป็น
 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมทั้งให้มีพระราชอิสริยยศ
 หลายประการ เสมือนดังพระมหากษัตริย์ (ตำแหน่งนี้มักแปลเป็นภาษา
 อังกฤษอย่างค่อนข้างเข้าใจได้ยากว่า **Second King**)

ครั้งเป็นครั้งแรกที่ตำแหน่ง “วังหน้า” หรือพระราชวังบวร มี
 ขบวนแห่เลียบรอบพระราชวังของพระองค์ ขบวนแห่นั้นมีลักษณะ
 ทางทหารยิ่งขึ้น คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงเครื่องออกศึก
 ถือพระแสงดาบและพระแสงหอก ประทับบนคชาธารทรงซึ่งตกแต่ง
 อย่างสวยงาม มีปืนใหญ่ยิงสลุตถวาย ๒๑ นัด และทหารรักษาพระองค์
 ๕,๐๐๐ คน ก็แห่แห่เป็นขบวน ๔ สาย

หลังจากพรรณาถึงพิธีราชาภิเษกแล้ว ลายพระราชหัตถเลขา
 ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ถึงผู้สำเร็จราชการบัตเตอร์เวิร์ธ
 ได้กล่าวต่อไปถึงการเตรียมพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ รวมทั้งการสร้างพระเมรุมาศสูง ๒๘๐ ฟุต เพื่อ

การนี้ด้วย ลายพระราชหัตถเลขา กล่าวว่า “การเตรียมพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพใหญ่โตมาก ความจำเป็นเช่นนี้เนื่องมาจากราชประเพณีโบราณแต่เก่าก่อน จำต้องใช้จ่ายเงินจากท้องพระคลังเป็นจำนวนมาก ประชาชนทุกชั้นในพระราชอาณาจักรต้องเสียสละทั้งแรงงาน เวลา และกำลัง ความจริงเป็นประเพณีซึ่งไม่มีประโยชน์อะไร แต่ก็เป็นประเพณีอันเก่าแก่ของประเทศ เป็นที่รู้จักและเคารพนับถือของประชาชนทั่วไป ถ้าจะฝ่าฝืนไม่กระทำ หรือทำแต่เฉพาะที่จำเป็นจริง ๆ บรรดาหัวเมืองใหญ่ ๆ ในพระราชอาณาจักรและประเทศราชต่าง ๆ ก็จะไม่ถูกต้อง และเห็นว่าเป็นความคิดที่เลวทรามมาก”

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่ได้ทรงกล่าวถึงความคิดเช่นนี้ เกี่ยวกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระองค์ แต่พระองค์ก็อาจมีความคิดเห็นเช่นเดียวกันด้วย

* * *

เซอร์จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) ซึ่งเข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ใน ๔ ปีต่อมา ได้บันทึกไว้ว่า “พระราชทรงสูงขนาดปานกลาง มีพระรูปผอมบาง และพระพักตร์ค่อนข้างเคร่งขรึม”

พระบรมรูปที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้ ก็มาจากหนังสือเรื่อง “ประเทศและประชาชนไทย” (The Kingdom and People of Siam) ของเซอร์จอห์น บาวริง ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระชนมายุราว ๕๐ พรรษา แต่พระองค์ก็ดูอ่อนกว่าพระชนมายุ

พระบรมฉายาลักษณ์นั้นไม่ได้แต่งให้ผิดจากความจริง เพราะยังแสดงให้เห็นถึงพระกรณชวาทที่มีตำหนิ และพระโอรสเบี้ยวไปข้างหนึ่ง อันเกิดจากอัมพาตอย่างอ่อนๆ ส่วนใหญ่พระพักตร์ก็ได้สัดส่วน พระฉวีขาว พระเนตรแสดงความซื่อ แม้ว่าพระพักตร์จะไม่งดงาม แต่ก็แสดงถึงพระคุณลักษณะของพระองค์ คือกำลังแรงอันเกิดจากสามัญสำนึกและอารมณ์เย้ยหยัน ซึ่งผสมอยู่กับความอ่อนโยน

แม้ว่าปัจจุบันนี้ พระองค์ทรงเป็นพระราชาแล้ว แต่พระองค์ก็ไม่ทรงลืมว่า พระองค์ยังคงเป็นแต่เพียงมนุษย์คนหนึ่ง ในมนุษย์โลก พระองค์ไม่ได้ทรงคิดว่า ประชากราษฎรของพระองค์เป็นแต่เพียงสังหาริมทรัพย์ พระองค์เคยรู้จักเขาอย่างปฤชณสามัญ เคยประทับร่วมฉันทมิตรสหายกับพี่หรือน้องชายและบุตรของเขาเหล่านั้นในวัด เคยทรงรับบิณฑบาตและความเอื้อเฟื้อจากบุคคลเหล่านั้นเมื่อเสด็จจรดงค์ไปไกลๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงรู้จักชาวบ้านนอกดีเท่ากับชาวกรุง พระองค์เคยประสบมาแล้วว่า ข้าราชการบางคนก็ยุติธรรมและมีเมตตา กรุณา แต่บางคนก็คดโกงและละโมภ พระองค์เคยทรงสนทนามากกับชนชั้นต่ำ เป็นต้นว่าพวกกุลีและทาส ชาวนาและพรานโพนช้าง ชาวประมงและนักค้าหาหอยมุก เคยทอดพระเนตรเห็นโจรที่ชั่วร้าย และผู้ที่ชอบย้ายที่อยู่ไปตามทะเล พระองค์เคยเสด็จขึ้นไปบนภูเขาที่อยู่ห่างไกลออกไป และทอดพระเนตรเห็นชาวป่าชาวเขาดั้งเดิมที่อาศัยอยู่เปรียบประดุจสัตว์ชุมซ่อนตัวอยู่ในป่า ทรงรู้จักชุมนุมชนที่ปกครองโดยสตรี มีหญิงหน้าตาชั่วร้ายเป็นผู้ปกครอง และมีบุรุษสวยงามหลายคน

เป็นสามี เคยทอดพระเนตรเห็นพวกเงาะทางทิศใต้ และทรงทราบด้วย
ความสยดสยองว่า บรรดาทหารชาวแห่งมลายู ได้ล่าพวกเหล่านี้เป็น
ก๊อปปี้ เขาเหล่านี้ทั้งหมดเป็นประชาชนของพระองค์ โลกของพระองค์
จึงไม่ได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะในกำแพงพระบรมมหาราชวังหรือวัด และ
ความรับผิดชอบของพระองค์ก็ไม่มีอยู่เฉพาะแต่ความสุขสบายของ
ขุนนางและพระภิกษุสงฆ์เท่านั้น

ความรู้สึกรักของพระองค์ในหน้าที่ ที่ทรงมีต่อประชาชนทั้งหมด
จะเป็นเครื่องนำที่สำคัญของกิจการที่สำคัญทุกอย่างในพระชนม์ชีพ
ตลอดไปจนพระราชกำหนดกฎหมายทุกข้อ และการปฏิบัติทุกอย่างที่
ทรงริเริ่มขึ้น

เป็นเวลา ๕๐๐ ปีมาแล้ว ที่พระมหากษัตริย์ไทยได้ทรงรับคำ
สาบานว่า จะซื่อสัตย์จงรักภักดีจากบรรดาเจ้านายและข้าราชการเป็น
จำนวน ๒ ครั้งต่อปี ท่านเหล่านี้ได้ประชุมกัน กระทำพิธีถือน้ำพระ
พิพัฒน์สัตยา และขอให้ตนเองต้องถูกทำลายไป ถ้าไม่จงรักภักดีต่อ
พระมหากษัตริย์ ในสมัยก่อนพระราชาย่อมไม่ทรงมีส่วนในพิธีนี้ แต่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลงพระราชพิธีนี้
อย่างสำคัญ คือเมื่อบรรดาเจ้านายและขุนนาง ต่างแสดงความจงรักภักดี
ต่อพระองค์ พระองค์ก็ทรงแสดงความซื่อสัตย์ของพระองค์ตอบแทน
แก่ท่านเหล่านั้นด้วย

การทูตและการติดต่อย่างมีเหตุผลกับชาวยุโรป ได้ถูกขัดขวาง
โดยประเพณี ซึ่งบังคับให้ทั้งชนต่างชาติและชาวไทยต้องหมอบคลาน

เมื่อเข้ามาใกล้ “พระยุคลบาท” แม้พระมหากษัตริย์สมัยก่อนพระองค์
จะได้ทรงผ่อนผันกฎหมายบ้าง แต่ก็ทรงรับรองชนต่างชาติตามแบบ
พิธีการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงออกประกาศว่าชาว
ต่างชาติอาจยื่นได้ เมื่อเข้าเฝ้าพระองค์หรืออาจจะกระทำการอื่น ซึ่งใน
ประเทศของเขาดูว่าเป็นการแสดงความรัก สำหรับประชาชนไทย
พระองค์ก็ทรงอนุญาตให้กระทำตามประเพณีเดิม ทั้งนี้ เพราะเหตุว่า
เคยคุ้นกันมาช้านานแล้ว แม้ว่าท่าหมอบคลานเช่นชาวอเมริกันอาจ
ถือว่า เป็นสิ่งป่าเถื่อนที่น่าแปลกใจ แต่ชาวไทยในขณะนั้นก็คงถือว่า
น่าประหลาดน้อยกว่าการยืนอยู่ต่อหน้าผู้ที่สูงกว่าตน

ในรัชกาลก่อน ๆ การค้าขายกับต่างประเทศ ส่วนใหญ่เป็น
อภิสิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ และขุนนางผู้มีอำนาจบางคน และแม้ว่า
การค้าขายเหล่านี้จะมีกฎอยู่มาก แต่เรือพาณิชย์ของยุโรปและอเมริกา
ก็เดินทางเข้ามาจำนวนมากขึ้นทุกที ขุนนางหนุ่มของไทยผู้หนึ่งเห็นว่า
เรือเหล่านี้ดีกว่าเรือสำเภาจีน จึงว่าจ้างให้ชาวเรืออังกฤษและโปรตุเกส
ควบคุมการต่อเรือแบบใหม่ลำแรกของเขา และถวายเรือลำนี้แก่พระ
บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ รัฐบาลไทยจึงได้ต่อเรือแบบนี้มากขึ้น และ
ใช้ลูกเรือในความควบคุมของนายเรือชาวยุโรป อย่างไรก็ตามก็ตีพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็ยังคงโปรดนโยบายอยู่อย่างโดดเดี่ยวและคณะทูต
การค้าที่มาจากประเทศอังกฤษ ก็ไม่สามารถทำข้อตกลงอันใดได้

ท่าทีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แตกต่างไปอย่างสิ้นเชิง
ใน พ.ศ. ๒๓๙๘ พระองค์ทรงต้อนรับคณะทูตอังกฤษ ซึ่งมีเซอร์จอห์น

บาวริง เป็นหัวหน้าคณะอย่างชื่นชม และไม่ช้าก็มีการลงนามในสัญญาพระราชไมตรีทางการทูตและการค้า ผลจากการทำสัญญานี้มีอยู่เป็นอันมาก คือได้ยกเลิกกฎและภาษีต่าง ๆ สร้างระบบภาษีขึ้นใหม่ชัดเจน รายได้ก็ขาดไป การค้าขายกับประเทศอังกฤษได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว ต่อมาก็มีการทำสัญญาทางพระราชไมตรีแบบนี้กับประเทศอื่น ๆ อีก เมื่อธุรกิจเจริญขึ้น ความรุ่งเรืองมั่งคั่งก็ย่อมติดตามมาด้วย

ในเวลานั้น ทั้งชาวยุโรปและอเมริกัน ย่อมไม่เป็นที่ทำได้ยากในประเทศไทยดังแต่ก่อน เขาเหล่านั้นได้นำผลิตผล วิธีการและความคิดใหม่ ๆ เข้ามา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และชาวไทยบางท่าน ย่อมทราบว่า การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ เป็นสิ่งที่จำเป็นและมีประโยชน์ แต่ประชาชนส่วนใหญ่ก็คงเพิกเฉยหรือไม่ชอบ ชุมนานที่เคยมีอิทธิฤทธิ์ ย่อมไม่พอใจ ประชาชนที่นิยมรักษานบประเพณีเดิม ก็สงสัยว่าสิ่งใหม่ ๆ เหล่านี้จะทำอันตรายแก่สิ่งที่ตั้งามในชนบประเพณีแบบเก่าหรือไม่ โดยปกติชาวไทยโดยทั่วไปไม่เกลียดชังชาวต่างประเทศ แต่กลับกระตือรือร้นอยากรู้อยากเห็น อย่างไรก็ตาม การอยู่อย่างโดดเดี่ยวมาร่วมร้อยปีย่อมทำให้เขาต้องระมัดระวัง ในระยะนั้นอิทธิพลจากประเทศจีน มีอยู่อย่างมากมาย และสำหรับชาวยุโรปแล้ว นอกไปจากหมอสอนศาสนา ก็มักมีแต่พวกนักผจญภัยที่ไม่มีระเบียบวินัยหรือผู้แสวงหาเมืองขึ้น สำหรับชาวไทยที่สุภาพและอ่อนโยนนั้น พวกชาวต่างประเทศ ที่มีหนวดเครา ชอบแสดงอำนาจ เสียงห้าวและงุ่มง่าม ก็มักเป็นตัวละครที่น่ารังเกียจ ความคิดเห็นใหม่ ๆ จึงเปรียบเสมือนว่ามากระทบกับ

กำแพงที่มั่นคงอย่างคอตึง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชดำริว่าเป็นการดีที่พระองค์ทรงปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่อย่างไรพระองค์ก็จะทรงสามารถทำลายการต้านทานสิ่งใหม่ๆ อย่างมั่นคงเช่นนี้ได้ แม้ว่าพระองค์จะทรงผิดหวังหลายครั้ง แต่พระปณิธานของพระองค์ก็ไม่เคยเปลี่ยนแปลง และพระปรีชาสามารถของพระองค์นั้น ก็ไม่เคยเสื่อมถอย

ประกาศของพระองค์แสดงให้เห็นวิธีปฏิรูปอย่างน่าสนใจ ประกาศแต่ละฉบับตั้งต้นอย่างโอ้อ่า มีพระนามเต็มของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และคำที่ว่า “มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูร-สุรสิงหนาทคำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า” จากนั้นจึงมาถึงคำนำที่เกือบเป็นเรื่องราวสนทนากัน เล่าถึงเรื่องราวและเหตุที่ทำให้ต้องทรงออกประกาศ คำนำนี้มักมีข้อความที่เย้ยหยันอย่างเบาๆ รวมอยู่ด้วย ต่อจากนั้นจึงมาถึงตัวประกาศ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสนพระทัยในวิถีชีวิตของชาวไทยทุกชนิต ยากที่จะมีกิจกรรมอันใดที่พระองค์ไม่ได้เคยทรงชมเชยหรือติเตียน “พระบัณฑูรสุรสิงหนาท” มีอยู่แก่เรื่องราวที่สามัญที่สุด เป็นต้นว่า มีประกาศแนะนำเรื่องการก่อเตาให้ถูกต้อง ประกาศทรงตักเตือนไม่ให้ทั้งศพสัตว์ลงในน้ำ จนกระทั่งประกาศแนะนำให้เรียกชื่อสิ่งปรุงอาหารบางชนิดให้ถูกต้องตามหลักภาษาศาสตร์ แต่เมื่อ “เจ้าชีวิต” ทรงทราบว่าถ้อยคำที่ประกาศให้ใช้นี้ราษฎรไม่นิยม ก็ทรงออกประกาศอีกฉบับหนึ่งยกเลิกประกาศฉบับก่อน

ประกาศส่วนใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เกี่ยวกับเรื่องสำคัญ เป็นต้นว่า ประกาศฉบับหนึ่งก็แสดงถึงพระปณิธานของพระองค์ที่จะไม่เก็บพระองค์จากประชาชน โดยกล่าวว่า “บัดนี้พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า เสด็จพระราชดำเนินไปทางสถลมารคและทางชลมารค กรมเมืองและนายอำเภอพวกนั่งกองจุกช่องล้อมวง ม่าน้ำรวและตำรวจและเรือประตุน้ำประตูล้างเรือตงเคยไล่คนเสียมิให้อยู่ใกล้ทางเสด็จพระราชดำเนิน กับให้ชาวบ้านปิดประตูโรงประตुर้านประตุน้ำถึงเสียหมดนั้น มิได้เป็นการที่จะป้องกันอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งได้ ไม่เห็นเป็นคุณเลย กลับจะเป็นโทษได้หลายประการ คือมิได้ทอดพระเนตรเห็นราษฎรที่เคยเฝ้าแลทรวงรู้จักมาแต่ก่อน ประการหนึ่งปิดประตูโรงประตुर้านประตุน้ำถึงไว้ก็จะเป็นที่คนแอบแฝง คนที่แอบแฝงอยู่ในโรงร้านในหน้าถึงนั้น จะเป็นคนดีหรือคนเสียจริตประการใดก็ไม่รู้

จึงโปรดให้มีประกาศสั่งว่า ตั้งแต่นั้นสืบไปเมื่อหน้า ถ้าเสด็จพระราชดำเนินไปทางสถลมารคทางชลมารคก็อย่าให้กรมเมืองนายอำเภอและกรมไพร่หลวงที่ไปนั่งกองจุกช่องล้อมวงไล่ราษฎรชาวบ้านไปไกลเลย และอย่าให้ปิดประตูบ้านและประตูโรงประตुर้านประตูเรือนประตูแพ ประตูหน้าถึงเสียตั้งแต่ก่อน ให้ราษฎรเจ้าของบ้านเป็นผู้ใหญ่ในบ้านในเรือน ออกมาคอยเฝ้ารับเสด็จถวายบังคมให้ทอดพระเนตรเห็น ถ้าทรงรู้จักจะได้ทรงทักทายปราศรัยบ้างตามสมควรให้ได้ความยินดี”

ตามประเพณีโบราณ มีกลองใหญ่ตั้งอยู่หน้าประตูพระบรมมหาราชวัง และเมื่อผู้ใดมีทุกข์ร้อนต้องการถวายฎีกาก็อาจตีกลองนี้เพื่อทูลร้องทุกข์ แต่กลองนี้ก็ไม่มีผู้ใช้มานานแล้ว เพราะไม่มีผู้ใดกล้าที่จะรบกวน “พระยุคลบาท” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะฟื้นฟูประเพณีเก่า แต่ราษฎรก็ยังขลาดอยู่ พระองค์จึงทรงกำหนดที่จะเสด็จออกให้ประชาชนได้เฝ้าเป็นครั้งคราว และทรงรับฎีกาจากประชาชนด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงทราบว่าจักรกลทั้งในด้านการปกครองและการศาลของประเทศกำลังทรุดโทรม และย่อมมีผู้นำไปใช้ในทางที่ผิดเป็นจำนวนมาก แม้แต่ในกรุงเทพฯ เอง ข้าราชการผู้น้อยก็มักทุจริต และในถิ่นที่อยู่ห่างไกลออกไป บรรดาเจ้าประเทศราชก็ปกครองโดยไม่ฟังเสียงผู้ใด พระองค์ไม่ทรงสามารถปฏิรูปการปกครองได้ในทันทีทันควัน แต่พระองค์ก็ค่อยๆ ทำลายอิทธิฤทธิ์ของพวกขุนนางที่มีอยู่เหนือกฎหมาย ทรงตระเตรียมการปรับปรุงประเทศไปสู่แผนใหม่ ซึ่งต้องดำเนินการไปที่ละขั้น ในระยะนั้น พระองค์ก็ทรงสนับสนุนพระราชกรณียกิจของพระองค์ตามกรณีที่เหมาะสม ให้กระทำผิดจากวิธีที่เคยทำมาแต่เก่าก่อน คือกราบทูลโดยตรงถึงพระองค์ได้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสนับสนุนหลักการประนีประนอมในระบบทางด้านการปกครอง แต่ก่อนพระราชาทรงแต่งตั้งผู้พิพากษาตามอำเภอพระทัย แต่ปัจจุบันผู้พิพากษาบางคนจะได้รับการเลือกตั้ง การเลือกตั้งเช่นนี้ย่อมไม่อาจมาจากประชาชน (ซึ่งไม่อาจ

ทำได้ในขณะนั้น เพราะยังไม่มีสิ่งที่เรียกกันว่า “การศึกษาสาธารณะ”) แต่มาจากบรรดาเจ้านายและขุนนาง ณ ที่นี้ได้มีประกาศของพระองค์เกี่ยวกับกฎแห่งการเลือกตั้งว่า “มิได้บังคับว่าให้เลือกเอาแต่ข้าราชการในพระบรมมหาราชวังแลพระบวรราชวัง ถึงข้าเจ้าว่าข้าราชการ ถ้าเห็นว่ามีสติปัญญาควรจะเป็นผู้ตัดสินความโดยสัตย์ โดยธรรม ตามพระราชกำหนดกฎหมายให้สันตสยชอบใจแก่คนทั้งปวงได้ ก็ให้เขียนชื่อส่งมอบให้อาลักษณ์เพื่อเอาจดหมายไปถามหาหรือพระบรมวงศานุวงศ์กับให้เขียนถวายเข้ามาองค์ละฉบับทุกๆ องค์ ข้าราชการก็ให้เขียนเข้ามาถวายคนละฉบับๆ จงทุกๆ คน โปรดเกล้าฯ ว่า อย่าให้รังเกียจสงสัยว่าจะทรงล่อลวงล้อเลียนอย่างใดอย่างหนึ่งเลย อย่าให้คิดวนเวียนรำร่อว่า เมื่อจะเลือกผู้หนึ่งๆ เข้าไปตามใจตัวจะไม่ถูกพระกระแสตอกกระมังก็ดี แลจะเลือกเข้าไปแล้วจะไม่ได้เป็นดังว่าเข้าไป จะต้องอายเขาตอกกระมังก็ดีเช่นนั้น ก็อย่างเก่าๆ อย่างนี้ขอเสียเถิด นิสยใจคนต่างๆ กัน ก็ถึงจะเลือกชอบใจต่างๆ บัดนี้จะต้องพระราชประสงค์ก็ตั้งตามใจคนทั้งหลายเป็นอันมาก เลือกชอบใจท่านผู้ใดมากด้วยกัน ก็จะทำให้ผู้หนึ่งเป็นทั้งพระมหาราชครูทั้งสองนั้น”

มีประกาศหลายฉบับเกี่ยวกับทาส ฉบับหนึ่งกำหนดเงื่อนไขที่อาจขายผู้ต้องพึ่งพาลงเป็นทาส อีกฉบับหนึ่งยกเลิกช่องโหว่ในกฎหมายที่บ่งไว้ว่าเจ้าของทาสต้องยอมรับเงินค่าไถ่ตัว ถ้าทาสสามารถหาได้สิ่งหนึ่งเป็นการคุ้มครองที่สำคัญ เพราะเหตุว่าถ้าทาสไม่พอใจในนายของตน ก็อาจหยิบยืมเงินค่าไถ่ตัวมาจากบุคคลอื่น และไปอยู่กับบุคคล

นั้นแทน ทาสในประเทศไทยจึงไม่มีสถานะร้ายแรงดังในประเทศอื่น เซอร์จอห์น บาวริง ได้เขียนไว้ว่า “ข้าพเจ้าได้เห็นการประพติ อย่างรุนแรงแก่ทาสบ้าง ๒-๓ ครั้ง แต่โดยทั่วไปพวกทาสก็รื่นเริง ร้องเพลงและเล่นหัวกันในขณะที่ทำงานต่างๆ” ท่านกล่าวถึงข้อความ ที่สหายชาวยุโรปผู้อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ได้กล่าวแก่ท่านว่า “ใน ครอบครัวเล็กๆ ทาสก็ได้รับการเลี้ยงดูดังกับลูกหลานของผู้เป็นนาย เมื่อจะทำอะไรก็ปรึกษาหารือกัน และทาสแต่ละคนก็คิดว่าเมื่อนายของเขาว่าร้าย เขาก็ว่าร้ายด้วย ทาสเองก็ซื่อสัตย์ และเมื่อนายยากจนลง ก็จะขอทานหรือขโมยมาเพื่อนาย ตราบใดที่นายยังรักษาเขาไว้ เขา ก็จะยอมทนทุกข์ลำบากทุกอย่าง ซึ่งท่านยากที่จะเห็นความผูกพันเช่นนี้ ระหว่างนายจ้างและลูกจ้างในประเทศอังกฤษ”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชหฤทัยกว้างขวาง ในกิจการศาสนาเช่นเดียวกัน ประกาศของพระองค์ฉบับหนึ่งกล่าวถึง “ว่าธรรมเนียมผู้ครองแผ่นดินที่เป็นยุติธรรม มิได้ห้ามราษฎรทั้งปวง ในการถือศาสนาเป็นที่พึงของตัวๆ ในเวลาที่สุจริต แลกาลเบื่องหน้าทรง อนุญาตให้คนถือศาสนาได้ตามอัธยาศัย “เนื่องจาก” ด้วยว่าการถือ ศาสนาลางสิ่งก็ถูกต้องกัน” ดังนั้น จึงเป็นการเหมาะสมที่แต่ละคนจะ อนุญาตให้บุคคลอื่น ๆ ประพฤติปฏิบัติสิ่งที่ถึงตามทางของเขา การ กำจัดคนในศาสนาอื่นเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีในพุทธศาสนา ดังนั้น ประกาศ ฉบับนี้จึงสอดคล้องกับประเพณีที่มีมาแต่โบราณ ชาวไทยมักบอกแก่ หมอสอนศาสนาว่า “ศาสนาทุกศาสนาย่อมมีความดี ทุกศาสนาก็คือ

หนทางต่าง ๆ กัน ที่มุ่งไปยังจุดหมายปลายทางเดียวกัน” และชาวไทย ก็หมายความว่าเช่นนั้นจริง ๆ แต่พวกหมอสอนศาสนา มักเข้าใจไปเสียว่า เป็นคำแก้ตัวของคนอ่อนแอ ผู้ไม่อาจแลเห็นประโยชน์ของศาสนา คริสเตียนได้

ไม่ว่าจะทรงมีความคิดเห็นเช่นไร พระราชาผู้ทรงนับถือพุทธ- ศาสนาย่อมต้องป้องกันศาสนาต่าง ๆ ทั้งหมดที่ปฏิบัติอยู่ในราชอาณาจักร ของพระองค์ ตราบเท่าที่ผู้ปฏิบัตินั้น เคารพกฎหมายของบ้านเมือง พระมหากษัตริย์แห่งประเทศไทย ทรงเคารพยกย่องสิทธิในการนับถือ ศาสนาอยู่เสมอ นอกจากนี้ พระองค์ยังมักทรงกระทำยิ่งไปกว่านั้นอีก คือมักพระราชทานที่ดินและวัตถุในการก่อสร้าง สำหรับสร้างสุเหร่าใน ศาสนาอิสลามและโบสถ์ในศาสนาคริสต์นิกาย ด้วย ในระยะยุ่งยากราว กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๓ พวกหมอสอนศาสนาชาวฝรั่งเศสถูกจำกัดช่วง ระยะเวลาอันสั้น แต่สิ่งนั้นก็เกิดขึ้นไม่ใช่เพราะหมอเหล่านั้นนับถือ ศาสนาคริสต์นิกาย แต่เป็นเพราะความเชื่อว่าเขากำลังละเมิดกฎหมาย ของประเทศหรือช่วยให้ผู้อื่นกระทำความเช่นนั้น และด้วยเหตุเช่นนั้นจึงมีกฎ กำหนดกิจกรรมของหมอสอนศาสนาชาวฝรั่งเศสเป็นครั้งเป็นคราวตลอด ระยะเวลา ๑๕๐ ปีต่อมา ตลอดระยะเวลาที่ชาวโปรตุเกสที่นับถือ ศาสนาคริสต์นิกายคาทอลิกอย่างไม่ค่อยเคร่งครัดนัก ก็ไม่ถูกจำกัดเลย ชาวเวียดนามที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทเป็นจำนวนมากมาย และ หลบหนีมาจากการถูกข่มเหงทางศาสนาในประเทศของตนเอง ก็อพยพ เข้ามาอยู่ในประเทศไทยได้อย่างสะดวก และสามารถตั้งหลักแหล่ง ตลอดจนประกอบกิจในศาสนาของตนอย่างมีความสุข

เซอร์จอห์น บาวริง กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระทัยกว้างขวางจนได้พระราชทานเชลยศึก ๓,๐๐๐ คน แก่พวก หมอสอนศาสนานิกายคาทอลิก และรับสั่งว่า “ท่านอาจทำให้พวก เหล่านี้นับถือศาสนาคริสต์นได้” หลังจากพระองค์เสด็จขึ้นเสวยราชย์ เพียงเล็กน้อย พระองค์ก็ทรงทำให้สังฆราชบัสลแกวส์แปลกใจ โดยมี รับสั่งให้ท่านสังฆราชเข้าเฝ้าในที่รโหฐาน และมีพระราชดำรัสว่า “ถ้าท่านสามารถทำให้บุคคลจำนวนหนึ่งเข้ารับได้ ณ ที่ใด จงบอกให้ ข้าพเจ้าทราบ ข้าพเจ้าจะให้เขาเหล่านั้นมีผู้ปกครองที่นับถือศาสนา คริสเตียน เพื่อเขาจะได้ไม่ถูกรบกวนจากเจ้าหน้าที่ไทย” ในขณะนั้น ท่านสังฆราชกำลังเตรียมจะเดินทางไปประเทศฝรั่งเศส และพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็โปรดฯ พระราชทานเงินช่วยค่าเดินทางด้วย อย่างไรก็ตาม ท่านสังฆราชบัสลแกวส์ แม้ว่าจะพยายามอย่างเต็มที่จนลาค และกระตือรือร้นเพียงใด รวมทั้งได้รับพระราชานุเคราะห์ด้วย แต่ ก็ไม่สามารถเผยแพร่ศาสนาคาทอลิกได้มาก จำนวนผู้ที่นับถือศาสนา คาทอลิกทั้งหมดในประเทศไทยมีมากกว่า ๗,๐๐๐ เพียงเล็กน้อย ส่วน ใหญ่ก็ไม่ได้เปลี่ยนศาสนา แต่สืบเชื้อสายลงมาจากผู้ที่นับถือศาสนา คริสเตียนชาวญวนและชาวโปรตุเกส

พวกหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ ยิ่งทำงานได้น้อยกว่านี้ คือมีคนเข้ารับน้อยกว่า ๑๐๐ คน และส่วนใหญ่ก็เป็นชาวจีนที่ทำงานให้ แก่หมอสอนศาสนาเหล่านั้น พวกหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ เสียเปรียบเพราะว่าเพิ่งเข้ามา พวกคาทอลิกก็รังเกียจพวกโปรเตสแตนต์

และพวกโปรเตสแตนต์เองก็แบ่งออกเป็น ๓ นิกาย ไม่ช้าพวกโปรเตสแตนต์ก็เรียนรู้ถึงสิ่งที่พวกคาธอลิกได้ทราบมาแต่ก่อนนานแล้ว คือการปฏิบัติเตียนพุทธศาสนานั้น ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์อันใดเลย ชั่วระยะเวลาหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่โปรดพวกโปรเตสแตนต์ เพราะทรงคิดว่าหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ผู้หนึ่ง เป็นผู้ส่งข่าวที่ไม่เคารพต่อพระองค์ไปลงตีพิมพ์ที่เกาะสิงคโปร์ และโปรดฯ ให้วางกฎลงโทษหมอสอนศาสนานิกายโปรเตสแตนต์อย่างเบา ๆ แต่ไม่ซ้าก็ทรงคืนดีกับหมอสอนศาสนาเหล่านั้น พระองค์ประทานที่ดินให้เขาสร้างศาสนสถาน และเมื่อพระอาจารย์เก่าของพระองค์ คือ ดร. แคสเวลล์ ถึงแก่กรรม พระองค์ก็ทรงสร้างหลักศิลาประกอบหลุมฝังศพอย่างงดงาม พระราชทานภายในป่าช้า นิกายโปรเตสแตนต์ หมอสอนศาสนาผู้หนึ่งได้เขียนไว้ว่า ภายในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ประเทศไทย “มีรัฐบาลที่อะลุ่มอล่วยต่อศาสนาอื่นที่ดีที่สุดในโลกนี้”

แม้ว่าพวกหมอสอนศาสนานิกายคาธอลิก และโปรเตสแตนต์จะทำงานไม่ใคร่ได้ผลในการเกลี้ยกล่อมคนให้มาเข้ารับ แต่เขาก็ยังทำประโยชน์ในด้านอื่น ๆ เป็นอันมาก เป็นต้นว่า การตั้งพจนานุกรม ตีพิมพ์หนังสือในภาษาไทย สร้างโรงเรียนและโรงพยาบาล สนับสนุนการศึกษาทางด้านการแพทย์และวิทยาศาสตร์ สิ่งเหล่านี้เป็นผลงานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงชื่นชมอย่างที่สุด

พระองค์ทรงมีพระราชหฤทัยกว้างขวางและมักทรงสนับสนุนแก่ศาสนาอื่นๆ ในพระราชอาณาจักรเช่นเดียวกัน พระองค์ทรงมีประชาชน

ที่นับถือศาสนาอิสลามอยู่เป็นจำนวนมากในจังหวัดต่าง ๆ ในแหลม
มลายูและรอบ ๆ กรุงเทพฯ ฯ ทรงมีประชาชนเชื้อสายฮินดูเป็นจำนวน
มาก บางคนก็นับถือศาสนาอิสลาม บางคนก็นับถือศาสนาพราหมณ์
ชาวจีนซึ่งเป็นชนกลุ่มใหญ่และมีจำนวนมากที่สุดก็นับถือศาสนาที่ผสม
กันหรือไม่นับถือศาสนาใดเลย ชาวจีนส่วนใหญ่ นับถือพุทธศาสนาลัทธิ-
มหายานแต่เพียงในนาม การเคารพบูชาบรรพบุรุษและเวทมนตร์คาถา
ก็ยังมิใช่เป็นจำนวนมาก ชาวจีนที่ไม่นับถือนิกายคาโรลิกก็นับถือ
พุทธศาสนาลัทธิมหายาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงสน
พระราชหฤทัยในชาวจีนเป็นพิเศษ มักทรงสนทนากับพระญวนและ
เชื้อเชิญให้ท่านเหล่านั้นเข้าร่วมในการพระราชพิธีต่าง ๆ

สำหรับบรรดาพราหมณ์ในราชสำนัก กิจพิธีทางศาสนาของท่าน
เหล่านั้นก็ไม่มี ความหมายอย่างแท้จริงอะไรอีกแล้ว พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้า ฯ ทรงสนับสนุนกิจพิธีเหล่านั้นต่อไป และยังทรงยึดถือ
ในความสำคัญของกิจพิธีอันโอ้อ่าเหล่านั้น ที่ได้รับมาจากชนบะประเพณี
ของขอม แต่ความจริงพระองค์ทรงนิยมประเพณีที่ง่ายกว่าของชน
ชาวไทย ประเพณีเช่นนั้นปรากฏอยู่อย่างบริสุทธิ์ในศิลาจารึกของพ่อ
ขุนรามคำแหง ซึ่งพระองค์ได้ทรงค้นพบศิลาจารึกหลักนี้ในซากเมือง
สุโขทัย หลายปีมาแล้ว ได้ทรงพยายามอ่านจารึกหลักนี้ จนทรงทราบ
ความซึ่งพระมหากษัตริย์ไทยในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ทรงกล่าวไว้ใน
ภาษาไทยอย่างง่าย ๆ ว่า

“เมื่อชั่วพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่แม่กู..... พ่อกู
ตายยังพี่กู กูพร่ำบำเรอแก่พี่กู ตั้งบำเรอแก่พ่อกู พี่กูตาย จึงได้เมือง
แก่กูทั้งกลม”

เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง เมืองสุโขทัยขึ้น ในน้ำมีปลาในนามี
ข้าว เจ้าเมืองบ่เอาจกอบในไพร่รู้ทาง เพื่อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย
ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใครจักใคร่ค้าม้าค้า ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองคำ....
ไพร่ฟ้าลูกเจ้าลูกขุน ผลิตผลแลกเปลี่ยนกว้างกัน สวนคุ้แท้แล้งจึงแล้งความ
แก่ข้าด้วยชื่อ..... ได้ข้าเสียกข้าเสียหัวฟุ้งหัวรบกิต บ่ฆ่าบ่ตี

ในปากประตูมีกระตึงอันหนึ่งแขวนไว้เห็น ไพร่ฟ้าหน้าปก กลาง
บ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความ เจ็บท้องข้องใจ มันจกกล่าวถึงเจ้า
ถึงขุนบ่ไว้ ไปส่นกระตึงอันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองได้
ยินเรียก เมื่อถามสวนความแก่นันด้วยชื่อ ไพร่ในเมืองสุโขทัยจึง
ชม..... พ่อขุนรามคำแหง เจ้าเมืองสุโขทัยขึ้น ทั้งชาวแม่ชาวเจ้า
ท่วยบ่าวท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสนทงหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ฟุ้งท่วย
มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา”

เราอาจคาดคะเนได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรง
ระลึกถึงข้อความในศิลาจารึกนี้อยู่เสมอ เพื่อเป็นแบบฉบับที่พระองค์
จะดำเนินตาม เป็นการบังเอิญอย่างแปลกประหลาดที่ทั่วทั้งพ่อขุนราม-
คำแหงและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ต้องทรงรอให้พระเชษฐา
สวรรคตไปเสียก่อน จึงจะได้ครองราชสมบัติของพระบิดา อย่างไรก็ดี
ทั้งสองพระองค์ก็ได้ทรงปฏิบัติต่อพระเชษฐาด้วยความจงรักภักดี แม้ว่า

ในสมัยปัจจุบัน เราไม่อาจยกเลิกภาษีอากรทั้งหมดได้ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงเปลี่ยนแปลงระบบภาษี และทำให้ประชาชนทั่วไปต้องเสียภาษีน้อยลง พระองค์ทรงลดกฎทางการค้าขายให้น้อยลงเท่าที่สามารถจะทรงกระทำได้ และแทนที่จะทรงฆ่าหรือเขียนตีเชลยศึก ก็โปรดฯ ยกพวกเหล่านั้นให้แก่หมอสอนศาสนานิกายคาทอลิก พระองค์พยายามที่จะปฏิรูประบบการศาล เมื่อพระองค์ทรงทราบว่า ประชาชนของพระองค์ไม่กล้าที่จะฟ้องวินิจัยเกรณี ซึ่งใช้แทน “กระดิ่ง” หน้าพระราชวัง พระองค์ก็ทรงกำหนดเวลาโดยเฉพาะขึ้นเพื่อจะเสด็จออกรับฎีกาจากราษฎร

ข้อความอีกตอนหนึ่งในศิลาจารึกกล่าวว่า บางวันพระภิกษุชั้นอาวุโส “ขึ้นนั่งเหนือชะตารน^๕ สวดธรรมแก่อุบาสกผู้ช่วยจำศีล” ชะตารน^{๕๕๕} ก็คือพระแท่นมณังคศิลา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงค้นพบพร้อมกับศิลาจารึก เมื่อยังทรงผนวชอยู่ และพระองค์ทรงนึกถึงบทความตอนนั้นจึงเสด็จขึ้นประทับเหนือพระแท่นมณังคศิลา ณ วัดสมอราย แสดงพระธรรมแก่หมู่อุบาสกอุบาสิกา

ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง หลังจากพรรณนาถึงเมืองสุโขทัยแล้วก็กล่าวว่า “เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้ มีอรัญญิกพ่อขุนรามคำแหงกระทำโดยทานแก่มหาเถร สังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย” ณ ที่^{๕๕} เราไม่ควรจะเปรียบเทียบให้มากเกินไปนัก เพราะเหตุว่าวัดสมอรายก็ไม่ใช่วัดที่เป็นศูนย์กลางทางด้านการศึกษา และวัดบวรนิเวศก็เป็นวัดของพระสงฆ์คามวาสี อย่างไรก็ดี พระบาทสมเด็จพระ

พระนั่งเกล้าฯ ก็ได้ถวายวัดบรรณิเวศแก่พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ
ผู้ “เรียนจบปิฎกไตรย”

ต่อมาศิลาจารึกก็บ่งว่าพ่อขุนรามคำแหงทรงตั้งตัวหนังสือไทยขึ้น
โดยกล่าวว่า “เมื่อก่อนลายสือไทยนี้มี ๑๒๐๕ ศกปีมะแม (พ.ศ.
๑๘๒๖) พ่อขุนรามคำแหงหาใครใจในใจเสให้ลายสือไทยนี้ ลายสือ
ไทยนี้จึงมีเพื่อขุนผู้นั้นใส่ไว้” สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเองก็ได้ทรงตั้งอักษร
อริยกะขึ้นเพื่อใช้เขียนภาษาบาลี และทรงตั้งโรงพิมพ์สำหรับพิมพ์
หนังสือพระทางพุทธศาสนาขึ้นเป็นแห่งแรก

ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงมีข้อความที่เพิ่มเติมขึ้นในตอน
ท้ายกล่าวว่า “พ่อขุนพระรามคำแหงนั้นหาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทย
ทั้งหลาย หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลาย ให้รู้บุญรู้ธรรมแท้
แต่คนอันมีในเมืองไทย ด้วยรู้ด้วยหลง ด้วยแก้ด้วยหาญ ด้วย
แคะด้วยแรง หากคนจักเสมอมิได้” เราอาจสงสัยได้หรือ ว่าพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะไม่ทรงนำข้อความเหล่านี้มาเป็นเรื่องบันทาล
พระทัย

นักประวัติศาสตร์และโบราณคดี ย่อมต้องระลึกถึงพระคุณของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ด้วยพระองค์ทรงยอมรับอย่างเสียพระทัย
กับเซอร์จอห์น บาวริง ว่า “ประวัติศาสตร์สมัยโบราณของประเทศไทย
ยังค่อนข้างมืดมนและเต็มไปด้วยนิยายอันเหลือเชื่อต่าง ๆ” แต่พระองค์
ก็ไม่ทรงยอมให้เป็นถึงนั้นตลอดไป ความยากลำบากย่อมมีอยู่มาก เพราะ
ว่าสรรพตำราเก่าต่าง ๆ ส่วนใหญ่ก็ถูกเผาไปเสียพร้อมกับกรุงศรีอยุธยา

บุคคลที่ได้รับมอบหมายให้พยายามสร้างประวัติศาสตร์ไทยขึ้น มาใหม่ จากความทรงจำและเอกสารต่าง ๆ ที่ยังคงเหลืออยู่ ก็ไม่มีความสามารถ พอ เขามักไม่เอาใจใส่ต่อศักราชอันแน่นอน หรือใช้สามัญสำนึก นอกจากนั้น สิ่งที่น่ารำคาญที่สุดก็คือ เขามักโยนเอกสารเก่า ๆ ทิ้งไปหลังจากที่ได้ตรวจดูแล้วว่า ได้ข้อความอะไรบ้างจากเอกสารเหล่านั้น สิ่งที่เขาเหล่านั้นรวบรวมขึ้นมาก็มักเป็นการผสมกันระหว่างเรื่องจริงและนิยาย แต่ถึงกระนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงคิดว่าสมควรที่จะค้นหาความจริงในเอกสารเหล่านั้น สมควรที่จะวินิจฉัยและเปรียบเทียบหลักฐานทั้งหมดที่มีอยู่ ประวัติศาสตร์ควรที่จะได้รับการสังคายนาเช่นเดียวกับพระไตรปิฎกครั้งที่เคยกระทำกันมาแล้ว จึงปรากฏว่าพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทความวินิจฉัยประวัติศาสตร์หลายเรื่องและบางเรื่องก็ตีพิมพ์อยู่ในหนังสือของเซอร์จอห์น บาวริง ตั้งแต่สมัยนั้นเป็นต้นมาเราจึงได้รู้เรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ตอนต้นของไทยเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก แม้ว่าบางครั้งพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะใช้ไม่ได้ในปัจจุบัน แต่ถึงกระนั้นพระราชวินิจฉัยเหล่านั้นก็เต็มไปด้วยความเฉลียวฉลาดและมุ่งตรงไปยังผลอย่างแน่ชัด ถ้าพระองค์ไม่ได้ทรงเริ่มต้นไว้ก่อน เราก็คงจะไม่สามารถทราบได้ดีถึงเท่าในขณะนี้

เซอร์จอห์น บาวริง เคยได้เห็นหอพระสมุด และการเริ่มต้นจัดพิพิธภัณฑสถานของพระองค์ ท่านได้เขียนว่า “มีเครื่องประดับทุกชนิดหลายชนิดเกี่ยวกับธรรมชาติ เป็นต้นว่า นอแรดรูปร่างแปลกประหลาด

และงาช้าง ประติมากรรมหลายชิ้นจากทวีปยุโรป แจกกันกระเบื้องถ้วย
จากประเทศจีน เครื่องทรงสมัยโบราณของพระมหากษัตริย์ที่ล่องลับไป
แล้ว งาช้างและไม้จำหลักอย่างงดงาม เครื่องประดับทองและเงิน
พร้อมด้วยเครื่องเพชรนิลจินดาเป็นจำนวนมาก พระพุทธรูปหลายองค์
และมีองค์หนึ่งกว่าเป็นทองแท่งองค์” ต่อมาอีก ๒-๓ ปี สิ่งของ
เหล่านั้นก็เพิ่มจำนวนมากขึ้น จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ต้องทรง
สร้างอาคารเป็นพิเศษสำหรับจัดตั้งขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เมื่อพระ
องค์เสด็จสวรรคตแล้ว สิ่งของเหล่านั้นก็กลายมาเป็นสมบัติของชาติ และ
เป็นศูนย์กลางของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ซึ่งปัจจุบันนี้ ได้จัดตั้งอยู่ใน
พระบรมราชวัง (พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร) อันสง่างาม

ในระหว่างที่เสด็จจุฑงค์เมื่อยังดำรงภิกษุภาวะอยู่ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าฯ ได้ทรงพิจารณาจากเมืองสุโขทัย ทอดพระเนตรศาสน-
สถานอันใหญ่โตเร้นลับเหล่านั้นที่ปรักหักพังอยู่ในป่าต่างๆ ด้วยความ
เศร้าพระทัย โบราณสถานเหล่านั้นไม่ว่าจะเป็นแบบขอมหรือไทย ย่อม
มีความหมายต่อพระองค์และประชาชนของพระองค์ ถ้าสามารถทราบ
ความหมายรู้เรื่องได้ พระองค์จึงได้ทรงเชื้อเชิญให้นักโบราณคดีชาว
ฝรั่งเศสเข้ามาศึกษาซากโบราณสถานเหล่านี้ เพื่อเปิดเผยความลับใน
อดีตด้วยการใช้เทคนิคแบบใหม่ สิ่งนี้นับว่าเป็นการเริ่มต้นที่ดีและจะมี
ผลยิ่งขึ้นในรัชกาลต่อๆ มา

ในบริเวณพระบรมมหาราชวัง ณ กรุงเทพฯ ใกล้กับพระอุโบสถ
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ยังมีรูปจำลองปราสาทนครวัดขนาดใหญ่

ซึ่งเป็นศาสนสถานขนาดมหึมาที่มีชื่อเสียงในประเทศกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้โปรดฯ ให้สร้างรูปจำลองขึ้นในราว พ.ศ. ๒๔๐๕

ขณะเดียวกับที่ทรงกระทำสิ่งต่าง ๆ เพื่อรักษาขนบประเพณีในอดีต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงสนับสนุนอย่างแข็งขันต่อวัฒนธรรมในสมัยปัจจุบัน พระองค์ทรงมีสนธิสัญญาอันดีเลิศในทางค่านววรรณคดีและศิลปะ เมื่อทรงพระเยาว์ เคยประทับที่พระบาทของสมเด็จพระบรมชนกนาถซึ่งเป็นยอดกวี ฟังพระราชดำรัสเกี่ยวกับบทประพันธ์ของพระองค์ หรือมิฉะนั้นก็ตามเสด็จพระราชดำเนินไปทรงตรวจตราจิตรกรรมฝาผนังในวัดหรือในพระราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสามารถพระราชนิพนธ์คำอธิบายบาลีที่เป็นแบบวรรณคดีอย่างแท้จริง ตลอดจนบทกวีนิพนธ์ที่ใช้ศัพท์ภาษาสันสกฤตได้อย่างไพเราะยิ่ง แต่พระองค์ทรงทราบว่าสิ่งเหล่านี้มีประโยชน์น้อยต่อประชาชนโดยทั่วไป ด้วยเหตุนี้จึงมักทรงเขียนเป็นภาษาไทยอย่างชัดเจนและสามัญ นอกจากนี้ยังทรงตระหนักด้วยว่าจิตรกรรมและประติมากรรมไม่สมควรสร้างขึ้นสำหรับความเพลิดเพลินของบุคคลเพียง ๒ - ๓ คนเท่านั้น แต่ควรใช้เพื่อสั่งสอนประชาชนพลเมือง ชีวิตทางสังคมของประชาชนมีศูนย์กลางอยู่ในเขตวัด ณ ที่นั้นมีพิธีและงานต่าง ๆ ซึ่งประชาชนอาจผสมความสนุกสนานรื่นเริงเข้ากับการทำบุญ พระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ ได้ทรงสนับสนุนการใช้วัดเพื่อการศึกษา แม้ว่าหนังสือจะมีอยู่น้อย แต่จิตรกรรมฝาผนังก็อาจใช้สอนได้ทั้งเรื่องราวของ

ชาวบ้านและทางศาสนา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดโพธิ์ ก็มีพระบรมราชโองการให้ช่างทำวัดโพธิ์ให้เป็นเสมือนสารานุกรมที่สร้างด้วยศิลาและรูปภาพ ทั้งนี้เพื่อส่งสอนวิชาการต่างๆ ที่เคยเล่าเรียนกันมา คือ โหราศาสตร์และภูมิศาสตร์ เชื้อชาติของมนุษย์ และยักษ วิชาทหาร คาราศาสตร์ สมุนไพร และตำราหมอนวดแบบโยคะ แต่เมื่อมีความคิดทางวิทยาศาสตร์ใหม่ๆ มาจากทางทิศตะวันตก วิชาเหล่านี้ก็ล้าสมัยไป สมควรที่จะรักษาไว้เพื่อเหตุผลทางค่านประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่ก็ไม่ควรใช้สอนอย่างจริงจังต่อไป ด้วยเหตุนี้วัดบวรนิเวศจึงเป็นวัดที่ถูกต้องตามสมัยยิ่งกว่า บนผนังในวัดนี้ ขรวินโฆ่งช่างเขียนในสมัยนั้นก็วาดรูปเรือกลไฟ รถไฟ และภาพต่าง ๆ จากต่างประเทศในสมัยนั้น เป็นต้นว่า ภาพภูเขาเวอร์นอน (Mount Vernon) ในสหรัฐอเมริกา และภาพเดอร์บี้ (Derby) ในประเทศอังกฤษ ทั้งหมดนี้ดูคล้ายกับว่าลอกแบบมาจากภาพพิมพ์ของอัลเคน (Alken) ซึ่งเป็นศิลปินชาวอังกฤษในพุทธศตวรรษที่ ๒๔

งานรุ่นแรก ๆ ของขรวินโฆ่งวาดขึ้นตามประเพณีของจิตรกรรมไทยสมัยโบราณ คือมีรูปบุคคลที่มีชีวิตจิตใจแต่ไม่เหมือนจริง วาดขึ้นอย่างละเอียด รูปเหล่านี้วาดขึ้นหน้าภาพภูมิประเทศชนิดที่ทำให้เห็นการทำทางอย่างชัดเจน มากกว่าที่จะให้ลื่นไปกับภาพภูมิประเทศนั้น และไม่เคารพต่อกฎแห่งทัศนียวิสัย (perspective) จากภาพเขียนและภาพพิมพ์ของยุโรปที่เขาได้เห็น ขรวินโฆ่งก็เริ่มศึกษาถึงกฎแห่งทัศนียวิสัย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งผลแห่งการแลเงา งานของท่าน

ที่วัดบวรนิเวศแสดงถึงความลึกซึ้งของสิ่งเหล่านี้ ท่านต้องลอกแบบมากกว่าที่จะใช้ความพิจารณาจากของจริง ทั้งนี้ เพราะท่านไม่เคยไปต่างประเทศ และประเพณีที่ดีที่สุดในศิลปะไทยก็คือ การขยายภาพออกจากของเดิมที่เล็กกว่า โดยใช้ความคิดอ่านที่เฉลียวฉลาดต่อเติมสิ่งที่ขาดหายไปเอาเอง งานชิ้นเอกของขรัวอินโข่ง ก็คือภาพแสดงถึงประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา วาดขึ้นบนผนังชั้นในของหอราชกรมานุสรณ์ ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ณ ที่ที่ท่านวาดภาพเกี่ยวกับประชาชนไทยในภูมิประเทศไทย และแม้ว่าท่านจะวาดภาพเหล่านี้ขึ้นจากความทรงจำยิ่งกว่าจากชีวิตจริง ๆ ก็เป็นที่สังเกตเห็นได้อย่างชัดเจนว่าท่านได้ใช้ความสังเกตเกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้อย่างแหลมคม โดยที่ไม่ได้เสียสละความชัดเจนของภาพตามประเพณีเดิม ท่านก็สามารถวางภาพบุคคลลงได้อย่างน่าดู ภายในภาพภูมิประเทศ คือบุคคลที่อยู่ไกลก็แลเห็นได้ชัดน้อยลง และภาพกลางคืนซึ่งมีได้และไฟประกอบก็ขัดแย้งกับเงาสีดำลึกอย่างงดงาม การผสมกันระหว่างประเพณีเก่าและใหม่เช่นนี้ ก่อให้เกิดภาพที่งดงามอย่างน่าประหลาด ไม่เหมือนกับจิตรกรไทยรุ่นหลัง ๆ ขรัวอินโข่งแสดงได้ทั้งประเพณีแบบเก่าและใหม่ที่ดีที่สุด ลักษณะความมุ่งหมายในการวาดภาพของท่านก็เหมือนกับลักษณะความมุ่งหมายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ในการปกครองประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงเป็นนักก่อสร้างที่สำคัญ พระองค์โปรดดัดแปลงสถาปัตยกรรมแบบยุโรปให้เข้ากับความต้องการของชาวไทย ที่โปรดมากก็คืออาคารปูนชั้นเดียวที่เย็นสบาย มีหลังคา

เป็นรั้วและมีแนวเสาอยู่ด้านหน้า อาคารแบบนี้มีลักษณะคล้ายกับการฟื้นฟูสถาปัตยกรรมแบบกรีกโรมันหลัง ในแคว้นแคโรไลนาใต้ (South Carolina) และแคว้นลุยเซียนา (Louisiana) ในสหรัฐอเมริกา แต่มีรูปร่างเรียบ ๆ กว่า สถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตกแต่งด้วยลวดลายเครื่องประดับแบบจีนอย่างงดงาม ลวดลายแบบนี้เป็นที่นิยมกันมากในรัชกาลก่อน การผสมกันเช่นนี้ได้สัดส่วนและเหมาะสม ไม่สู้แปลกประหลาดเหมือนดังที่อาจคาดคิด ทั้งนี้เพราะส่วนผสมก็เป็นเช่นเดียวกับชิปปendale (Chippendale) คือเครื่องเรือนของประเทศอังกฤษในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ แสดงการผสมกันของศิลปหลายแบบ นั่นเอง

พระราชวังฤดูร้อนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งสร้างขึ้นที่เมืองเพชรบุรีงามน่ารักอย่างเจียบสงบ บนยอดเขาใหญ่ซึ่งตั้งเด่นอยู่กลางทุ่งนามีหมู่ตึกสีขาวรูปสี่เหลี่ยมตั้งอยู่คละกันไป รอบ ๆ และในระหว่างตึกเหล่านั้นมีต้นลั่นทมขึ้นอยู่เป็นร้อย ๆ ต้น ต้นลั่นทมเหล่านั้นปัจจุบันขึ้นสูงจนดูเหมือนว่า สังกั้นหอมอบอวลคล้ายกับส่งความอาลัยสมชื่อ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ทรงสำนึกถึงภัยอันตรายจากต่างประเทศ ต่อประเทศไทยมานานแล้ว ในระยะต้นรัชกาลที่ ๓ รัชในแหลมมลายูบางแห่ง ซึ่งเคยเป็นประเทศราชขึ้นต่อประเทศไทย ได้ถูกประเทศอังกฤษยึดเอาไป แต่เนื่องจากดินแดนเหล่านั้นอยู่ไกล ประชาชนก็พูดภาษาและนับถือศาสนาอื่น ชาวไทยจึงไม่มีใครรู้สึก

ถึงการสูญเสียครั้งนั้น^๕ ในราว พ.ศ. ๒๔๐๕ เมื่อการแสวงหา
อาณานิคมของชาวยุโรปใกล้เข้ามา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
ก็ไม่ได้ทรงเตรียมพร้อม ครั้นอันตราয়มาจากประเทศฝรั่งเศส
แปลงรูปอยู่ในสิ่งซึ่งพระองค์ตรัสเรียกว่า “วาจาอันมีคมและคำเสนอ
ที่หลอกลวงอย่างน่าอัศจรรย์”

ประเทศกัมพูชาเป็นประเทศราชของประเทศไทย เป็นเวลา
หลายร้อยปีมาแล้ว ที่มีการสมรสและผสมกันอย่างสนิทสนมระหว่าง
ประชาชนทั้งสองชาติ แม้ว่าภาษาของชาติทั้งสองนี้แตกต่างกันอย่าง
สิ้นเชิงก็จริง แต่มันก็ขอยืมศัพท์มาจากอีกภาษาหนึ่งอย่างมากมาย
ในระยณะ^๕ชาวกัมพูชาได้นับถือพุทธศาสนาเป็นเวลาราว ๕๐๐ ปี และ
มีการติดต่อทางศาสนาอย่างสนิทชิดเชื้อกับชาวไทย แคว้น ๒ แคว้น
ในประเทศกัมพูชาคือ เสียมราฐ และ พระตะบอง ซึ่งมีชนชาติไทย
อาศัยอยู่เป็นชนกลุ่มน้อย แต่มันก็ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย
สถานการณ์ยุ่งยากขึ้น เพราะเหตุว่า ชาวนวนก็อ้างว่าตนมีอำนาจ
เหนือประเทศกัมพูชาด้วย ประเทศฝรั่งเศสหลังจากปราบปรามดินแดน
ภาคใต้ของพระราชแห่งประเทศเวียดนามแล้ว ก็ยื่นมือเข้ามาคุ้มครอง
ประเทศกัมพูชาโดยอ้างว่าจะทำให้ประเทศกัมพูชาไม่ต้องขึ้น^๕กับไทย
และญวน คำเสนออันมีการแสดงอำนาจขู่ปนอยู่ด้วยอย่างเจียบ ๆ และ
ประเทศกัมพูชาก็ตกลงรับคำเสนอ^๕นั้นใน พ.ศ. ๒๔๐๗

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตระหนักดีว่าถ้าพระองค์ทรง
พยายามที่จะสู้รบกับประเทศฝรั่งเศสก็คงจะพ่ายแพ้ สิ่งที่^๕ดีที่สุดที่พระองค์

ควรทรงกระทำก็คือการจำกัดขอบเขตแห่งการขยายอำนาจครั้ง^{๕๕}นี้ ด้วย
การทูตอย่างเชี่ยวชาญของพระองค์และมีประเทศอังกฤษสนับสนุน
เพราะเหตุว่าอังกฤษย่อมไม่ชอบการขยายตัวของคู่แข่งชั้นในภูมิภาค
แถบนี้ จึงมีการประนีประนอมกัน และก็มีการทำสัญญาสละอำนาจ
ของประเทศไทยเหนือประเทศกัมพูชา แต่ฝรั่งเศสยอมรับว่าแคว้น
เสียมราฐและพระตะบองยังคงเป็นของไทยอยู่

* * *

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ๖ ทรงมีพระสนมหลายคน ใน
จำนวน^{๕๖} ๒๗ คนมีพระราชโอรสธิดา พระราชโอรสธิดามีจำนวนทั้ง
หมด ๘๒ พระองค์ การมีสนมเป็นจำนวนมากเช่น^{๕๗}นี้ไม่ได้หมายความว่า
เป็นการสนุกสนานส่วนพระองค์ของพระราชาท่าน^{๕๘} แต่คล้ายกับ
พระอินทร์ เทพเจ้าผู้มีนางอัปสรเป็นจำนวนพัน ๆ บำรุงบำเรออยู่บน
สวรรค์ ประเพณีที่สนับสนุนด้วยว่าพระราชาก็ต้องมีสนมหลายคน
นอกจากนี้การมีสนมหลายคนก็เป็นเครื่องสนับสนุนทางด้านการเมือง
ด้วย พระราชาอาจผูกพันความซื่อสัตย์ของเจ้าประเทศราชและขุนนางผู้
มีอำนาจได้โดยทรงรับธิดาของท่านเหล่านั้นมาเป็นเจ้าจอม นอกจากนี้^{๕๙}
พระมหากษัตริย์ก็สมควรที่จะมีผู้สามารถสืบราชสมบัติต่อลงมาจากพระ-
องค์อีกหลายองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ๖ ทรงผนวชอยู่ถึง
๒๗ ปี ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่ของพระองค์ที่จะต้องทดแทนเวลาที่เสียไป
จึงทรงมีพระราชโอรสธิดาให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้

พระสนมของพระองค์แม้ว่าจะมีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ก็ยังน้อยกว่าในรัชกาลก่อน ๆ และนอกจากบางคนที่พระองค์โปรดปรานเป็นพิเศษแล้ว ส่วนใหญ่พระองค์ก็ไม่ได้สนพระทัย ราษฎรของพระองค์ก็ต้องการที่จะได้พระองค์เป็นบุตรเขย และอยากที่จะมีหลานเป็นเจ้าจึงพยายามที่จะถวายบุตรสาวแก่พระองค์ยิ่งกว่าที่พระองค์จะทรงยินดีรับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ มีพระราชดำรัสอยู่เสมอว่า พระองค์ทรงมีพระสนมเกินพระราชประสงค์ และประกาศฉบับหนึ่งของพระองค์ก็วางกฎขึ้นเป็นพิเศษพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สนมเหล่านั้นกราบถวายบังคมลาออกไปสมรสกับบุคคลสามัญได้

พระองค์ทรงตระหนักดีว่าเมื่อพระราชโอรสของพระองค์เจริญพระชนมายุขึ้นหลายพระองค์คงจะได้เข้ารับราชการในตำแหน่งที่สำคัญ ๆ ดังนั้น จึงมีพระราชประสงค์ที่จะให้พระโอรสเหล่านั้นได้ทรงรับการศึกษาตามแบบแผนใหม่ พระองค์ทรงเล็งเห็นความจำเป็นที่พระราชโอรสเหล่านั้นจะต้องทรงศึกษาภาษาอังกฤษตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ด้วยเหตุนี้เมื่อภรรยาของหมอสอนศาสนาบางคนอาสาที่จะสอนถวายเจ้านายเหล่านั้น พระองค์ก็ทรงยินดีรับ แต่ในที่สุดก็ตัดสินใจพระราชหฤทัยที่จะจ้างครูชาวอังกฤษเป็นพิเศษ สำหรับสอนภาษาอังกฤษแก่พระราชโอรสธิดา ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๔๐๕ จึงทรงจ้างนางแอนนา ลีโอโนเวนส์ (Mrs. Anna Leonowens) เข้ามา

แต่การจ้างนางลีโอโนเวนส์ก็เป็นสิ่งที่ผิด เพราะเหตุว่าเธอไม่ประสบผลสำเร็จมากนักในการสอน และอีก ๕ ปีต่อมาก็เดินทางกลับ

ต่อมาเธอได้แต่งหนังสือขึ้น ๒ เล่ม คือ “ครูหญิงชาวอังกฤษ ณ ราชสำนักไทย (The English Governess at the siamese court)” และ “ความรักในฮาเร็ม (The Romance of the Harem)” ทั้ง ๒ เล่มกล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไปในทางไม่ดี เนื่องจากหนังสือทั้ง ๒ เล่มนี้มีผู้นำมาเขียนขึ้นใหม่โดยได้รับความสำเร็จอย่างงดงาม รวมทั้งแต่งเป็นบทละครและเล่นเป็นภาพยนตร์ด้วย ดังนั้น จึงน่าที่จะสำรวจคุณสมบัติใจคอของนางลิโอโนเวนส์ และวิธีแต่งหนังสือของเธอไว้ ณ ที่นี้

นางลิโอโนเวนส์เป็นหม้ายแต่ยังสาว เหตุนี้จึงต้องตกอยู่ในความยากลำบาก แต่ความยากลำบากนั้นก็ไม่ได้ทำให้เธอท้อถอย เธอเป็นผู้หญิงที่กล้า และความจริงแล้วก็กล้ากว่าที่ควร เพราะเหตุว่าบางครั้งความหวาดระแวงของเธอก็ไม่มีเหตุผลเลย เธอไม่ค่อยมองดูอะไรตามความเป็นจริง แต่ชอบคิดฝัน ดังนั้นจึงเป็นผู้ที่ไม่ค่อยมีเหตุผล และชอบสร้างเรื่องราวขึ้นตามอารมณ์ ข้าพเจ้าคิดว่าลักษณะเช่นนี้เป็นนิสัยใจคอของนางลิโอโนเวนส์ ดังที่อาจจะเห็นได้จากข้อความบางตอนในหนังสือของเธอเอง

เมื่อเธอตั้งใจ เธอก็สามารถแสดงภาพของตัวเธอเองได้อย่างบริสุทธิ์ผุดผ่อง ณ ที่นี้เธอเป็นผู้หญิงที่เสียสละ มีความงามชนิดที่อาจก่อให้เกิดอันตรายได้ และค่อย ๆ ยกฐานะของชนชาติป่าเถื่อนขึ้น ภาพของตัวเธอเอง เธอได้วาดขึ้นอย่างสูงส่ง และเต็มไปด้วยชีวิตจิตใจ แต่ภาพเช่นนี้ก็ไม่ใช่ภาพที่เป็นจริง เธอเข้าใจพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ผิด พระองค์เพียงแต่ต้องการให้เธอ

สอนภาษาอังกฤษเท่านั้น พระองค์ไม่ได้พยายามเกี่ยวพาราสีเธอ และไม่เอาพระทัยใส่ต่อการพยายามสั่งสอนศาสนาของเธอเลย

นางลิโอโนเวนส์สามารถแต่งหนังสือได้ดี ภาษาของเธอมีชีวิตจิตใจและส่วนใหญ่ก็พรรณนาอย่างง่าย ๆ เธอมีอคติสำหรับสังเกตภาพภูมิประเทศ และเมื่อบรรยายถึงภาพประทับใจทางสายตาแล้วเธอก็ทำได้ดีที่สุด สำหรับผู้อ่านตามธรรมดา เราก็อาจมองข้ามความผิดพลาดเล็ก ๆ น้อย ๆ และลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่สับสนของเธอไปได้ บทความตอนที่ดีที่สุดของเธอเกี่ยวกับพุทธศาสนาก็คัดลอกมาอย่างเงียบ ๆ จากนักเขียนสมัยเก่ากว่า ความคิดเห็นของเธอเองเมื่อกล่าวแสดงออกมาก็ไม่มีคุณค่าอะไร เธอไม่สามารถเข้าใจได้ว่าเพราะเหตุใด ในราชสำนักของพระราชินีที่ทรงนับถือพุทธศาสนา จึงยังคงประกอบพิธีพราหมณ์อยู่ และเธอก็หลงผิดเอาวัดที่มีชื่อเสียงที่สุดในกรุงเทพ ฯ วัดหนึ่งว่าเป็นโบสถ์พราหมณ์

เมื่อเธอวาดภาพด้วยการเขียนย่อเธอเอง ภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็กลับกลายเป็นสิ่งที่ตรงกันข้าม จึงทำให้ผู้อ่านหนังสือของเธอเข้าใจผิด เพราะเหตุว่าคล้ายกับว่าเธอกำลังพยายามที่จะบรรยายถึงนิสัยใจคอของบุคคลที่ค่อนข้างสับสนอย่างเป็นกลางและระมัดระวัง เธอชมเชยพระองค์ทางด้านความรู้ความเฉียบแหลมว่องไว ความรักใคร่ของพระองค์ต่อประชาราษฎร และความมุ่งมั่นที่จะทรงเปลี่ยนแปลงประเทศให้ดีขึ้น ลักษณะเช่นนี้เธอได้ยกตัวอย่างอันเหมาะสมประกอบอย่างมากมาย แต่ในขณะเดียวกัน นางลิโอโนเวนส์ก็กล่าว

ขยายเกินความจริงเกี่ยวกับความโหดร้าย ความโมโหโทโส และ
 ตัณหาราคะ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เธอสรุปว่า “แม้ว่า
 พระองค์จะไม่โหดร้ายและชอบแสดงอำนาจ แต่พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้า ฯ ก็ยังเป็นเจ้าชายทางทิศตะวันออกที่น่าชมที่สุดในศตวรรษ
 นั้น ทรงก้าวหน้ายิ่งกว่าพระมหากษัตริย์ทั้งหมดที่เคยปกครองประเทศ
 ไทยมา.....พระองค์ทรงเลื่อมใสในปรัชญาชั้นสูงและคำสอน
 อันบริสุทธิ์ของพระพุทธองค์ตราบจนเสด็จสวรรคต ทางด้านการ
 ปกครองบ้านเมือง พระองค์ก็ทรงปกครองอย่างเฉลียวฉลาด ทรง
 สนพระทัยในความเป็นอยู่ของประชาราษฎร ทรงมีความเที่ยงธรรม
 เอาพระทัยใส่ในชนบประเพณีอันบริสุทธิ์และถ้อยคำที่ใช้ในราชสำนัก
 พระองค์ทรงระมัดระวังที่จะแสดงให้เห็นพระราชอำนาจของพระองค์ใน
 ประเทศไทย และพระเกียรติยศในนานาประเทศ นอกไปจากทางด้าน
 ชีวิตในครอบครัวแล้ว พระองค์ก็เป็นนักปกครองที่สามารถและเต็ม
 ไปด้วยคุณความดี.....แต่ถ้าพูดทางด้านการเป็นสามีและ
 หัวหน้าที่ครอบครั้วแล้ว พระนิสัยของพระองค์ก็กลับกลายเป็นอีกอย่าง
 หนึ่งชนิดตรงกันข้าม”

การกลับหน้ามือเป็นหลังมือเช่นนี้ ระหว่างพระอัยยาศัยของพระ
 องค์ในทางด้านการปกครอง และทางชีวิตส่วนพระองค์นั้นเป็นจริงหรือ
 แต่การปกครองประเทศของพระองค์ก็เป็นที่รู้จักกันดี จนนางลิโอโน-
 เวนส์ไม่สามารถปฏิเสธได้ สำหรับด้านชีวิตในครอบครัวของพระองค์
 เมื่อเธอกล่าวถึงความไม่ตีต่าง ๆ จนไม่มีขอบเขตจำกัด ถ้าพระองค์ทรง

ปฏิบัติต่อพระสนมอย่างโหดร้ายทารุณเช่นนั้น ก็คงจะมีพระสนมเป็นจำนวนมากที่กราบถวายบังคมลาออกตามประกาศที่พระองค์ทรงตั้งไว้ แต่นี่ตรงกันข้าม จากเรื่องราวที่อาจทราบได้จากบรรดาผู้ที่สืบเชื้อสายลงมาจากพระสนมเหล่านั้น บรรดาพระสนมส่วนใหญ่ก็มีความจงรักภักดีต่อพระองค์ เป็นที่เห็นได้ชัดว่าส่วนใหญ่ก็มีความพึงพอใจในฐานะของตน

ไม่มีข้อสงสัยว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะทรงมีพระนิสยฉุนเฉียวง่าย แต่ก็มีตัวอย่างแสดงอยู่บ่อย ๆ ว่าพระองค์ไม่ได้ทรงพระพิโรธไปเป็นเวลานาน และพระองค์มักทรงยินดีพระราชทานอภัยแก่ผู้ที่ทำให้ทรงชุ่นเคือง คงจะเป็นด้วยทรงทราบดีถึงพระนิสยอันฉุนเฉียวง่ายของพระองค์นั่นเอง ที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสั่งสอนอยู่เสมอถึง “ความอดกลั้นไม่โกรธ” และพระองค์ก็ทรงทราบดีถึงคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ที่ว่า “ถ้าบุคคลใดพูดใส่ร้ายตถาคตก็ไม่มีเหตุผลที่ท่านจะต้องโกรธบุคคลเหล่านั้น ถ้าท่านโกรธ ท่านไม่เพียงแต่ชุ่นหมองใจเท่านั้น แต่ยังไม่สามารถพิจารณาได้ด้วยว่า คำกล่าวหาของเขาเหล่านั้นเป็นจริงหรือไม่”

นางลิโอโนเวนส์คงกล่าวถูกต้องเมื่อพูดว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงฉุนเฉียวง่าย แต่เธอก็ขยายลักษณะนี้ออกไปเกินเหตุผลสำหรับพระนิสยอันไม่ตื้อนๆ ของพระองค์ที่เธอกล่าวอ้างถึงนั้น เราก็อาจตัดออกเสียได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่โปรดทอดพระเนตรความเจ็บปวดของผู้อื่น แต่กลับทรงลดโทษที่มีอยู่อย่างรุนแรงแก่ผู้

กระทำผิดลงมา พระองค์ไม่โปรดแม่แต่ลงพระปรมาภิไธยประหารชีวิตผู้ร้ายฆ่าคน และเมื่อใดพระองค์ต้องทรงกระทำเช่นนั้น ก็มักประทับอยู่ตลอดคืนด้วยพระราชหฤทัยอันขุ่นหมอง และทรงท้อบ่นข้อความต่างๆ จากคัมภีร์พระไตรปิฎก สำหรับสตรีชาวยุโรปในสมัยนั้น การมีภรรยาหลายคนก็เป็นเครื่องแสดงอย่างดีถึงฐานะร่ำรวยอันไม่มีขีดชั้น แต่ถ้าเรามองดูในแง่ที่ถูกต้องแล้วก็ไม่ใช่เช่นนั้นเลย ผู้ที่รู้จักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็เล้าว่าพระองค์มักทรงอาลัยเมื่ออยู่ต่อหน้าสุภาพสตรีชาววัง สิ่งนี้ก็น่าประหลาดใจ ถ้าเราคิดว่าพระองค์ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่เป็นเวลานาน

นางลิโอโนเวนส์ได้กล่าวอย่างค่อนข้างออกตัวในหนังสือเล่มแรกของเธอว่า “ข้าพเจ้าได้พยายามที่จะเล่าอย่างเต็มที่และตรงไปตรงมาถึงเหตุการณ์และลักษณะที่ค่อย ๆ ปรากฏขึ้นแก่ข้าพเจ้า ในขณะที่ข้าพเจ้าเริ่มจะเข้าใจภาษาที่ใช้พูดกัน” แต่ภาษาไทยก็เป็นภาษาที่ต้องระมัดระวัง และปรากฏว่านางลิโอโนเวนส์เองก็ไม่สามารถทราบภาษานี้ได้ดี ทั้งในหนังสือของเธอก็มีประโยคและถ้อยคำต่าง ๆ ที่สมมุติว่าเป็นภาษาไทย แต่ก็สับสนจับต้นชนปลายไม่ถูก และแม้จะพยายามสักเพียงไรก็ไม่สามารถทราบได้ว่าเธอหมายความว่าอะไร เมื่อสุภาพสตรีชาววังหรือคนใช้ของท่านเหล่านั้นพยายามเล่าความจริงให้เธอฟัง จึงน่าสงสัยว่านางลิโอโนเวนส์จะสามารถเข้าใจเรื่องเหล่านั้นได้เพียงใด แต่เมื่อเขาเหล่านั้นพยายามเล่าเรื่องเท็จ ไม่ว่าจะด้วยความตั้งใจ หรือเพื่อให้สนุกสนาน เขาย่อมพยายามอย่างที่สุดที่จะให้เธอเข้าใจเรื่องที่

กำลังเล่าอยู่นั้น อยากรู้ก็ถามนางลิโอโนเวนส์คงใช้เรื่องราวเหล่านั้นน้อยกว่าที่เธอตั้งใจให้เราเชื่อว่าเป็นเช่นนั้น และคงใช้คำซุบซิบของชาวยุโรปในขณะนั้น ตลอดจนความนึกฝันของเธอเองมากกว่า บางครั้งบางครั้งเธอคงจะอ่านหนังสือที่มีผู้เขียนไว้ก่อน เกี่ยวกับประเทศไทยหรือประเทศข้างเคียง และเมื่อไปพบเรื่องแปลกประหลาดที่เธอสนใจ เธอก็จะยัดเอาเรื่องนั้น หรือเธออาจจะยกเรื่องนั้นออกมาจากหนังสือที่เธออ่าน และเอามาใส่เข้าที่กรุงเทพฯ ในราว พ.ศ. ๒๔๐๕ และหลังจากไต่ตรองอยู่ชั่วครู่ เธอก็จะเขียนเรื่องนั้นขึ้นใหม่พร้อมด้วยรายละเอียดของเหตุการณ์ที่แวดล้อมในระยะนั้น และมีประชาชนทั้งหญิงและชายในขณะนั้นเป็นตัวละคร

ลักษณะเช่นนี้คือท้องเรื่องของหนังสือ “ครูหญิงชาวอังกฤษ” เมื่อนางลิโอโนเวนส์แต่งหนังสือเรื่อง “ความรักในซาเร็ม” นั้น เธอออกจากประเทศไทยไปนานแล้ว และความจริงต่างๆ ที่เธอเคยรู้ก็เปลี่ยนแปลงลงไป ในหนังสือเล่มหลังนี้เธอก็คัดลอกมาจากหนังสืออื่น ๆ มากยิ่งขึ้น แต่ได้เปลี่ยนแปลงและปรับปรุงเสียจนคล้ายกับว่าเธอได้เห็นมาด้วยตนเองหรือได้ยินมาจากวงการที่ควรเชื่อถือได้ เธอได้กล่าวไว้อย่างไม่อดสูในคำนำของเธอว่า “แม้ว่าเหตุการณ์ต่างๆ ที่จะเล่าต่อไปในหนังสือเล่มนี้ บางเรื่องออกจะดูแปลกประหลาดมากสำหรับผู้่านชาวตะวันตก แต่ข้าพเจ้าก็เห็นเป็นความจำเป็นที่จะต้องแถลงให้ทราบว่าเหตุการณ์เหล่านั้นเป็นเรื่องจริง”

เป็นการน่าเบื่อหน่ายที่จะสำรวจดู “เหตุการณ์ที่แปลกประหลาด” เหล่านี้ดังที่เธอเล่าไว้ จะขอยกตัวอย่างในที่นี้เพียง ๓ เรื่อง คือ

เรื่องที่ ๑ ซึ่งเราอาจจะทิ้งไปได้อย่างรวดเร็ว เธอบอกว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงขังสุภาพสตรีที่ไม่เชื่อฟังพระองค์ไว้ในคุกใต้ดินในพระบรมมหาราชวัง ท่านผู้ใดที่เคยอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ย่อมทราบแล้วว่า ณ ที่นั้นไม่อาจมีห้องใต้ดินได้ แม้แต่ปัจจุบันก็ยังเป็นการยากลำบากที่จะสร้างห้องใต้ดิน ไม่ว่าแบบใดลงในพื้นที่ที่เต็มไปด้วยน้ำเช่นนั้น ก่อนที่จะรู้จักการใช้คอนกรีตเสริมเหล็ก ย่อมเป็นไปได้เลยที่จะสร้างคุกใต้ดินขึ้นในกรุงเทพฯ

เรื่องที่ ๒ เธอเล่าว่าเมื่อพระสนมคนหนึ่งหลบหนีออกไปกับพระสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็โปรดให้เผาคนทั้งสองเสียทั้งเป็น เราอาจตั้งข้อสงสัยได้ว่าเมื่อนางลิโอโนเวนส์กล่าวว่าการเผาทั้งเป็นนั้นทำขึ้นต่อหน้าประชาชนทั้งกรุงเทพฯ เหตุใดเรื่องนี้จึงไม่ปรากฏในหนังสืออื่น ๆ ที่เขียนขึ้น ไม่ว่าโดยชาวไทยหรือชาวยุโรปที่อยู่ ณ กรุงเทพฯ ในขณะนั้น นอกจากนั้นนิยายเรื่องนี้ก็ไม่ตรงกับบุคลิกลักษณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เลย นางลิโอโนเวนส์เองก็ต้องออกตัวไว้ในเรื่องนี้ ซึ่งเธอเขียนไว้ว่า “เพื่อจะถวายเป็นพุทธบูชาแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ข้าพเจ้าต้องกล่าวไว้ ณ ที่นี้ว่า เนื่องจากพระองค์ได้เคยทรงดำรงภิกษุภาวะมาแล้ว พระองค์จึงได้รับการสั่งสอนให้แลเห็นว่า โทษที่บุคคลทั้งสองได้ประพฤตินั้นนี้เป็นโทษที่ชั่วช้าที่สุดที่บังอาจกระทำลงไปได้” เธอกล่าวว่าพระองค์มีพระราชดำรัสว่า “กฎหมายของเราเข้มงวดมากสำหรับความผิดเช่นนั้น”

แต่ความจริงเป็นเช่นนั้นหรือ กฎหมายเพียงแต่กล่าวว่าพระสงฆ์ที่ไม่บริสุทธิ์จำต้องสึก ถูกเฆี่ยน และส่งไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ใน

คณะสงฆ์ที่มีอยู่เป็นจำนวนพัน ๆ รูป พระสงฆ์ที่ไม่บริสุทธิ์ก็ยอมหาได้ง่ายและซำงก็ไม้อดหน้า ถ้าการลงโทษมีจริงอย่างทีนางลิโอโนเวนส์กล่าว การเผาคนทั้งเป็นเช่นนี้ยอมเป็นของธรรมดา หรือเราจะต้องเชื่อว่าโทษให้เผาทั้งเป็นนี้ใช้เฉพาะแก่พระสงฆ์ที่หนีไปกับสตรีชาววัง แม้ว่ากฎหมายเก่าจะลงโทษถึงตายก็จริง แต่ก็ไม่ใช้โดยการเผาทั้งเป็น และกฎหมายนี้ก็ไม่ได้ใช้แล้วในขณะนั้น ความจริงมีจดหมายเหตุปรากฏอยู่ว่า ชายผู้หนึ่งที่หลบหนีไปกับสตรีชาววังของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็ถูกปล่อยตัวแต่โดนปรับเงินเป็นจำนวน ๑๒๐ บาท

เรื่องที่ ๓ กล่าวถึงประตูล้อมของพระบรมมหาราชวังที่สร้างขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๐๘ นางลิโอโนเวนส์เล่าว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ โปรดให้มีการบูชาญมนุญย์ในโอกาสนั้นต่อหน้าข้าราชการสำนักทั้งหมด คือผู้ไม่มีความผิดบางคนจะถูกจับ มาและฝังไว้ใต้เสาประตู เพื่อว่าวิญญาณของเขาจะได้มาสิงอยู่บนที่นั้น และบอกข่าวให้รู้เมื่อจะมีอันตราย เรื่องนี้ไม่มีความจริงเลยแม้แต่น้อย ถึงแม้ว่าเราอาจสมมุติการอันโหดร้ายและไม่มีเหตุผลนี้ ให้เข้าได้กับบุคลิกลักษณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ แต่ความจริงก็มีว่า ไม่มีหนังสือเล่มใดกล่าวอ้างถึงเหตุการณ์เช่นนี้เลย แต่เนื่องจากเรื่องนี้มันักประวัติศาสตร์ชาวยุโรปสมัยใหม่เชื่อถือบ้าง จึงสมควรที่จะนำมากล่าวให้หมดจด

เป็นความจริงที่ว่า การบูชาญมนุญย์ที่ประตูนี้ได้กระทำกัน ในสมัยโบราณทั้งในประเทศอินเดียและภาคเอเชียอาคเนย์ (ถ้าจะไม่นับว่าถึงในทวีปยุโรป) มีปรากฏอยู่ในชาดกเรื่องหนึ่ง ชาดกเหล่านั้นก็คือ นิยายอันเก่าแก่ที่นำมาปรับปรุงใหม่เพื่อสอนธรรมจริยา และเป็นที

แพร่หลายอย่างยิ่งในดินแดนที่นับถือพุทธศาสนา ประเพณีเช่นนี้จึงเป็นที่รู้จักกันดีในนิยายพื้นเมือง และแม้ว่าจะเลิกใช้มาหลายร้อยปีแล้ว แต่ก็ยังฝังอยู่ในความทรงจำของประชาชน สิ่งเช่นนี้คงเป็นต้นเค้าของรายงานที่บาทหลวงฝรั่งเศส คือ สังฆราชบรูเกียแยร์ (Monseigneur Bruguiere) ได้เขียนขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๗๔ ท่านได้ให้เรื่องราวละเอียดของการบูชาญี่ที่ประตู และบอกว่าเป็น “ประเพณี” ซึ่งไม่กระทำแต่เฉพาะเจ้านายเท่านั้น แต่บุคคลธรรมดาที่ประพฤติด้วย สังฆราชบรูเกียแยร์ได้เข้ามาอยู่ในประเทศไทยเพียงประมาณ ๒ ปี และคงเข้าใจผิด ท่านไม่ได้บอกว่าท่านได้เรื่องนี้มาจากแหล่งใด แต่คำบรรยายของท่านก็เป็นแบบกวีนิพนธ์จนไม่อาจเชื่อถือได้ว่าเป็นความจริง และคุณล้ายกับว่าเป็นการแปลตามใจมาจากนิยายพื้นเมืองอันเก่าแก่ ท่านสังฆราชบัลลภวส์ ซึ่งเป็นผู้รู้เรื่องเมืองไทยดีกว่า ได้คัดลอกรายงานฉบับนี้ไว้ในหนังสือของท่านชื่อ “คำพรรณนาเกี่ยวกับราชอาณาจักรไทย (Description du royaume thai)” และได้กล่าวเพิ่มเติมไว้ว่าท่านเองก็ไม่สู้เชื่อถือรายงานนี้นัก เซอร์จอห์น บาวริง ก็ได้อ้างถึงรายงานฉบับนี้เช่นเดียวกัน และกล่าวว่าท่านไม่สามารถค้นพบถึงร่องรอยแห่งการใช้ประเพณีนี้ได้ เหตุนี้จึงคง “เลิกใช้นานแล้ว”

นางลิโอโนเวนส์ไม่ระมัดระวังเท่าท่านทั้งสอง ในขณะที่เราไม่สามารถอ้างหลักฐานของท่านสังฆราชบรูเกียแยร์ได้ เราก็อาจอ้างถึงหลักฐานของเธอได้ คือ เธอได้มาจากท่านสังฆราชบรูเกียแยร์นั่นเอง เรารู้ว่าเธอได้อ่านหนังสือของท่านสังฆราชบัลลภวส์ เพราะเหตุว่ามีข้อความอยู่หลายตอนในหนังสือของเธอที่คัดลอกมาจากบทความของ

ท่านสังฆราช โดยที่ไม่ได้กล่าวออกชื่อไว้ และผู้ใดที่ได้อ่านคำพรรณนาของนางลิโอโนเวนส์ เกี่ยวกับการบูชาญัตติที่ประทุเทียบเคียงกับรายงานของท่านสังฆราชบรูคเียร์ในหนังสือของสังฆราชบัลลิกวส์แล้ว จะเห็นว่ามีความคล้ายคลึงกันอย่างน่าประหลาดใจ เธอให้รายละเอียดอย่างแปลกประหลาดเช่นเดียวกับท่านบรูคเียร์มีการใช้ประโยคที่เป็นแบบกวีเช่นเดียวกัน และแสดงข้อพิพาทจนถึงการคัดลอกของเธอจากการแปลคำภาษาฝรั่งเศสว่า “cordes (เชือก)” เป็น “cords (เชือกอย่างบางๆ)” แทนที่จะใช้คำว่า “ropes” เธอได้ใช้ถ้อยคำของสังฆราชบรูคเียร์เป็นของเธอเอง และเลื่อนเหตุการณ์นี้ลงไปในปี พ.ศ. ๒๔๐๘ และกล่าวว่ากิจกรรมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงจัดทำขึ้น ทั้งนี้ว่าตรงกันข้ามกับสามัญสำนึกและเหตุผลต่าง ๆ อย่างสิ้นเชิง

น่าประหลาดที่ว่าเรื่องการบูชาญัตติมนุษย์ที่ประทุขึ้น แม้ว่าจะเป็นเรื่องที่นางลิโอโนเวนส์ได้รู้ขึ้นอย่างไม่อับอายก็ดี แต่ก็ปรากฏขึ้นในหนังสือเล่มแรกของเธอซึ่งไม่ค่อยโดดเด่นเท่าเล่มที่สอง อย่างไรก็ตามก็มิใช่เธอที่ล้มเรื่องนี้เสีย และในบทต่อมา หลังจากที่เธออ้างถึงลายพระราชหัตถเลขาอันแสดงความเป็นมิตรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีไปพระราชทานเธอจากชายทะเล ในขณะที่ประทับอยู่กับพระราชโอรสธิดาบางพระองค์แล้ว เธอก็กล่าวสรรเสริญว่าเธอรู้สึกปลาบปลื้มเพียงไรในการที่ไม่ได้นึกถึงพระราชอาองค์นี้ว่าเป็นพระราชอาแต่หากเป็น “สุภาพบุรุษ สหาย บิดาผู้กำลังพักผ่อนหย่อนใจของเขาท่ามกลางความกรุณาอย่างง่าย ๆ และความรักอย่างอิสระ”

เราจะคิดอย่างไรกับผู้หญิงที่มีความรู้สึกเช่นนี้กับบุรุษซึ่งเธอกล่าวหาว่าเป็นผู้ร้ายฆ่าคน เราอาจเห็นได้ชัดว่าเธอเป็นหญิงที่มีอารมณ์ไม่แน่นอน แต่เธอก็มีเหตุผลอย่างแท้จริงสำหรับนวนิยายของเธอด้วยหลายปีต่อมาในกรุงลอนดอน เมื่อราชทูตไทยได้ติเตียนเธอว่าใส่ความแต่ผู้ที่เคยว่าจ้างเธอมาแต่ก่อน เธอก็แก้ตัวว่าผู้อ่านต้องการเรื่องที่โลดโผนเกี่ยวกับทางทิศตะวันออก และเธอก็ต้องจัดให้มีขึ้นเพื่อให้เป็นที่พอใจแก่สำนักพิมพ์

สิ่งนี้เป็นสิ่งที่ทำให้นักประวัติศาสตร์อย่างแท้จริงเค้นเคืองหนังสือของเธอ แม้ว่าหนังสือของนางลิโอโนเวนส์จะมีสิ่งดีๆ อยู่เป็นอันมาก แต่ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะเหตุที่เราไม่อาจยอมรับข้อความตอนใดได้ว่าเป็นความจริง ถ้าไม่มีหลักฐานยืนยันจากที่อื่น การวิจัยย่อมแสดงให้เห็นว่าวิธีแต่งหนังสือของเธอใช้นั้นใช้ไม่ได้

ชาวตะวันตกมักเชื่อกันว่าความดีใดๆ ที่พระราชาวงศ์จักรีของไทยได้ทรงบำเพ็ญหลังจากนางลิโอโนเวนส์เดินทางเข้ามาใน เป็นเพราะเธอได้นำเอาอุดมคติตามศาสนาคริสต์ียนมาฝังไว้ให้ แต่ความดีเหล่านั้นก็เป็นที่รู้จักกันมานานแล้วในประเทศไทยก่อนที่จะเธอจะเข้ามาถึง และความซาเหินที่ปรากฏอยู่ก็แสดงว่านางลิโอโนเวนส์ไม่ได้มีอิทธิพลนักตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และพระราชโอรสธิดาของพระองค์.

บทที่ ๕

เมื่อมีสุริยุคราสเกิดขึ้นเมื่อใด ประชาชนที่มีหัวโบราณก็มักคิดว่า มียักษ์กำลังอมพระอาทิตย์และพยายามที่จะกลืนพระอาทิตย์ลงไป และแล้วเขาก็จะทำเสียงต่าง ๆ เป็นต้นว่าเขย่าของบางอย่าง ตีกลอง หรือ จุตประทัด ทั้งนี้ ก็เพื่อจะให้อยักษ์นั้นตกใจหนีไป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงสนพระทัยในสุริยุคราสไปในทางด้านวิทยาศาสตร์ แม้พระองค์จะทรงมีพระราชภาระมากมายในด้านการปกครองประเทศ แต่พระองค์ก็ยังโปรดศึกษาวิชาดาราศาสตร์ อยู่เช่นเดิม เซอร์จอห์น บาวริง ได้เขียนเล่าไว้ว่า “ที่ประทับส่วนพระองค์ในพระบรมมหาราชวัง เต็มไปด้วยเครื่องมือต่าง ๆ ทั้งทางด้านปรัชญาและการคำนวณ มีนาฬิกาตั้งตั้งและเขวนแบบปารีส เครื่องวัดอุณหภูมิ เครื่องวัดความกดของอากาศ กล้องส่องทางไกล กล้องจุลทรรศน์..... หรือจะกล่าวสรุปได้ก็คือเครื่องมือและเครื่องใช้ทดลองทั้งหมดที่อาจหาได้ในห้องทำงาน หรือห้องสมุดของนักปรัชญาเมธีที่เชี่ยวชาญในทวีปยุโรป”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงคำนวณหาเวลาได้อย่างถูกต้องของสุริยุคราสเต็มดวงใน พ.ศ. ๒๔๑๑ พระองค์ทรงคำนวณดูแล้วว่าสุริยุคราสครั้งนี้อาจเห็นได้ดีที่สุดจากหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลออกไปทางภาคใต้ของประเทศไทย ใกล้ฝั่งตะวันออกของแหลมมลายู จึงตกลงพระทัยจะทรงจัดงานมหาสมาคมที่นั่นระหว่างผู้รู้เพื่อคอยดูสุริยุคราสเต็มดวงครั้งนี้ พระองค์ได้ทรงเชื้อเชิญเซอร์ฮาร์รี่ ออร์ด (Sir Harry Ord)

ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการเกาะสิงคโปร์แทนนายบัตเตอร์เวอร์ธ ให้เล่นเรือ
ขึ้นมากับนายทหารและภรรยา และมาเฝ้าพระองค์ที่นั่น รัฐบาลฝรั่งเศส
ก็จะส่งนักวิทยาศาสตร์จากกรุงปารีสมาร่วม พระบาทสมเด็จพระจอม-
เกล้าฯ เองก็จะทรงพาพระราชโอรสธิดา พระสนม ขุนนางจำนวนหนึ่ง
และชาวไทยบางคนที่น่าสนใจเป็นพิเศษ ในวิชาดาราศาสตร์ลงไปที่นั่นด้วย
คณะจากกรุงเทพ ฯ ซึ่งมีผู้รักษาการกงสุลอังกฤษที่กรุงเทพ ฯ คือ นาย
อาลาบาสเตอร์ (Alabaster) สหายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ
ร่วมเดินทางไปด้วย ท่านผู้กำลังแต่งหนังสือ ซึ่งต่อมา ท่านได้ตีพิมพ์
ในชื่อเรื่องว่า “พระธรรมจักร (The Wheel of the Law)” หนังสือ
เล่มนี้ปัจจุบันก็ยังคงเป็นหนังสือที่ดีที่สุดในภาษาต่างประเทศ ที่แต่ง
เกี่ยวกับพุทธศาสนาในประเทศไทย

คณะจากกรุงเทพ ฯ ได้เล่นเรือลงไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาออก
อ่าวไทย และไปขึ้นบกบนฝั่งใกล้จุดที่ต้องการ ณ ที่นั้นคนงานได้ถาก
ทางป่าใกล้ฝั่งทะเลมาเป็นเวลาหลายเดือนแล้ว เพื่อสร้างเป็นที่ประทับ
ขึ้นชั่วคราวตลอดจนบ้านพักแขกเมืองและหอดูดาว ผู้รับเชิญชาวยุโรป
ส่วนใหญ่ที่ยังไม่คุ้นเคยกับการรับรองด้วยไมตรีจิตของชาวไทย และ
ไม่ค่อยสบายใจนักที่จะต้องมาทนมานอยู่กลางป่า แต่ก็รู้สึกแปลก
ประหลาดใจมาก ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าอาหารที่รับรองนั้นทำโดยพ่อครัว
ชาวฝรั่งเศส และเหล้าองุ่นก็มีหัวหน้ผู้รับใช้ชาวอิตาเลียนเป็นผู้ริน
แชมเปญ ซึ่งเป็นของฟุ่มเฟือยที่หาได้ยากที่สุดในขณะนั้น ก็เข้าน้ำแข็ง
เสียจนเย็น ในตอนเย็นขณะที่มีการแสดงโขน พระบาทสมเด็จพระจอม-
เกล้า ฯ ก็จะทรงสนทนอย่างเป็นกันเองกับบรรดาผู้ได้รับเชิญทั้งหลาย

เขาเหล่านั้นไม่เคยคาดคิดเลยว่าจะได้พบกับสุภาพสตรี (เพราะเหตุว่าพระราชาทิศตะวันตกออก มักกักขังสนมของพระองค์ให้อยู่แต่ภายในพระราชวัง) แต่ ณ ที่นั่นก็มีบรรดาสุภาพสตรีปะปนอยู่ด้วย เธอไม่อายหรือปลีกตนไปอยู่ห่างไกล แต่กลับอ่อนน้อมและวางตนอย่างสบาย สิ่งที่น่าทึ่งที่สุดก็คือบรรดาพระราชโอรสธิดา ต่างก็มีมารยาทสุภาพอ่อนน้อม และอาจรับสั่งภาษาอังกฤษได้บ้าง

ตอนเช้าตรู่ของวันที่จะมีสุริยคราสอากาศก็เลวลง มีกลุ่มเมฆหนาผ่านมาจากทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และฝนก็ตก เมื่อสุริยคราสเริ่มจับกลุ่มเมฆกับดวงอาทิตย์ แต่ในไม่ช้าก็กระจายหายไปหมด การคอยสังเกตสุริยคราสจากนักวิทยาศาสตร์หลายกลุ่มคือ ทั้งไทยอังกฤษและฝรั่งเศส จึงสำเร็จลงอย่างงดงามด้วยความพอใจยิ่ง

ขณะนั้นพวกชาวบ้านที่อยู่ใกล้เคียงใต้ตึกลอง และจุดประทัดขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แยมพระสรวลและมีพระราชดำรัสแก่ผู้รับเชิญของพระองค์ว่า ท่านไม่ควรจะคิดว่าชาวบ้านเหล่านั้นกำลังพยายามที่จะทำให้ยั่วยุตกใจ แต่เขากำลังแสดงความยินดีที่ว่า พระมหากษัตริย์ของเขาทรงสามารถคำนวณเวลาสุริยคราสได้แม่นยำดีกว่านักดาราศาสตร์ชาวยุโรป

* * *

งานมหาสมาคมก็เป็นอันสุดสิ้นลง ราชสำนักไทยได้เล่นเรือกลับขึ้นไปยังกรุงเทพ ฯ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ต้องประจวบใช้ระหว่างเสด็จพระราชดำเนินกลับ และพระอาการของพระองค์แทนที่จะดีขึ้นเมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ ก็กลับทรุดหนักลง

พระพุทธเจ้าทรงเป็นแบบอย่างของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทั้งในเวลาที่ทรงดำรงพระชนม์อยู่และเวลาที่จะเสด็จสวรรคต ผู้ที่มีเหตุผลย่อมไม่คิดว่าพระพุทธรองค์เป็นพระผู้เป็นเจ้า และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ทรงสั่งสอนคัดค้านความหลงผิดเช่นนี้มาเป็นเวลานานแล้ว พระองค์ทรงคิดว่าความเคารพว่าพระพุทธรองค์ย่อมทรงพระเกียรติในการเป็นมนุษย์สามัญยิ่งกว่าเป็นเทพเจ้า เพราะเหตุว่าด้วยความดีและความฉลาดของสามัญชนนี้แหละ ที่พระองค์ทรงสั่งสอนให้มนุษย์รู้จักปลดปล่อยทุกข์ และดังนั้นจึงทรงประทานประโยชน์ให้แก่มนุษยชาติยิ่งกว่าที่บรรดาเทวดาได้เคยกระทำมาแล้วทั้งหมดด้วยอิทธิฤทธิ์ของตน บรรดาเทวดาในศาสนาพราหมณ์ต่างก็เห็นแก่ตนและไม่สมควรที่จะประพฤติตามอย่าง สิ่งที่ไม่ดีที่สุดแก่พระผู้เป็นเจ้าในศาสนาคริสต์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จะทรงยอมรับได้ก็คือ สิ่งที่ไม่ดีตัวหนึ่งที่พระองค์ทรงเรียกด้วยความเคารพว่า “สิ่งที่อยู่เหนือจักรวาล” แต่เราก็ไม่อาจเลียนแบบสิ่งนี้ได้ ในขณะที่เดียวกันมนุษย์ก็สมควรที่จะเลียนแบบจากพระพุทธรองค์ ผู้ทรงเป็นสุภาพบุรุษที่อ่อนน้อมที่สุด เป็นปรีชาเมธีที่ฉลาดที่สุด และครูที่ใจดีที่สุด

ด้วยความพยายามที่จะเลียนแบบพระพุทธรองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงมีพระราชประสงค์ที่จะสวรรคตในวันคล้ายวันพระบรมราชสมภพของพระองค์เอง คือวันเพ็ญเดือน ๑๑ ได้แก่วันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ พระองค์เริ่มประชวรในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ และก็ดูเหมือนจะเป็นไปไม่ได้ที่จะทรงพระชนม์อยู่จนถึงวันคล้ายวันพระ

บรมราชสมภพ อย่างไรก็ดี ด้วยกำลังแห่งพระราชหฤทัย ซึ่งพระองค์ได้เคยทรงศึกษามาแล้วในเรื่องระเบียบวินัยที่อาจบังคับให้ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติอยู่ใต้อำนาจแห่งจิตได้ สามารถทำให้พระองค์ทรงกระทำการนี้สำเร็จ เพื่อแสดงว่า พระองค์ทรงมีพระสติสัมปชัญญะจนถึงวาระสุดท้าย ขณะประสูติพระองค์ยังได้รับสั่งเป็นภาษาอังกฤษและทรงท่องบ่นคาถาภาษาบาลีเกี่ยวกับความตายที่พระองค์ได้เคยทรงพระราชนิพนธ์ไว้แต่ก่อน พระองค์ได้พระราชทานคำปรึกษาแก่คณะเสนาบดีเป็นครั้งแรกสุดท้ายให้เลือกผู้ที่จะขึ้นครองราชสมบัติต่อสืบไปว่า ขอให้ท่านผู้นั้นสามารถรวมความสามัคคีไว้ได้และกระทำการปฏิรูปบ้านเมืองให้ดีขึ้นดังที่พระองค์ได้เคยทรงกระทำมา แล้วพระองค์รับสั่งบอกสาส์นอำลาเป็นภาษาบาลีเพื่อพระราชทานแก่พระภิกษุที่เคยอยู่ร่วมสำนักมากับพระองค์ ณ วัดราชประดิษฐฯ พระองค์ทรงขอร้องต่อสหทัยที่สนิท “ไม่ให้โศกเศร้าหรือแปลกประหลาดใจ ทั้งนี้ เพราะสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายที่อุบัติขึ้นมาในโลกย่อมต้องตาย ไม่อาจหลีกเลี่ยงไปได้”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงทราบขึ้นพระทัยถึงคาถาภาษาบาลีอันจับใจ เกี่ยวกับวาระสุดท้ายของพระพุทธรองค์บนพินพิภพ ทรงทราบว่าพระพุทธรองค์ทรงอำลาสาธุศิษย์อย่างไร ทรงผ่านฉนวนต่างๆ อย่างไร และทรงผ่านเข้าไปในฉนวนชั้นสุดท้ายซึ่งกิเลสทั้งหลายอันเป็นต้นเหตุแห่งการเวียนว่ายตายเกิดได้ดับสูญไปดุจเปลวไฟอันสิ้นเชื้ออย่างไร ผู้มีใจบุญสุนทรท่านทั้งหลายก็หวังที่จะสิ้นชีพกันด้วยวิธีนี้ทั้งสิ้น ผู้ที่โง่เขลาย่อมเชื่อว่าฉนวนเหล่านั้นเป็นทางลัดไปบังเกิดในสวรรค์

ผู้ที่ฉลาดกว่าย่อมเชื่อว่าฉานเหล่านี้นั้นเป็นเครื่องทำให้จิตใจบริสุทธิ์ แต่บางคนก็เชื่อว่าทำให้ความเจ็บปวดของร่างกายบรรเทาออกไป ในระยะนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเข้าฉานเหล่านี้

พระองค์ทรงเห็นอะไร ฉานเหล่านี้ทำให้พระองค์ทรงเห็นกาลเบื้องหน้าสิ่งที่บางคนกล่าวอ้างกระนั้นหรือ ถ้าพระองค์ทรงแลเห็นกาลเบื้องหน้าได้ พระองค์ก็คงจะปลาบปลื้มพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะทรงเห็นว่าราชบัลลังก์ได้ผ่านต่อไปสู่สมเด็จพระราชโอรสองค์ที่พระองค์ทรงคาดหวังไว้คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ผู้มีพระชนม์เพียง ๑๖ พรรษา สมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์นี้ จะทรงครองราชย์อย่างรุ่งเรืองอยู่เป็นเวลานาน กระทำการปฏิรูปปรับปรุงบ้านเมืองให้เป็นผลสำเร็จสำหรับพระราชโอรสองค์อื่น ๆ ก็ทรงสืบต่อราชกิจที่พระองค์ได้เคยทรงกระทำไว้แต่ก่อน คือแต่ละพระองค์ก็จะชำนาญในวิชาสาขาต่าง ๆ ที่พระองค์ได้เคยสนพระราชหฤทัย เป็นต้นว่าทางด้านศาสนา การทูต การปกครอง กฎหมาย ภาษาศาสตร์ วรรณคดี ประวัติศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และโบราณคดี ในบรรดาพระราชนัดตาก็คจะมีอยู่หลายองค์ที่สืบต่องานที่พระองค์ทรงวางรากฐานไว้แล้ว สำหรับในพระราชปณัตตานี้แล่า ก็มีเป็นต้นว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน ผู้ทรงรักษาราชประเพณี โดยทรงได้รับความรักใคร่จากประชาชนพลเมือง และในขณะเดียวกันก็ทรงอุทิศพระองค์เองตอบแทนแก่เขาเหล่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อาจทรงเล็งเห็นสิ่งที่แปลกประหลาดด้วย คือสิ่งที่อาจทำให้พระองค์ทรงรู้สึกเยาะหยัน คือในขณะที่มีผู้ระลึกถึง

พระองค์อย่างรักใคร่และด้วยความเที่ยงธรรมในประเทศไทย แต่ในสหรัฐอเมริกา พระองค์ก็กลับกลายเป็นคนป่าเถื่อนที่ฉุนเฉียวง่ายและเป็นตัวตลกในละคอนเพลง

แต่ผานต่าง ๆ ของพระองค์ก็ไม่ได้นำเอาอนาคตมาให้ทอดพระเนตรเห็นได้ ดังนั้น พระองค์ไม่ทรงคำนึงถึงอำนาจของผานในแบบนี้แต่ทรงเยาะเย้ยความคิดที่ว่าผาน เป็นหนทางที่อาจนำไปเกิดในสวรรค์ได้ พระองค์ทรงเป็นปรัชญาเมธีที่ชาญฉลาดเกินไปจนกว่าที่จะทรงคิดว่าการเวียนว่ายตายเกิดนั้น เกี่ยวข้องกับวิญญาณส่วนตัวที่ยังคงเหลืออยู่ ลักษณะทางจิตก็เหมือนกับลักษณะทางกาย ก็ย่อมเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอจากขณะหนึ่งไปยังอีกขณะหนึ่ง สิ่งเดียวที่อาจ “เกิดใหม่” ได้ก็คือกำลังแรงแห่งกรรม ไม่ว่าดีหรือชั่ว และจะคงอยู่ตลอดไป เมื่อผู้ไม่มีสติปัญญาลึกซึ้งสงสัยเรื่องสังสารวัฏ พระองค์ก็จะเตือนให้เขาระลึกถึงคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ที่ว่า ให้อยู่ในข้างปลอดภัยไว้ดีกว่า แต่พระองค์ก็ทรงทราบดีว่าคำแนะนำเช่นนั้นง่ายเกินไป จึงถูกคัดแปลงขึ้นเฉพาะผู้ฟังที่ไม่ค่อยมีสติปัญญาเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เองก็ทรงอยู่ทางด้านปลอดภัยแต่ไม่ใช่เพื่อเหตุผลอันง่าย ๆ เช่นนั้น แต่เพื่อเหตุผลที่ลึกซึ้งยิ่งกว่า พระองค์ทรงทราบว่าตามกฎแห่งธรรมชาติ ซึ่งแน่นอนเช่นเดียวกับกฎแห่งฟิสิกส์ กรรมทุกอย่างของพระองค์ย่อมต้องมีผลติดตามมา แม้ว่าพระสติสัมปชัญญะของพระองค์อาจจะไม่รู้ลึกถึงผลอันนี้ แต่ผล

นี้ก็จะมีอยู่แก่โชคชะตาของบุคคลไปอีกหลายชั่วคนในพื้นที่แผ่นดินที่พระองค์รักใคร่ พระองค์ทรงประพาศิตตลอดพระชนมายุ และได้รับความนับถือจากทุกคน (ยกเว้นนางลิโอโนเวนส์) ณ บัดนี้แม้จะปรากฏว่าพระองค์มิได้ทรงคาดคิดไว้ถูกต้อง แต่พระองค์ก็มิได้สูญเสียอะไรเลย จึงไม่มีผู้ใดอาจเปรียบเทียบพระองค์ได้ว่า ทรงเป็นนักเดินทางที่ไม่มีเสียงกรังทิดพระองค์.

KING MONGKUT OF SIAM

SRP Mongkut

I

In 1851, when King Mongkut mounted the throne of Siam, the European powers had taken possession of large parts of Asia, and they were preparing to increase their holdings still further. He was one of the very few Asian leaders who could match the empire-builders in skill. While other rulers were either fighting hopeless battles or giving in to the conquerors, he kept his country free. While others sought to withdraw into safety by shutting out western influences, he recognized, as the Japanese were to recognize a few years later, that the only way for an Asian country to survive was to absorb these influences and modernize itself. He had seen what happened when China tried to shut out the west: almost alone among his countrymen he realized that the Chinese were really beaten in the Opium Wars; he did not believe their propaganda that they were granting treaty rights to the British only as a gracious compromise. The Siamese must not follow their example; they would have to break with the conservative isolationism of the recent past, admit foreign trade and foreign ideas, revamp their old institutions. Their future rulers would have to learn the intricacies of western thought and science, diplomacy and statecraft.

He had a sense of urgency. What western nations had taken centuries to do, Siam must accomplish in decades. During his seventeen years reign he transformed the country's whole outlook. Establishing diplomatic relations with England, France and America, he opened the land to a life-giving flow of foreign commerce. He opened men's minds to new ideas. He set up printing presses, built roads and canals, and issued the first modern currency to take care of the requirements of his country's expanded trade. He reformed the administration, installed foreign advisers in government departments, called in European officers to improve the army and organize a police force. He reaffirmed the freedom of religion and encouraged the Christian missionaries in their educational and medical work. He improved the condition of the slaves. He insisted that the law should treat all ranks of men impartially.

His reforms constitute one of the strangest revolutions in history. They were not at all dictated by popular opinion, for there was no such thing at the time. Nor were they concessions extorted from a monarch by a group of young liberals—for he himself was both the monarch and the leader of the liberals.

The spectacle of an absolute monarch voluntarily taking such bold steps in the direction of modern democracy at a time when his subjects had never even dreamed of the idea is a paradox that bewilders a westerner's imagination. Yet it is a spectacle that fits well with the best traditions of Buddhism: he was neither the first nor the last Siamese ruler to prove himself more progressive than his subjects.

His reforms in the religious field have an even deeper meaning. Rejecting the superstitious beliefs that had attached themselves to Buddhism in the course of centuries, he preached the Doctrine in its pure form. The superstitious beliefs, he knew, would sooner or later lose their hold on the people under the impact of improved education; and it was vital that they should not carry the solid structure of Buddhist ethics down with them. He showed that the Doctrine, if properly understood, contains nothing that is contrary to common sense or in conflict with science (A); it is primarily a moral system, thoroughly suited to modern needs.

Some day, when history adopts a more comprehensive view of the world, King Mongkut's name will rank higher than the names of the empire-builders. For the moment, however, he is hardly known in the west except in a series of grotesque caricatures presented under such names *Anna and the King* and *The King and I*.¹

II

Prince Mongkut was born in 1804. He was a grandson of Râma I, the founder of the dynasty, and a son of Râma II, who ascended the throne in 1807. In addition to a younger brother, of whom he was very fond, he had a great many half-brothers and sisters, both older and younger, as well as a numerous company of stepmothers: polygamy on a generous scale was the custom for royalty. Prince Mongkut was the King's eldest son by the Queen. He was therefore regarded as the heir-apparent; but there was no fixed law to regulate the succession. When a ruler died the new king was chosen by the Royal Council of princes and high officials; they usually chose his first-born son by a queen, but they were not compelled to do so.

At that time Siam was rapidly recovering from the disasters of the Burmese wars which had laid the country waste a generation before.

The ancient capital, forty miles north of Bangkok, still lay in ruins. The City of the Gods, Ayudhyâ the Impregnable, had been larger than London in its day. Because of the canals that threaded their way among the tall white palaces and monasteries with their gilded spires, the Europeans who saw it in its splendour could hardly avoid calling it the Venice of the East (a *cliche* that tourist agencies have since adopted for Bangkok). Royal barges, carved in the shape of slim dragons saddled with gleaming pavilions, passed in stately procession along its waterways. In its hundred monasteries the yellow-robed monks did obeisance to the Buddha, whose images were endlessly repeated in bronze or gilded stucco. The merchants of Europe and Asia traded in its markets, while tributary princes sent silks and jewels and golden trees in offering to its ruler. The kingdom was rich, but its armies were weak. In 1767 the Burmese captured the lovely city, stripped it of its greatest treasures, and left it a smoking ruin.

A few months later the Siamese drove out the invaders, but they did not attempt to rebuild the old capital. Instead they founded

a new one, farther down the river at Bangkok. First on the right bank and later on the left, palaces and monasteries began to rise, their architecture reproducing the remembered glories of the past. Massive white walls supported tier on tier of tile roof which overlapped one another like the bright-colored capes of some fantastic cloak. Huge gilded cobras writhed along the ridgepoles or swooped down upon the gable ends to terrify evil spirits. Artists, painting the interior walls in rich and sober colors, created timeless landscapes in which the Buddha received the homage of princes who wore the costume of the Siamese court, while the heroes of Sanskrit poetry sat serenely in palaces that were the very image of those now rising in the new City of the Gods. Boat after boat came down the river laden with treasures that had been hidden from the invaders, raft after raft bearing huge old statues of the Buddha rescued from the ruined cities. Most of the ordinary people lived in floating houses built of woven bamboo or paneled wood, the gable ends reproducing in humbler convention the protective cobras of the mighty. These floating houses were comfortable and convenient, for in the fierce heat of the tropics there was always at least a little breeze on the water; the river was a ready-made laundry, bathroom, and highway; and the people were amphibious, learning to swim and paddle a canoe almost as soon as they learned to walk.

At that time Siam was still a mediaeval country with little interest in the outside world. Wars at home, plus the French Revolution and its succeeding troubles in Europe, had brought to a standstill her once-thriving trade with Britain, France and Holland. She remembered almost nothing of those old contacts except how to cast cannon and use musketry, how to make up one or two medical recipes, and how to prepare a certain kind of French confectionery. She had no diplomatic relations with any country except China, no commerce with any countries but China and India. There was not a single pure-blooded Siamese who could speak any European language, while the only European residents were the French missionaries and a handful of Portuguese traders: the American missionaries did not arrive until 1828. When commercial relations with Europe were at

last resumed, progress was slow, and the first British trade missions that arrived were not able to accomplish much.

As there were few roads people relied for the most part on water transport—the rivers of the country supplemented by a vast network of canals. Medicine consisted chiefly of herbal remedies coupled with sorcery, while circulatory and nervous disorders were treated with skilful techniques of massage. Notions of geography and astronomy were based on the traditions of Indian myths. There were no universities, and no schools outside the monasteries. Printing was unknown, books were scarce and expensive, for they existed only in the form of palm-leaf or paper volumes laboriously copied by hand.

Most people certainly believed in rebirth. Not only human beings, but all living creatures, were subject to it. The actions, good or bad, of any creature in this life would determine his status in following ones. Neither demons nor gods were immortal: they have once been men, and were now undergoing temporary punishment or reward for actions in some past life. The chain of rebirths would go on endlessly: the creature who was an animal today might raise himself by good actions to be reborn as a prince in some future life, while today's god, if he behaved badly, might be reborn as a pauper's child or cripple. People who wished to store up a credit balance that would entitle them to a fortunate rebirth performed *acts of merit*, each of which had a predetermined value—so much for endowing a monastery, so much for presenting food to monks; so much for freeing a caged bird, so much for giving alms to a beggar. But if Buddhism, with its countless opportunities for meritmaking, took care of the future life, there were the everyday problems of present existence to be faced—getting money, warding off accident and disease, softening the heart of the beloved. These matters were controlled by myriads of unseen spirits who haunted land and sea and sky. There was a spirit in every tree and rock, in every pool and stream, in every cloud and star. Spirits caused rain or drought, good crops or bad, success or failure in love and gambling and warfare. Though their malice was easy to incur and hard to escape, they could be placated with

offerings of food and flowers or coerced with spells. Today only the simple take such spirits seriously; but in those times nearly everyone, no matter how cultivated, believed in them and devoted much effort to their propitiation.

The Siamese were then, as they are now, adherents of the form of Buddhism called *Theravada*, the Doctrine of the Elders (less correctly known as *Hinayana*, the Lesser Vehicle). It is often described as a *religion without a God*; and in fact it is an ethical and psychological system in which no Deity has a significant part. It has one aim and one only: to abolish suffering. It proposes to do so, not by the aid of divine intervention, but by purely human means: that is, by examining the law of cause and effect, and acting accordingly. The causes of suffering are craving, malice and ignorance; if they can be eradicated, suffering will disappear. The remedy sounds simple, but no one supposes it is easy to apply. On the negative side, all Buddhists are expected to avoid the five sorts of bad conduct; taking life, taking what is not given, sexual misconduct, false speech, and all kinds of intoxicants; on the positive side, they should practice self-restraint, tolerance, and kindness to all living creatures. This is a kind of minimum standard. Few laymen have any means of taking a direct part in the struggle against ignorance, but they can all take an indirect part in it by helping to support the monks, who are more especially charged with that task.

The rules of the monkhood include not only the minimum standard, but a great deal more besides. Family ties, earning money, and all the innocent pursuits of daily life are permissible and necessary for the laity; but things of this sort would distract the monks from their assigned tasks. They are bound to lead a life of celibacy and strict discipline, and to rely for food and shelter on the alms offered them by the laity. Like a modern university which engages in both education and research, they divide their duties: some of them specialize in studying Pali, the language of the scriptures, mastering the Doctrine, and preaching to the public; others in perfecting their own minds for spiritual leadership by special techniques of meditation.

On the whole, over the centuries, they performed their duties faithfully in the lands where the Theravāda flourished—Ceylon and Burma, Cambodia and Laos. But sometimes, in one or another of these countries, the monkhood became dislocated and stood in need of purification. Something of this sort had recently occurred in Siam.

The war with Burma had caused inestimable disaster. The old capital, Ayudhya, had been the chief seat of monastic learning; and when it was destroyed in 1767, most of its monasteries, together with their books, went up in flames. The monks scattered and took refuge where they could; and since a starving population could hardly practise regular almsgiving, they were forced to seek their livelihood by other means. Some went to work in the fields or the forests; some sold charms and love-philtres for money; a few, in desperation, even turned to robbery.

Eventually order was restored, almsgiving was resumed, and the new capital was well—provided with monasteries. Slowly the damage that had been done to the monkhood began to be repaired. Though learning was neglected in most of the monasteries, there was still a sufficient nucleus of monks who were deeply versed in Pali to undertake the huge task of reconstructing the scriptures; they knew long passages by heart, and they were able to consult fragmentary manuscripts that survived in provincial centers. Meditation was practiced less to clarify the mind than to gain supernatural power; yet though the aim had gone wrong, there were a great many monks who still understood the technique, living as hermits, submitting their bodies to ascetic rigours, and taming with their gentleness the birds and timid deer of the forest.²

* * *

Ever since he could remember, the monks were a part of Prince Mongkut's life. Early each morning a long line of them, clad in yellow robes, entered the gate of the palace and stood in silence while food was placed in their alms-bowls; often the King served the bowls with his own hand. Whenever there was a ceremony at the palace—and

that was very often—a chapter of monks were invited to dine, around eleven o'clock in the morning, since the monastic rule forbids eating after noon; and facing each monk sat a prince, in an attitude of respect, not eating anything himself, but making sure that his reverend guest lacked nothing.

The monkhood was one of the centers about which Siamese cultural life revolved; the aristocracy was the other. The princes and high officials were patrons of architecture and painting, music and ballet. Cunning artisans made furniture for them, carving or painting it in neat wildernesses of flowers and tendrils, or inlaying it with mother-of-pearl. For the dancers they fashioned costumes stiff with embroidery, and masks of papier-mâché, handsome, terrifying or whimsical. Scrupulous workmanship and a sure sense of design marked all the paraphernalia of princely life—from niello bowls to gold jewelry accented with rough gems, from palanquins and howdahs to gaming tables and chessmen. The ladies of the palace, hidden away from the sight of all men except their lord, beguiled their uneventful leisure with graceful pastimes. They accompanied their singing with instruments of music no less lovely to look at than sweet to hear. They carried the domestic arts to an unheard-of virtuosity, weaving and embroidering delicate cloths, preparing exquisite foods, devoting a whole day to the making of intricate flower-structures whose beauty must soon fade in the cruel heat.

In theory the King of Siam was an absolute monarch, the Lord of Life, and all his subjects were his chattels, to dispose of as he wished. All who approached him, whether ministers or slaves, crawled on knees and elbows, reverently keeping their heads at a lower level than the August Feet. Even people passing by the palace gates made a respectful obeisance. The king seldom left the palace, and when he did so the people were forbidden to look at him. When proceeding by land, he rode on a magnificently-caparisoned elephant, or else in a gilded palanquin carried by a dozen men. When he alighted, he was shaded by a magnificent ceremonial parasol of silk at the top of a long pole carried in the hands of an attendant. When proceeding by water, his barge, carved in the shape of some mythical

animal, was propelled by eighty or a hundred paddlers, and escorted by scores of other barges carrying splendidly-dressed officials.

Yet he was much less absolute in reality than in theory. This reality was deeply rooted in the traditions of the Tai, who have ruled Siam since the 13th century, whereas the theory was inherited from the Cambodians, who ruled it before them.

The Cambodians, at the time they conquered Siam (11th century), were mainly followers of the Hindu religions, which differ from Buddhism on the most essential point: they are dedicated to the service of the gods. The King, reigning in his splendid capital at Angkor, was himself a god, an incarnation of Shiva, Vishnu, or another. The cult of the God-King was the central fact of Cambodian life, the object of vast programmes of temple-building, the spiritual power that held the kingdom together. Royalty and the Brahmins shared the power and the glory between them, supported by a system of castes in which the rest of the population had no function except to serve them. The Brahmins, rich with the heritage of Sanskrit learning were the statesmen at the highest level, the priests and astrologers, the doctors and jurists, the philosophers and poets, the leaders in the arts, the interpreters of the will of the gods. Such was the system the Cambodians imposed on their empire, though it naturally could not operate as intensively in the more distant provinces as in Cambodia itself. Most of the educated population of Siam at that time were of Mon race; and the Mons, being Buddhists, would hardly take questions of caste as seriously as the Brahmins.

The Tai who have given their name and their language to the modern Siamese. Were comparative newcomers. They had been drifting in from China, where they constituted a large non-Chinese minority. They were sturdy people, brave in war and good-natured in peace, quick-witted, and not to be overawed by displays of pomp. Traditionally they were organized into small autonomous communities, paternalistically ruled by feudal lords with the consent of the governed. Each community was a close-knit unit, whose members had a strong sense of mutual dependence and loyalty.

Seeking richer lands and freedom from Chinese domination, many of these Tai communities moved into Southeast Asia. Settling in the outlying provinces of the Cambodian Empire they were ruled by Tai lords as vassals of the suzerain power. They were worshippers of ancestors and nature-spirits, but under the influence of the Mons they became staunch supporters of Theravāda Buddhism: its gentleness and common sense appealed to them.

In the 13th century two Tai lords, who lived in the region of Sukhodaya in central Siam, renounced their allegiance to Cambodia and declared their independence. In the next generation, under the warrior-king Rāma Kāmhèng the Great, the Tai kingdom expanded rapidly, and by the end of his reign it included most of Siam. The Tai kings of Sukhodaya seem to have been rather easygoing, liking to circulate among their subjects on familiar terms; at any rate they regarded themselves as fathers of their people, no less deeply concerned for their welfare than a father is for welfare of his children. There was a practical advantage in this too: except for the home provinces, they ruled the kingdom through a system of vassal lords, whose friendship and loyalty it was essential to retain.

By the end of the 14th century, the centre of power in Siam had shifted from Sukhodaya to Ayudhyā. Here the aristocracy, though nominally Tai, were of mixed blood and their patterns of behavior were very different from those of Sukhodaya. The differences increased when they conquered Cambodia and appropriated many of its royal traditions to their own uses. They remained faithful to the Theravāda, but took over a large body of Brahmin ceremonial for secular purposes. Pali remained the language of religion, and Tai the language of ordinary life; but quantities of Cambodian and Sanskrit words were incorporated into the language of the Court and the administration. The vast store of Sanskrit learning available to the Brahmins concerned matters that the Theravāda monkhood considered to be *inferior sciences*, perhaps not intrinsically false, but misguided in purpose, for they were of no direct help in the great task of putting an end to craving, malice and ignorance. The king, however, had to govern the country, and it would have been difficult for him to take so

detached a view. So he made full use of the knowledge and experience of the Brahmins, supporting them handsomely, though reserving his greatest generosity for the Theravāda. With the Brahmins exercising so large an influence in secular matters, it was inevitable that they should have some effect on religion. The people in general, while professing Buddhism, were incurably attached to their old nature-spirits; and they could see no objection to adding Shiva, Vishnu, and the rest to the list of beings that required to be worshiped.

So it came about that the King of Siam, though himself a Buddhist, was regarded as the incarnation of a Hindu god, and surrounded with Brahmin ritual.

This ambivalent conception of kingship, which has been a source of bafflement to foreign writers, was still intact when Prince Mongkut was born. But the Brahmins no longer had very much to offer in support of the principle of absolutism. By this time they had little learning and less ability. Practically all they could do was to cast horoscopes and perform impressive ceremonies, though these things were not negligible as long as people believed in them.

While the monkhood stood aloof from politics, there would be trouble if the monarch were foolish enough to interfere improperly in their affairs. In 1782 a king who tried to make them submit to some eccentric regulations was deposed, since his actions showed that he was mentally unbalanced.

King Rāma I, who was chosen to succeed him, was thoroughly aware of the limitations an absolute monarch should impose on himself. So was his son, Rāma II, as the following story will show.

At the edge of the city there was an establishment of the Forest-Dwelling monks, called the "Monastery of the Anchor-Stones in a Row" (Wat Smorai), because of the stones set up along the shore in front of it for people who wanted to moor their boats. The Forest-Dwellers had an exaggerated respect for all forms of life, and would not even allow the trees in their precinct to be pruned. On one occasion, in preparation for a state visit the King was scheduled to make, an officer proposed to cut some branches to make room for

the passage of the ceremonial parasols. When the Abbot demured, the King sustained his objection and told the officer to desist. Later on, as we shall see, Prince Mongkut was to spend many years at that same Anchor-Stone Monastery.³

* * *

He was still a small boy when he was introduced to public affairs. The Mon people, who had formerly been so important in Siam, had by this time largely been absorbed by the Siamese, but there were still communities near Bangkok where Mon was spoken. In Lower Burma another Mon state had survived intermittently until more recent times, but the Burmese at length extinguished it, and a large number of its people fled to Siam to take refuge with their kinsmen there. The little Prince was sent with one of his uncles to welcome the refugees to their new homes.

At the age of fourteen, in accordance with custom, he entered a monastery as a novice, to familiarize himself with religious practices and learn the rudiments of Pali. His novitiate, which lasted seven months, was passed at the Great Relic Monastery, a large establishment in the centre of the town not far from the main gate of the Grand Palace.

After that the King took personal charge of his education. Rāma II was the leading poet of his day, and he aroused a love for language and self-expression in the boy, laying the foundations for the clear and forceful literary style he later developed. At the same time his uncles gave him instructions in statecraft. The King always more interested in literature than in government, had long since turned over most of the affairs of state to one of his sons by a non-royal wife, an elder half-brother of Prince Mongkut.

So far as possible it was the custom, then as now, for any young man who has passed his twentieth birthday to become a monk for a certain period of time, with the intention of gaining a more exact understanding of the doctrine which would later serve to guide him in secular life. Prince Mongkut by the time he was twenty was

already married and had two children, but in accordance with custom he left them and assumed the yellow robe. In doing so he put aside his titles and even his name; like everyone else entering the order he was given a Pali name preceded by the work *bhikkhu*, mendicant.

Prince Mongkut—for convenience, we shall continue to refer to him by that name—doubtless intended to remain a monk only a few months, but an unforeseen event changed his plans. A fortnight after his ordination, King Rāma II suddenly died. The Royal Council, meeting to choose a successor, unexpectedly passed over Prince Mongkut, on the grounds of his inexperience in government, and chose his elder half-brother instead. The latter, who thereupon mounted the throne, is known to history as Rāma III.

It is sometimes said that Prince Mongkut, believing the Council had acted under pressure, felt cheated; but there is strong evidence that he recognized the wisdom of the decision and yielded voluntarily. In any case he decided to remain a monk for an indefinite period, protected, if need be, by the yellow robe from the dangers of politics. As it turned out, he did not return to lay life until twenty-seven years later, when Rāma III died and he succeeded to the throne in his place.⁴

III

A WESTERNER might suppose that such a long withdrawal from the cares of ordinary life would be the worst possible preparation for a ruler. On the contrary, it gave him an acute sense of reality and a knowledge of people he could not possibly have got amid the artificialities of palace life. The monkhood is a startlingly democratic institution. Its members are drawn from all levels of society, and distinctions of rank depend on function and seniority rather than birth or worldly position. To follow the Discipline strictly, the monks must not only abstain from stealing, lying and idle talk, taking life, handling money, indulgence in sex, intoxicants, luxuries and frivolous amusements; they must also obey no less than 227 rules that govern all the minutiae of daily conduct and manners. They can have no possessions except the yellow robe, the alms-bowl, and a few personal necessities. They get their food by going forth in the morning, travelling with downcast eyes on foot along the road or by canoe in the canals, pausing when invited by a householder who offers to fill their alms-bowl.

Such a discipline as this leaves its stamp on a man's character. Prince Mongkut learned at first hand the meaning of humility and self-abnegation, the meaning of loyalty and friendship. In accordance with the usual practice, he made long pilgrimages on foot to different parts of the country, living on such food as the peasants and fishermen put into his alms-bowl. His travels gave him a knowledge of geography that was rare in those days of poor communications, while his friendly talks with the people gave him an insight into their minds and needs such as few rulers ever attain.

In his monastic career, religious fervor and restless energy spurred him on; but common sense and a rather skeptical mind guided him. The Anchor-Stone Monastery, where he took up his residence, is known today as Wat Rājādhivāsa. It is situated on the left bank of the river in a populous section of Bangkok; but the city was much smaller then, and the monastery stood far from its centre, in a quiet

wood. In taking up his residence among the Forest-Dwellers he was following the usual custom of princes; those intending to stay only a few months in the order could hardly hope to learn very much from the Town-Dwellers, who specialized in teaching Pali and expounding the scriptures. The Forest-Dwellers, on the other hand, specialized in exercises of a different sort, which a diligent pupil could learn rapidly and so acquire techniques that were supposed to assure success in all sorts of undertakings.

The process is usually called "meditation" in English, but it is really a great deal more than that : it is an orderly system of breath-control and other exercises leading progressively to mental concentration, absorption, and insight that enabled the Buddha himself to gain Enlightenment and to formulate the Doctrine. But that was far away and long ago : the Buddha lived in northern India, in the 4th century B.C. In 19th-century Siam its aims were less sublime.

The young monk worked indefatigably. He visited other monasteries and took instruction from the most competent masters of the different techniques of meditation. In due time he himself became an acknowledged expert in the exercises. Without any doubt they sharpened his mind; but where were the supernatural powers they were supposed to confer ?

He determined to learn more about the history of the system, and its place in the Buddha's teachings. His companions at the Anchor-Stone Monastery could not inform him; they disdained intellectual processes and the study of texts.

He therefore went to the Great Relic Monastery and entered the school of Pali studies. In due course he learned the answer to his question : the Buddha taught meditation for the purpose of clarifying the mind, gaining a deeper insight into reality, and achieving complete detachment. To use a term that is more familiar to us, it was a kind of self-imposed psychoanalysis; but it was a great deal more besides—a means of arriving rapidly at conclusions and then testing them, going back step by step to make sure that the logical sequence was complete and coherent.

At the end of three years the Prince passed his examinations in Pali and received a degree; by his time he not only had a thorough command of the language, but an intimate knowledge of the scriptures as well.

His half-brother, King Rāma III, was a pious man who took a great interest in the affairs of the monastic order. Glad to recognize the Prince's outstanding scholarship, he placed him at the head of the Board of Pali Examinations. In effect, since Pali studies involved the interpretation of the Buddha's word, that meant assuming a certain degree of control over the religious instruction of the entire monkhood.

In spite of his successes, these were years of inward spiritual distress for Prince Mongkut. His studies had shown him that the scriptures contain a wide variety of teaching; perhaps he already felt there was a certain inconsistency in them. One thing at least he was sure of; the Siamese monkhood as it was in those days was a sorry representative of the devoted community the Buddha himself had organized to carry on his Teachings. The rites were observed in a mechanical and sometimes slovenly way, discipline was lax, many monks were corrupt, and few of them cared for scholarship. He thought of quitting the order altogether: was it not a travesty of the Doctrine for him to remain among men who gave it only lip service? In an agony of doubt he went with candles and flowers into the monastery hall, where a great gilded image of the Buddha, remote but gentle, gleamed in the semi-darkness. Here he offered flowers and incense, beseeching the spirits of heaven to send a sign to guide him.

These spirits were ancient Hindu divinities who, according to the accepted belief, had long ago been "converted" to Buddhism; they had dwindled to the status of something like angels who merely expedite the operation of the laws of nature in deserving cases. They were therefore very different from gods like Shiva and Vishnu, who retained strong personalities of their own and were object of worship by the Brahmins and their followers. It is hard to say exactly what the Prince thought of them at the time. Perhaps, like everyone else,

he believed in them and hoped they would answer his prayer. But in later life he considered them to be merely abstractions, symbols of one or another aspect of the human being who addresses them. His studies must already have shown him that this was a possible interpretation. It may be, therefore, that he was not really praying at all, but rather performing a ritual intended to calm his mind, refine his understanding, and strengthen his resolve.

A few days later, having heard of a certain Abbot who was considered to be an authority on matters of doctrine and discipline, he went to see him and was much impressed with what he learned. The Abbot was a Mon, who had been ordained in Lower Burma and later moved to Bangkok; the Mon brotherhood, not having been disrupted like the Siamese, remained more faithful in carrying out the ancient rites. The Prince resolved to follow all their practices with the greatest strictness, even in such small details as the pronunciation of Pali words and the manner of wearing the yellow robe. He could not do so at the Great Relic Monastery, for the regulations were different there; so he returned to the Anchor-Stone Monastery where the individual monks were allowed greater freedom.

The Mon brotherhood were very particular about the ordination of a monk: it had to be performed in a consecrated place, and any piece of land might be subject to certain disabilities. Water was a different matter, and an ordination duly performed on a floating raft was of unquestionable validity. Prince Mongkut was not quite sure that his own ordination was valid; so he caused a raft to be moored in the river in front of the monastery and there had the ceremony performed again.

He was no less preoccupied with monastic discipline. There was a good reason for every one of the 227 rules of conduct, and no matter how inconvenient they might be, a monk should never infringe them.

Necessary as such formalities were, he realized there were more important things. If it was wrong to break one of the minor rules, it was far worse to infringe the major rules that forbade self-indulgence. Above all, a monk should not be satisfied to work only

for his own salvation. Avoiding evil was not enough. He should set an example of virtue and kindness, wisdom and scholarship, and constantly help others—both monks and laymen—the struggle against craving, malice and ignorance.

Prince Mongkut had about thirty disciples, both monks and novices, to whom he gave regular instruction. Some had followed him from the Great Relic Monastery, some had more recently attached themselves to him. In addition, a good many laymen formed the habit of coming to hear him preach.

His disciples in the monastery lived according to the strictest discipline; they studied the Doctrine in all its phases, examining every part of it to be sure they interpreted it rightly. Before teaching to them the higher stages of meditation he required them to understand its real purpose. The example he constantly held before them to imitate was the monkhood in the days of the Buddha himself.

One of the customs of early Buddhism appealed to him—the making of long pilgrimages to carry the Doctrine to the countryside. It is rather difficult for us in the 20th century to appreciate how necessary that was. If we have a message to impart to a whole population, we can reach them quickly by radio and newspaper. If personal pressure is needed, we can go by plane or motor to the chief cities and address massed audiences through loudspeakers.

Prince Mongkut, like the Buddha before him, had no such resources. He went from village to village, stopping often to exchange ideas with the local monks, and preaching to the people in simple terms they could understand. Travelling on foot or by canoe, alone or with a few companions, there was no outward sign to distinguish him from the humblest members of the brotherhood. He often visited the old capital, Ayudhya; he made trips to all the provinces that were not too distant; and he even went to Sukhodaya, over 200 miles north of Bangkok. There, one day in 1833, he discovered among the ruins two great blocks of stone that had been set up by Rāma Kanhēng, the great 13th-century Tai ruler. One was a throne or judgement-seat; the other was a shaft inscribed with a long text in archaic letters. He had them both brought to Bangkok; he

placed the stone seat under a huge tamarind tree at the Anchor-Stone Monastery, and often used to sit on it when expounding the Doctrine; the inscription, as we shall see, became a guide to his conduct many years later when he succeeded to the throne.

The King, though he did not like Prince Mongkut's insistence on following the Mon manner of wearing the yellow robe and carrying the alms-bowl, was deeply gratified at the progress he had made in improving discipline and raising the standard of scholarship. He therefore decided to give him a monastery of his own, where he could exert influence more widely.

The monastery he selected for the purpose was the "Excellent Abode" (Wat Pavaranivesa), founded a few years before by one of his uncles. The founder died before the monastery was finished, and for a time it remained almost uninhabited, having a community of no more than five monks. The King completed the construction, and added a two-storeyed residence of European style for the new Abbot; and on January 11, 1837, Prince Mongkut, seated in a stately barge hung with a red canopy, escorted by several other boats occupied by his retinue, was conveyed to it.

This water-procession was formed up by the King's direct command with every mark of honour pertaining to the rank of the heir to the throne. The more capable of his sons had died; and it is said that he used the occasion to symbolize his recognition that when he himself should die Prince Mongkut would be the proper person to succeed him on the throne.

As Abbot of the Excellent Abode, Prince Mongkut was in a position of great influence in the monkhood. Several of his disciples from the Anchor-Stone Monastery joined him, and with them as a nucleus he founded a special group or "sect" to spearhead the reform movement in the order. In the technical sense, it was not yet a separate sect; but it eventually became one. Its name, Dhammayutta, was a constant reminder to its members that they were to *adhere to the Doctrine*. They rejected all practices that had no authority other than custom. They accepted all canonical regulations, not merely

following them mechanically, but endeavoring to keep their significance ever present in consciousness. They were expected to understand the formulas they recited, the reasons for the rules they were subject to, and the meaning of the acts they performed. In short, the Doctrine they were to adhere to was the Doctrine they were to adhere to was the Doctrine exactly as the Buddha had taught it, stripped of all apocryphal additions. Prince Mongkut did not expect them to follow his lead with blind obedience; in any matter of doubt, if they began with an open mind, an objective study would lead to the right answer.

The most essential thing for all of them was a thorough knowledge of the scriptures. Prince Mongkut instituted a school of Pali studies at the Excellent Abode, obtaining the cooperation of the best scholars in the kingdom. Unfortunately the texts they had to work with were both defective and incomplete; despite the most earnest efforts, it had not been possible to replace in full the manuscripts lost in the destruction of Ayudhyā.

From time to time a religious mission would be sent from one Theravāda country to another to give help, or to seek it. There had been numerous exchanges between Ceylon and Siam in the past. In the 14th and 15th centuries, when Ceylon was considered the fountain-head of the purest Doctrine, Siamese monks went there to study and later returned home to preach; in the middle of the 18th, when the Sinhalese brotherhood had been badly dislocated, Siamese monks went to Ceylon to help re-establish it.

In 1840, five Sinhalese monks arrived to pay homage to the principal Siamese sanctuaries. As Pali was the only common language by which they could communicate with the Siamese they were lodged at the Excellent Abode. Prince Mongkut talked with them constantly, informing himself about all the traditions of the Sinhalese order. He then sent a mission to Ceylon, consisting of five monks chosen from among his own disciples. They spent a year there, inquiring about the condition of Buddhism and collecting materials for the revision of the scriptures at home. When they returned, they brought forty volumes of the scriptures with them. The next year another mission

went to Ceylon to give back these volumes and to borrow thirty others. On their return to Siam in 1844 they brought with them a large party of Sinhalese monks and laymen, who took up temporary residence at the Excellent Abode. As a result of his discussions with them, Prince Mongkut began a copious correspondence with the most learned members of the monkhood in Ceylon on all points of doctrine and discipline. In the course of time the Sinhalese tradition succeeded in tempering his attachment to the Mon practices; both together helped him to revert to the pure Doctrine of the Buddha.

The huge work of textual revision occupied the leading Pali scholars of Siam for over ten years. As the different sections of the scriptures were completed, they were copied in manuscript. In Siam at that time Pali texts were written in Cambodian characters, and the usual practice was of course followed in the official copies that were now made. Prince Mongkut, however, having observed how easily the Cambodian characters could be misread, invented for the use of his own followers a script based on the European alphabet and caused several Pali texts to be printed in it on a press that he installed at the Excellent Abode. This was the first printing press in Siam to be used for Buddhist purposes; until then the only presses were those belonging to the Christian missionaries.

At that time only a very small part of the Pali scriptures had been translated into Siamese. The King desired a complete version to be made, and the project appealed strongly to Prince Mongkut, who wanted the people at large to understand the Doctrine. Accordingly the work was undertaken, but it was many years before it reached completion.

While he was still at the Anchor-Stone Monastery, he had become acquainted with Monseigneur Pallegoix, the French bishop whose parish was located nearby. The bishop, who spoke Siamese fluently, taught him Latin and discussed the Catholic religion with him. In return, he taught the bishop Pali and helped him in composing his monumental Siamese-Latin-French-English dictionary. Despite their basic disagreement on dogma, these two men had the

greatest respect for each other, and remained friends until the bishop's death in 1862.

At the Excellent Abode he came into contact with the American Protestant missionaries, in particular Dr. Caswell, Dr. Bradley, and Dr. House. He took up the study of English with them, and learned to speak and write fluently if not very correctly. The missionaries helped him in the study of modern science, especially geography and astronomy in which he was passionately interested; they stimulated his curiosity about comparative religion; they lent him books. He sent abroad for more books, which he read eagerly and discussed with them. He saw much that was good in Christianity, for its ethics were surprisingly close to the ethics of Buddhism; but some of its dogmas, and particularly its conception of God, gave trouble. The missionaries' reports list some of the awkward questions the Siamese put to them: "Will God pardon a murderer, and reward him like a virtuous man? If so, he is not just. If God is the father of all men, why did he not reveal his will to eastern as well as western nations? If miracles were worked to convert your forefathers, why do you not work miracles to convert us? You say that God will be angry with those who do not believe you; is he a good God if he gets angry? How are we to know that your books are true? You tell us so, and we tell you our books are true; and why do you not believe us, if you expect us to believe you?" Prince Mongkut thought a great many of the stories in the Bible were "contrary to common sense." More than once he said to his Christian friends: "What you teach people to do is admirable, but what you teach them to believe is foolish."

But if there were foolish stories in the Bible, were there not just as many in the Buddhist scriptures? The Buddhist commentators conceived of the earth as a flat disk surrounding a central mountain on which the gods dwelt; was that not just as contrary to science and common sense as the Biblical account of the Creation? The absurdities ought to be rejected and the real Doctrine preserved. A critical study of the texts, not in the spirit of faith, but in the light of reason,

provided the means of doing so. It was plain enough that they contain two very different veins of thought.

One of them based mostly on commentaries, is simply pietistic. In it the Buddha appears to be a kind of super-god who performs stupendous miracles, flies about in the air, converts myriads of gods to his Doctrine, teaches his disciples charms to tame demons. The righteous worship him with an emotional extravagance in which blind faith crowds out reason.

The other vein of thought is humanistic and rational. The Buddha is a human being, a wise and gentle teacher who has developed his own mental powers to an unusual degree, without the slightest recourse to supernatural aid. The timeless cure for suffering he expounds is virtue and common sense carried to their logical conclusion. The underlying philosophy is both rational and coherent. Suffering is caused less by material troubles than by mental attitudes. Craving and greed, hatred, malice, anger and cruelty, ignorance, superstition and sloth—if things can be brought under control, suffering will be alleviated; and if they can be totally eradicated, suffering will disappear altogether.

But what of belief in transmigration, which seems so fanciful to western minds? It pervaded Indian thinking: according to the Brahmins, the soul was eternal, and would successively inhabit all sorts of bodies until sufficiently purified to be absorbed in to the Absolute. The Buddha did deny transmigration, but not rebirth and as he flatly denied the soul it is clear that he understood this very differently from the Brahmins. The law of impermanence applies to all living beings—men, animals, gods, and any other conceivable category. No individual is an enduring entity. Each is a compound, a putting together, of elements such as form, matter, perception, and so on; in each individual, without any exception, the relation of the component parts, constantly changing, is never the same for any two consecutive moments. No sooner has separateness, individuality, begun, than dissolution, disintegration begins too. It follows that personality is a mere figure of speech, and the soul an illusion. Yet

that does not mean in the least that good and evil are ineffective; somehow or other, though it is not always perceptible, every deliberate action brings its resultant fruits. Very likely these results will come in the course of the present existence, if not in the form of wealth or poverty, success or failure, then in the form of mental tranquillity or anguish; but in any case, though there is not a "soul" to be reincarnated, the energy of past action, good or evil, continues like a stream to give results, pleasant or painful in a future rebirth. If gods exist, the law of impermanence applies to them no less than to any other living being; and so they are of no particular importance. Prayers for divine intervention are both useless and distracting. Simple minds could not easily grasp this philosophy while the Buddha, who knew that teaching was useless unless it was adapted to the capacity of the listener, did not insist when he could not be understood; and for the generality of people he tirelessly repeated the great teaching on the four divine abidings—to practise loving-kindness to all living beings, to be compassionate with others' sufferings, to take joy in the joys of others, and to have equanimity in situations where it is impossible to effect any change.

In passages where this type of thinking predominates, the Buddha's own words are faithfully recorded. They have the ring of truth; they are the words of a supremely wise man. How could the same man have given his assent to the follies of the other passages? Prince Mongkut had seen how easy it is for mistakes to creep into manuscripts, and he knew that four hundred years had elapsed between the Buddha's lifetime and the writing of the scriptures—four hundred years during which the teachings had been passed down from generation to generation by word of mouth. The monks entrusted with this huge task of memory had done their best; but commentaries and illustrative material from popular sermons also had to be remembered, and some of this material might easily get mixed in with the real teachings and eventually be mistaken for an integral part of them. Such interpolations, no matter how innocently made, threatened to undermine the Buddha's true meaning. And the copyists' errors, multiplying over the centuries, had further confused it.

In a touching passage, which was surely genuine, the Buddha had authorized a certain scepticism to be based upon individual experience. He had begged his disciples not to accept any belief merely because it was handed down by tradition or preached by some respected teacher—even himself; they must test every belief with their own practice and realization.

This was the criterion Prince Mongkut and his followers used, and the reconstruction of the true Doctrine followed naturally. The miracles were sometimes exaggerated. The accounts of gods and demons over-emphasized. The cosmography a mere metaphor. The Jātaka tales (admittedly non-canonical, but widely preached), in which the Buddha was supposed to have related some five hundred and fifty of his previous births, were really ancient legends, used by the early monks to point a moral. (B).

Prince Mongkut had an adroit method of showing up the absurdities without casting doubt on the genuine passages. According to some of the commentaries the Buddha was five or six times as tall as other men. If the Prince had simply asserted that that was nonsense, he might have offended many good people without convincing them. Instead he pointed to the scriptures, which relate that the Buddha often entered the houses of ordinary people, and also once exchanged garments with a disciple; if he had been so huge, he could not have done these things.

When the errors were stripped away, the Doctrine re-emerged in all its beauty. It was this Doctrine to which the reformed sect must adhere. A particular way of wearing the yellow robe, a particular way of carrying the alms-bowl these were the external badges of the sect; but infinitely more important were devotion to learning, freedom from superstition, zeal for restoring the great ethical and moral principles to their proper place. In this sect there was no selling of spells and love-philtres, no casting of horoscopes, no propitiation of the ancient earth-spirits. In this sect there was no mining of the Jātaka stories, which had long been a popular attraction for the laity at monastery festivals. Parables and metaphors were carefully distinguished from statements of fact. The Buddhist ritual

was purged of all traces of Brahminism, which the sect bluntly equated with superstition.

Prince Mongkut and his followers gave morality a fresh meaning, making its most serious aspects known to the people at large in terms they could easily understand—this Buddhism was to be the heritage of the whole people, not merely of the monks. The services had formerly consisted only of Pali chanting that few laymen could understand; the new sect added sermons in Siamese. They attracted crowds of listeners. Again and again they preached the five main precepts for laymen—abstention from: taking life, taking what is not given, sexual misconduct, false speech, and any sort of intoxicant. They urged both monks and laymen to realize the necessity of self-restraint, kindness, and tolerance in daily life.

By his judicious selections and rejections, Prince Mongkut had created a new Buddhism—or, as he more modestly thought, revived the original Doctrine. He was fond of saying that there is nothing in it that conflicts with modern science. He could point to the laws of physics to show that given causes produce given results. If these laws govern the material universe, is it not reasonable to assume that similar laws govern the moral domain, so that every deed, whether good or evil, is inevitably followed by its appropriate consequence? Though there is no soul to transmigrate yet due to the energy of action there is rebirth. Such conceptions were difficult for ordinary people; and to them if they had any doubts about rebirth, he gave the simple answer the Buddha himself had given:

*“As a leaf you are now withering away.
While waiting about you are messengers of death,
Night departing, at the gate of death you stand
But provision for the way has not been made by you.” (Dhp 235)*
*“Be alert! And be not negligent!
According to the Dhamma lead your life!
For those who by the Dhamma lead their lives
Happiness is theirs in this world and the next (Dhp 169)*

The new Buddhism made a sharp distinction between different kinds of supposed acts of merit. A few were utterly wrong, as when

misguided zealots killed themselves or cut off a finger as a sacrifice to the Buddha: this is roundly condemned. Many were harmless, such as building miniature pagodas of sand or carrying Buddha images in procession: these it tolerated as reminders of Doctrine. But above all it encouraged acts of merit that were of real social value; while only the rich could afford to build monasteries and hospitals, the poor could bridge a stream with a few bamboo poles or remove sharp thorns from a public path; all could give alms, in proportion to their means, in money or in service; all could practice kindness and self-restraint.

The mature Abbot of the Excellent Monastery, resolute in his principles and gently scornful of superstition, was a very different man from the unhappy young monk who had made an offering to the spirits of heaven and asked for a sign to guide him. He knew now that the only sure guide is man's own wisdom. His Christian friends had once thought they were on the point of converting him; but his sceptical nature would never have allowed him to accept any religion that relied on divine revelation rather than human reason. In his view, faith was rather a hindrance than a help to virtue—but if other people found that faith helped him to be good there was no great harm in it. So he gave the missionaries every facility for doing their work. Far from having any jealous wish to impede their freedom of speech, he invited them to deliver sermons in his own monastery and to distribute their tracts at Buddhist ceremonies. The Christian body of ethics, as distinguished from Christian belief, appealed both to his reason and to his innate goodness. The missionaries' arguments, indeed, had an excellent effect, though not quite what they intended. By causing Buddhists to re-examine all sorts of beliefs that had previously been taken for granted, they speeded up the process of purging the Doctrine of its false accretions, and so helped to make it impregnable. In this sense, Christianity had a part in the formation of the new Buddhism.

The reforms did not please all Buddhists. Some conservative monks held to the old practices from conviction, some from self-interest. The new sect, however, partly because of its intrinsic

superiority, and perhaps even more because of Prince Mongkut's personal magnetism, attracted many of the best minds. Little by little the rest of the order was forced to take note of its own deficiencies.

Prince Mongkut had been in charge of Pali instruction for the entire monkhood since he was twenty-four years old. It was a position of great influence, although he had no power to impose his ideas of discipline outside his own monastery. Under his guidance the standard of scholarship had improved rapidly; while the school of Pali studies at the Excellent Abode became the equal, if not the superior, of any other in the world. His zeal for the Doctrine gave impetus to the general revival of Buddhism that took place during Rāma III's reign. The King built some of the greatest monasteries in Bangkok; the royal family, the high officials, and private persons followed the example of his generosity in proportion to the means at their disposal.

When Rāma III lay dying, he again expressed his distress that the reform sect persisted in wearing the yellow robe in the Mon fashion. Prince Mongkut at last yielded, and his monks reverted to the Siamese mode. The concession was not only an act of kindness to a dying man; it was also a demonstration that the great precepts of Buddhism, with their emphasis on kindness, are immensely more important than mere formalities.⁵

IV

In 1851, upon Rāma III's death, Prince Mongkut retired from the monkhood and mounted the throne. His official title which begins with the words *Bra Pāda Samtec Bra Paramendra Mahā Mangkuta* and runs on at considerable length, was quickly abbreviated by the European residents to "King Mongkut." History often refers to him as Rāma IV.

We have an account of his coronation, written in English by the King himself for his friend Governor Butterworth of Singapore. The English, by the way, preserves something of his characteristic phraseology, but has obviously been retouched by another hand.

On May 15th, at 7:30 A.M.—the auspicious moment calculated by the astrologers—a ritual lustration of his person was performed in the presence of an image of the Buddha and an image of the elephant-headed Hindu god Ganesha. The Brahmins blew trumpets made of conch-shells, some of which had their spirals turning the right and some to the left. Having ascended an octagonal throne, he sat successively facing towards each of the eight cardinal and sub-cardinal points, promising in Pali to protect the Buddhist religion in his Kingdom. He sat on another throne, while a Brahmin read a stanza praising the sacred mountain of the Hindu gods, offered a blessing, and delivered up the kingdom of Siam to him. Officers presented him with various insignia of royalty which had been charged with exalted power by means of prayers to Shiva. The King issued a mandate giving the monkhood and the people "the privilege of using all kinds of tree, water and stones, and all other substances within the boundaries of Siam where no other person has any claim." He presented food and raiment to a company of senior monks, and named one of them to be Supreme Patriarch. Later the high officials came to make obeisance, and he told them that henceforth they would be permitted to come into his presence as required for business, adding: "Let there be no time lost in seeking other persons to approach me in your stead, but let each one come himself with ease and without fear." All the foreigners resident in the city, Europeans as well as vassal

princes, had been invited to come and "gratify themselves with a view of himself arrayed in his kingly glory," while a pair of Brahmins recited incantations to Shiva. The King addressed the assemblage, "giving each class to understand in some small measure his kind feelings towards them."

During the next two days there were religious ceremonies, and the princes and government officials took the oath of allegiance.

On the 20th and 21st came the ceremonies of royal progress around the city, first by land and then by water, "to allow all the people to see him and do obeisance."

In the procession by land he was seated in a palanquin heavily embossed with golden figures and encrusted with precious stones. Ten thousand soldiers, some in European uniforms and some in Siamese, escorted him, together with a numerous cavalry and elephantry. When the procession came to the Bo-Tree Monastery, the King dismounted, put off some of his regalia, and entered to do obeisance to the Buddha and present raiment to the monks. On his way back to the palace he again greeted the foreigners.

In the procession by water more than two hundred magnificent barges participated, as innumerable smaller boats. The long slim barges, carved in the shape of all sorts of fabulous creatures, were each propelled by fifty to a hundred paddlers clad in scarlet. The King sat in the pavilion of a hundred-foot-long barge; princes and high officials, dressed in black or colored silk and wearing high headdresses, rode in other barges that were only a little less splendid. Besides the Siamese, there were barges of Vietnamese, Mons and Chinese. So that all the crews might paddle in unison, there were two special boats, each carrying, besides their crews, a pair of men who beat time by lifting tall poles vertically into the air and letting them drop with a loud report on a sounding-board. After moving up the river, the procession turned to right into the canal which makes an island of central Bangkok. At the excellent Abode Monastery a halt was made to allow the King to disembark and present gifts. Then the journey was resumed, and the circumnavigation of the city completed.

This account of his coronation will doubtless astonish readers who have followed the reforms in Buddhism he had made before his accession. Had he not done his best to weed out all traces of Brahmin beliefs and magic from the order? Had he not equated them with superstition? How then could he take such frank delight in a ceremony that consisted chiefly of magic decked out in splendid Brahmanical trappings? And how could he invite the monks to take part in such a display of superstition?

His change in attitude is more apparent than real. If he was to be a king, there had to be a coronation, the more splendid the better. Such matters are secular affairs; Buddhism takes no notice of them. As there is no Buddhist substitute for the Brahmin ceremony, the most that King Mongkut could do was to revise the ceremony slightly, so as to reinforce the Buddhist elements that had been introduced into it, and add a human touch. All the most conspicuous features necessarily remained Hindu. He had no objection to Brahminism so long as it did not threaten to contaminate Buddhism itself. To him the Hindu gods were no more than picturesque fancies. They could be admitted as supporters of a Buddhist monarchy, so long as Buddhists did not mistake them for Buddhism. To use an analogy, we might compare them with the gods of Greece and Rome which Italian painting in the Renaissance admitted as supporters of Christian monarchs; or, more precisely, with Venus in the *Lusiads* who resolutely helps Vasco da Gama to spread the Catholic faith, and ends by telling him that she herself is only a figure of speech.

When his own coronation was completed, he proceeded with the coronation of the Sub-King. That is another institution which has often puzzled Europeans. During the Ayudhya period the king usually named some near relative as his second in command: and the prince so designated, being for all routine purposes the active commander of the armed forces, resided in a palace in front of main entrance to the King's palace in order to protect it most advantageously. His residence was therefore called *Wang Na*, the Forward Palace, and he himself was often called the *Wang Na* for short. King Mongkut's younger brother, who had long been interested in military affairs,

western medicine, and modern mechanical science, had made himself something of an expert in them. In addition he was a much better English scholar than the King, writing the language faultlessly. Both by birth and by training, he was the ideal choice for *Wang Na*; and in appointing him to that position King Mongkut determined to show his high regard by giving him the title of Sub-King, with many of the appurtenances of majesty. (This title is often translated into English, somewhat confusingly, as "Second King.")

It was the first time a *Wang na* or Sub-King had been inaugurated with a royal procession around his palace. The military aspects to the appointment were emphasized: the Sub-King, wearing the royal habiliments of war, and carrying sword and spear, rode a richly-carparisoned elephant; the artillery fired a salute of twenty one guns; and a guard of five thousand soldiers marched in columns of four.

After describing this ceremony, the letter to Governor Butterworth goes on to tell of the elaborate preparation that were being made for the cremation of Ráma III's remains, including the erection of a huge pavilion 280 feet high to shelter the pyre: "The business of preparing for the funeral solemnities is very great. This becomes necessary from the force of royal custom from olden times. Large sums of money are always sacrificed on such occasions from the royal treasury. It costs much labor and time and strength to all classes of the subjects of the kingdom. It appears indeed to be a custom the observance of which is not followed by any advantage, but it is very old custom of the kingdom, and by all her tributaries well known and revered. And if it should be now disregarded, passing it by with ceremonies only such as are really needed, all the head provinces and tributary kingdoms would find fault and attribute it to base motives."

The king does not apply the same reasoning to his own coronation, but it is quite possible he had something of the sort in mind.

* * *

"The King is of middle height, thin, with an austere countenance," writes Sir John Bowring, who visited him four years later.

The photograph that is reproduced in our frontispiece also appears in Sir John's book, *The Kingdom and People of Siam*. King Mongkut was about fifty years old when it was taken, but he looks younger. Yet obviously the picture has not been touched up to flatter him, for it shows with candid realism a disfigured right ear and the mouth skewed to one side, the consequence of a mild stroke. The features are otherwise regular and well-formed, the complexion clear, the eyes frank. While the face is certainly not handsome, it has a haunting beauty of expression that reveals King Mongkut's qualities: energy directed by common sense, irony tempered with gentleness.

Although he was now King, he never forgot that he was still a human being living in a human world. He did not regard his subjects as chattels. He had known them as real people, lived on friendly terms with their brothers and their sons in the monasteries—received their alms and hospitality when making his long pilgrimages. He had known the villagers and country folk as well as the townspeople. He had seen how some officials are just and kind, others corrupt and grasping. He had talked much with humble men—coolies and slaves, peasants and elephant hunters, fishermen and pearl-divers. He had seen fierce bandits and wandering sea-gypsies. He had ventured into distant mountains and glimpsed the primitive tribes who lived like shy animals in the forest. He knew of the remote matriarchal communities that still survived, ruled by grim-faced women with harems of pretty men. He had seen the pygmies of the south, and heard with horror how the Malay rajahs hunted them for sport. These were all his people; his world was not confined by the walls of palace and monastery, his responsibility, not limited to guarding the welfare of grandees and monks.

His sense of duty to his whole people stands out as the guiding principle of every important act in his career, every edict he issued, every reform he introduced.

Twice every year, for five centuries, the Siamese rulers had received a solemn pledge of loyalty from the princes and government officials, who gathered to "drink the water of allegiance" and call down terrible disasters on their own heads if ever they should betray

their oath. In former days the monarch himself took no part in it. But King Mongkut introduced a characteristic amendment: when they made their pledge to him, he pledged his own loyalty to the whole people.

Diplomacy and rational contact with Europeans had long been impeded by a custom that required foreigners, as well as Siamese, to crawl on all fours when approaching the August Feet. His predecessor had relaxed the rule slightly, but had received foreigners with distant formality. King Mongkut decreed that they should be allowed to stand up in his presence or assume any other posture that the manners of their country deemed respectful. For his own subjects he permitted the old custom to continue—it was deeply ingrained in them, and though Americans thought it shockingly servile, the Siamese felt it much less odd than our own custom of standing up in the presence of a superior.

In the previous reign, foreign trade was still for the most part a monopoly of the Crown and a few powerful officials; yet in spite of many restrictions on business, European merchantmen and Yankee clippers had begun to be active in increasing numbers. A young Siamese nobleman, impressed with their superiority over the Chinese junks, had employed British and Portuguese shipwrights to supervise the construction of the first modern ship, which he presented to the King Rama III. The Government built more such ships, manning them with crews under European officers. Yet Rama III remained firmly wedded to a policy of isolation, and the trade missions that arrived from Britain accomplished very little.

King Mongkut's attitude was entirely different. In 1855 he cordially welcomed the British mission headed by Sir John Bowring, and in record time a workable treaty of diplomatic and commercial relations was signed. The consequences were far-reaching. A quantity of restrictions and imposts were swept away, the whole system of taxation being revised to make up for the loss of revenue. Commerce with the British grew by leaps and bounds; similar treaties were signed with other nations; increased business brought increased prosperity.

Europeans and Americans were now no longer such a rarity in Siam as before. They introduced new products, new techniques, new ideas. The King and a few of his friends realized these changes were necessary and beneficial; but the rest of his countrymen looked at them with indifference or hostility. The nobles whose monopolies had been destroyed were unhappy; conservative people wondered whether the innovations would not destroy everything that was good in the old traditions. The Siamese are not naturally xenophobes—they have too much curiosity for that—but a century of isolationism had made them wary. During that period the influence of China had been strong, and with the exception of the missionaries most of the Europeans they had seen were either unprincipled adventurers or hopeful empire-builders. To the polite and graceful Siamese the bearded foreigners—overbearing, rough-voiced, clumsy—were comical and rather repugnant. The new ideas constantly struck against a wall of stubborn inertia. It was all very well, the King thought, for him to be acknowledged an absolute monarch; but how could he hope to break down the huge passive resistance against innovation? Yet in spite of many discouragements, his resolution did not waver, nor his ingenuity fail.

His edicts give a curious picture of the course of his reforms. Each law starts out rather pompously, with the King's full titles and the formula: "By Royal Command, reverberating like the Roar of a Lion." Then comes an almost conversational preamble, outlining the circumstances and reasons that made him issue the edict, often adding gently ironical comments. Finally comes the decree itself.

There was hardly a phase of Siamese life that did not interest him, hardly an activity that did not receive his benevolent or critical attention. The Roar of the Lion did not hesitate to assert itself on the most prosaic matters. For instance there was an *advice on the proper construction of ovens*, an *advice on the inelegant practice of throwing dead animals into the waterways*, and even an advice decreeing that the popular name for a certain condiment should be discarded in favor of a philologically correct term. But when the Lord of Life

found that this decree had no effect on the people's language he issued another one repealing it.

Most of his edicts relate to more serious matters. One, for instance, shows his determination not to shut himself off from his people: "It has been brought to His Majesty's attention that whenever he chooses to proceed by land or water, the authorities always chase his subjects out of the way, ordering them to close all the doors and windows in their houses and shops. Such a practice is graciously considered by His Majesty to be more harmful than good. In the first place, those among the people who are acquainted with His Majesty are deprived of the opportunity to see him. In the second place, houses and shops with closed doors and windows provide the best hiding place for those who wish to hide, among whom none can distinguish between sane men and lunatics. It is hereby provided that henceforth people gathered along the route of the royal procession shall not be chased away, but all householders shall be permitted to appear before the sight of His Majesty, so that he may speak to those he knows and gladden their hearts."

In accordance with tradition, there was a large drum outside the gate of the Grand Palace so that any citizen who had a grievance might beat it and summon the King. The drum had long since lost its usefulness, for no one would dream of daring to disturb the August Feet. King Mongkut tried to revive the old custom, but his subjects were too shy. He therefore initiated a routine of coming out of the palace at appointed times and personally accepting the petitions of the people. He knew that the creaking legal and administrative machinery of the country left plenty of room for abuses. Even in the metropolis petty officials were often corrupt, and in outlying regions the vassal princes were all but absolute. He could not reform the administration with one clean sweep; but he gradually broke down the special privileges of the nobles before the law, preparing a long-term modernization plan which was to take effect step by step. Meanwhile he could encourage his subjects, in deserving cases, to by-pass the antiquated procedures by appealing directly to him.

He insisted on the principle of toleration in political matters. Judges had formerly been appointed by the king on his own discretion, but now certain ones among them were to be elected—not, indeed, by the people at large (that would have been an idle gesture in those days when there was no such thing as popular education), but by all the princes and government officials. Here are the terms of his edict establishing the rules of voting: “No one is obliged to confine his choice to the servants of the Crown. On the contrary any person, even though he be a slave, who is believed to possess sufficient wisdom and restraint to be able to give clear and satisfactory judgment in accordance with truth, justice, and the law may be elected a judge The electors are further requested not to treat this election as a joke. Nor should they hesitate, thinking that perhaps their choice would not meet with His Majesty’s approval. Such a habit of thought should be entirely discarded. For human hearts vary one from the other, and well may the choices in the election differ because it is His Majesty’s wish that they be freely made.”

There are several edicts concerning the slaves. One of them limits the conditions under which dependents could be sold into slavery. Another eliminates the loopholes from the law requiring the master to accept the redemption money if it was offered. This was obviously a great protection, because if a slave did not like his master he could nearly always borrow the redemption money from someone else and then enter that person’s service. Slavery in Siam was not the terrible institution it was in some other lands. “I saw few examples of harshness in the treatment of slaves,” Sir John Bowring writes; “they are generally cheerful, amusing themselves with songs and jokes while engaged in their various toils.” He adds some remarks furnished him by a European gentleman who lived in Bangkok: “In small families, the slaves are treated like the children of the masters; they are consulted in all matters, and each man feels that as his master is prosperous, so is he. The slaves, on the other hand, are faithful, and when their master is poor, will devote every penny they can beg or steal to his necessities, and, as long as he will keep them,

will pass through any amount of hardship. Seldom do you see such attachment between masters and paid servants in England."

The King insisted on toleration in religious matters. "No just ruler," says one of his edicts, "restricts the freedom of his people in the choice of their religious belief by which each man hopes to find strength and salvation in his last hour, as well as in the future beyond." Since "there are many precepts common to all religions," it behooves everyone to allow others to practice virtue in their own way. The idea of religious persecution has always been foreign to Buddhism, so this edict was in harmony with its ancient tradition. "All religions are good; they are but different paths to the same goal," the Siamese used to tell the missionaries; and they really meant it, though the missionaries thought it was only an excuse offered by a rather spineless people who failed to see the advantages of Christianity.

No matter what his personal opinion may be, a Buddhist monarch is supposed to protect all the different religions practiced in his kingdom so long as the practitioners obey the law. The Kings of Siam had always respected the religious freedom of their subjects. Often they went further, presenting land and building materials for Muslim mosques or Christian churches. In a period of disorder towards the close of the 17th century, the French missionaries had indeed suffered a brief persecution, but it was directed against them not because they were Christians but because they were thought to be disobeying the law or inciting others to do so; and for the same reasons restrictions were placed on their activities from time to time during the next 150 years. Throughout all that period the Portuguese Catholics, whose zeal was more temperate, were not molested. And numerous Vietnamese Catholics, fleeing from bitter persecutions in their own country, were welcomed in Siam and settled down to practice their religion in peace.

King Mongkut was so tolerant, Bowring tells us, that he gave three thousand prisoners of war to the Catholic missionaries, saying, "You may make Christians of these people." Shortly after his accession he astonished Bishop Pallegoix by summoning him to a private audience and telling him: "If you convert a certain number

of people anywhere, let me know you have done so; and I will give them a Christian governor, and they shall not be annoyed by the Siamese authorities." At that time the bishop was preparing to make a trip to France, and the King gave him a sum of money to help pay his expenses. Yet Pallegoix, in spite of his earnest and intelligent efforts, and in spite of the aid given him, did not make many conversions. The total number of Catholics in Siam was only a little more than seven thousand, most of whom were not themselves converts but descendants of Vietnamese or Portuguese Christians.

The Protestant missionaries fared worse, converting less than a hundred people, mostly Chinese who worked for them. They were at a disadvantage: they had been there a much shorter time; the Catholics were somewhat less than friendly towards them; and they themselves were divided into three sects. It took them a while to learn what the Catholics had discovered long before, that nothing was to be gained by speaking contemptuously of Buddhism. For a brief period the King was annoyed at the Protestants, thinking that one of them was responsible for a disrespectful dispatch concerning him that appeared in a Singapore newspaper, and he placed them under mild restrictions; but the affair was soon settled amicably. He gave them land to build a church, and when his former tutor Dr. Caswell died he erected a handsome gravestone over his body in the Protestant cemetery. Under King Mongkut, one of the missionaries wrote, Siam had "the mildest and best heathen government on the face of the globe."

Though frustrated in their attempts to gain converts, both Catholics and Protestants did a great deal of very useful work composing dictionaries, printing books in Siamese, conducting schools and hospitals, and providing medical and scientific education. These were the sort of things the King appreciated most.

He gave his toleration, and often his support as well, to various other minority religions in his kingdom. He had numerous Muslim subjects in his provinces along the Malay Peninsula and around Bangkok. He had a good many Indian subjects, some Muslim, some Hindu. The Chinese, who formed the largest minority, were of

mixed religions, or none at all; many, at least nominally, followed the Mahāyāna form of Buddhism; ancestor worship and magic were widespread. The Vietnamese who were not Catholics were Mahāyāna Buddhists; the King took a particular interest in them, often talking with their priests and inviting them to participate in ceremonies.

As to the Court Brahmins their rituals no longer had any real religious significance. He continued to support them, and he retained much of the Cambodian heritage of Court pomp that they represented; but he certainly preferred the simpler traditions of the Tai. These had been revealed to him in their antique purity by the inscription of Rāma Kamhéng, which he had discovered in the ruins Sukhodaya many years before. He had laboriously deciphered the archaic lettering, and read the text in which the 13th century monarch speaks in simple, almost colloquial Tai :

"During my father's lifetime, I served my father and I served my mother. When my father died, my elder brother survived. I served him as I had served my father. When my elder brother died, the whole kingdom became mine. In King Rāma Kamhéng's lifetime, this kingdom of Sukhodaya is prosperous. There is fish in the water and rice in the fields. The lord of the country levies no taxes on his people, who pass along the road in company, leading oxen to trade, riding horses to sell. Whoever wants to trade in elephants may do so; whoever wants to trade in horses may do so; whoever wants to trade in gold or silver may do so. If nobles or chiefs or ordinary people disagree, the King investigates and decides the matter for his subjects with justice. If he captures enemy warriors or fighters, he does not kill or beat them. A bell is hung at the gate of the palace; and when a dweller in the kingdom has some grievance, or some matter that gnaws his entrails and troubles his spirit, if he wants to report it to the King, it is easy; he need only to strike the bell that is hung there. Whenever King Rāma Kamhéng hears it, he investigates the affair and decides it with justice. King Rāma Kamhéng, as well as the princesses, nobles and chiefs, all without distinction of rank or sex, are devoted to the religion of the Buddha."

We might almost believe he kept the old text constantly in mind, as a sort of pattern to follow. It was an odd coincidence that both Ràma Kamhêng and himself had to wait until an elder brother died before inheriting their father's kingdom; in any case, each served his elder brother loyally. In modern times it was not feasible to do away with taxation completely, but King Mongkut reformed the tax structure and made it less burdensome to the ordinary people. As far as possible he eliminated restrictions on trade. Instead of killing or beating prisoners of war, he turned them over to the Catholics. He strove to improve the administration of justice. When he found his subjects were not bold enough to beat the drum that replaced the bell at the palace gate, he fixed regular times for receiving petitions.

Another part of the inscription tells us that on certain days the senior monks "Sit upon this block of stone and recite the Doctrine to the laity." The block referred to is the stone seat that Prince Mongkut discovered with the inscription, and he surely had that passage in mind when he himself sat on it at the Anchor-Stone Monastery to recite the Doctrine.

The inscription, after describing the city of Sukhodaya, says: "West of the city, there is a monastery of Forest Dwellers, built by the King and presented to the Patriarch who has studied the scriptures in their entirety." Here we should not strain the analogy, for the Anchor-Stone Monastery was by no means a center of learning, whereas the Excellent Abode was a monastery of City-Dwellers. But it was presented by King Ràma III to Prince Mongkut who had "studied the scriptures in their entirety."

Finally the inscription tells us that Ràma Kamhêng invented the Tai script: "formerly these strokes of Tai writing did not exist, but in the year of the goat [1283 A.D.], King Ràma Kamhêng set his heart and his mind to inventing these strokes of Tai writing, and these strokes now exist because the King invented them." Prince Mongkut, for his part, had invented the European-style script for transcribing Pali and introduced the first printing press for Buddhist texts.

The inscription has a kind of postscript, added in a different hand: "King Ràma Kamheng taught the Tai to understand rightly

the merits of the Doctrine. Among all the dwellers in the Tai country, none can be found to equal him in learning and sagacity, in bravery and courage, in strength and energy." Can it be doubted that King Mongkut was inspired by his example?

Historians and archeologists have reason to remember King Mongkut with particular gratitude. "The ancient history of Siam is rather obscure and fabulous," he regretfully admitted to Bowring; but he was not content to let it remain so. The difficulties were great, for most of the historical records had been burned up with the old capital. The persons charged with the duty of reconstructing them from memory and from scattered fragments had not been very competent; they had had little regard for exact dates or common sense; and worst of all they had thrown away the old manuscripts after they had gleaned what they wanted from them. What they had put together was a muddled mixture of fact and legend; but even so, the King thought, it should be sifted for whatever truth was in it. All the available sources should be examined and compared. History should be restored as the Doctrine had been. We have several critical essays in history from his own hand; some of them are copied in Bowring's book. Since then we have learned so much more about the earlier history of Siam that his papers on the subject are now rather obsolete; but they are intelligent and if he had not made the start we should be less well informed today.

Sir John Bowring saw his library, and the beginnings of a museum: "ornaments of every character—many *lusus naturae*, such as extraordinarily-formed horns of the rhinoceros and tusks of the elephant—many statues from Europe, porcelain vases from China—ancient garments worn by former kings... specimens of elaborately-carved ivory and wood—gold and silver ornaments, with jewellery in endless variety—many statues of Buddha, one of which is said to be of massive gold. . . ." In the next few years the collection grew so large that the King erected a special building for it in the palace precinct. After his death it was presented to the state, and eventually became the nucleus of the National Museum, which is housed in the beautiful old palace of the Wang Nà Prince.

In the course of his pilgrimages as a young monk, he had studied the ruins of Sukhodaya; he had gazed in wonder at the huge mysterious monuments that lay broken in far-off jungles. Cambodian or Tai, they all held a message for him and his people if only it could be deciphered. Now he invited French archeologists to come and study the remains, in the hope of laying open the secrets of the past by using modern techniques. It was a good beginning, which was to yield impressive results in later reigns.

In the precinct of the Grand Palace at Bangkok, near the Chapel Royal, there can still be seen a large model of Angkor Wat, the great ruined temple in Cambodia. The model was built by King Mongkut in the 1860's.

At the same time he was doing these things to preserve the culture of the past, the King was giving new vigour to the culture of the present. He had a sure taste in literature and art: in boyhood he had sat at his father's feet listening to the royal poet reciting his works, or followed him while he inspected the progress of some new painting that was to brighten the walls of monastery or palace. He could write Pali chants that are models of literary style, and classical poetry bristling with elegant Sanskrit terms. But these, he knew, were of little use for the general public. For them he wrote in clear and homely Siamese. Painting and sculpture should not exist solely for the pleasure of the elegant few; they must also be mobilized for the great work of enlightening the masses. The people's social life had always centred in their monastery compounds, where there were plenty of ceremonies and fairs at which laymen could combine pleasure with merit-making. Previous kings had encouraged the use of monasteries for education; books were few, but wall paintings could teach secular matters as well as religious. King Rāma III, when restoring the great Bo-Tree Monastery, had commanded the artists to turn it into an encyclopedia in stone and pictures that would expound all the traditional knowledge: astrology and geography, the races of men and demons, military science, anatomy, medicinal herbs and the Yoga technique of massage. But with the arrival of new ideas of science from the west, all this became an obsolete curiosity—to be carefully

preserved for historical reasons, but no longer to be relied on for serious instruction. The Excellent Abode Monastery was more up-to-date. Upon its wall the artist In-Kōng painted steamboats and railways and scenes from contemporary life in foreign lands—including a picture of Mount Vernon, and a view of the English Derby that looks like copy of an Alken print.

This artist's earlier work had been in the old Siamese tradition of painting, with animated but stylized figures depicted in intricate detail, placed upon a background of landscape in such a way that the action would be most obvious, rather than situated in the landscape and subjected to the laws of perspective. From the European paintings and lithographs he saw, In-Kōng studied visual perspective, and particularly the effects of light and shade. His work at the Excellent Abode shows a fair mastery of these things; while he had to copy rather than observe, for he had of course never been abroad, it is in the best tradition of Siamese art to do just that—to make large copies of small originals, using an intelligent imagination to fill out the gaps. His masterpiece is a series of scenes from the *History of Ayudhya*, painted on the inner walls of a small chapel near the Chapel Royal. Here he is dealing with Siamese people in a Siamese landscape, and though he doubtless painted them from memory rather than directly from life it is clear that he had observed them sharply. Without sacrificing the didactic clarity of the earlier tradition, he situates the figures romantically inside the landscapes, showing those in the distance more dimly, and taking special delight in night-scenes with torches and fires contrasting with deep shadows. The blend of old and new is an unusually happy one: unlike many more recent Siamese painters, In-Kōng has the best of both. His objective in the sphere of painting exactly paralleled King Mongkut's objective in the vaster sphere of running a kingdom.

The King was a great builder. He liked adapting European architecture to Siamese needs. His preference was for cool stuccoed buildings of one storey, ridge-roofed and, colonnaded, whose aspect recalls in simpler form the glories of the late Greek Revival in South Carolina and Louisiana—but with judicious touches of the Chinese

decoration that had been popular in the previous reign. The combination was harmonious and suitable—and not so bizarre as it sounds, for the formula is basically the same as Chippendale's.

The summer palace the King built at Petburi is a work of tranquil loveliness. Here on the summit of a big hill that rises steeply out of a boundless sea of rice-fields, the white oblong buildings ramble in free improvisation: while around and among them, now grown into a wilderness, are hundreds of frangipani trees, whose name in Siamese—rhyming with the word for “anguish of heart”—recalls the wistful fragrance of their flowers.

King Mongkut has long foreseen the danger of foreign encroachments on his country. At the beginning of the previous reign some of the Malay states over which Siam claimed suzerainty had been absorbed by the British; but as these were remote areas, whose people were of a different language and religion, the Siamese did not feel their loss very deeply. In the 1860's when the threat of European imperialism drew nearer, the King was not unprepared for it. This time the threat came from the French, embodied in what he described as “murky sentences and gloomily deceiving propositions.”

Cambodia was one of Siam's vassals. For centuries there had been intermarriage and a close intermingling between the two peoples; and though their languages are basically different each had incorporated a quantity of loan-words from the other. The Cambodians had by now been Buddhists for five hundred years, and maintained close religious relations with the Siamese. Two Cambodian provinces, Angkor and Battambang, in which there was a large Siamese minority, were considered an integral part of Siam. The situation was complicated by the fact that the Vietnamese also claimed suzerainty over Cambodia. The French, having conquered the Vietnamese King's southern provinces offered to cover Cambodia with a protectorate that would relieve the country of its obligations to both the suzerains. The offer, which was accompanied by a discreet display of force, was accepted in 1864.

King Mongkut knew that if he tried to fight the French he would be beaten. The best he could do was to limit their encroach-

ments, His skilful diplomacy was aided by the British, who saw with alarm the expansion of rival interests in the area. A compromise was negotiated, and a treaty was signed relinquishing his suzerainty over Cambodia, but reaffirming Siamese possession of the provinces of Angkor and Battambang.

* * *

King Mongkut had dozens of consorts, of whom twenty-seven became mothers and presented him with a total of eighty-one children. Large-scale polygamy was not a mere device of royal lewdness : like the god Indra, whose heavenly court is adorned with thousands of lovely nymphs, tradition insisted that the monarch should be served by a large harem. Polygamy was also a recognized instrument of statecraft; the king could cement the loyalty of vassal princes and powerful nobles by marrying their daughters. Finally, it was always desirable for a ruler to provide a numerous succession. For twenty-seven years, King Mongkut had observed the monastic rule of celibacy; now it was his duty to make up for lost time and have as many children as possible.

His harem, though large, was smaller than those of his predecessors and, except for a few of the ladies to whom he was really attached, he set little store by it. His subjects, wishing to have him for a son-in-law and seeing the advantage of having grandchildren who would be princes, were more eager to present their daughters to him than he was to accept them. He admitted freely that he had far more consorts than he needed, and one of his decrees sets up specific rules by which they might resign and marry private persons.

Realizing that when his sons grew up many of them would be called upon to occupy important posts in the government, he wanted them to have a modern education. It was therefore necessary for them to begin the study of English as early as possible. When some of the missionaries' wives offered to teach them, he willingly accepted the offer; but at length he decided he should have an English governess for the children to devote her full time to teaching them the language. To this end, in 1862, he employed Mrs. Anna Leonowens.

It was an unfortunate choice. She was not very successful at teaching, and gave up the position after five years. She subsequently wrote two books, *The English Governess at the Siamese Court* and *The Romance of the Harem*, which present the King in a very unfavourable light. Since they have had a series of successful reincarnations in print and on the stage and in films, it is worthwhile to examine her character and her methods of composition.

Widowed when young, she had suffered much; but suffering had not brought resignation. She was a brave woman, in fact a good deal braver than necessary if she could have seen how groundless her fears were. Hovering on the fringes of reality, often escaping into make-believe, she had no sense of proportion but an acute sense of melodrama. This, I think, is the true picture of Anna as revealed by unguarded passages in her own books.

How different is the radiant self-portrait she offers when she is on the alert ! Here the dedicated woman, whose beauty exposes her to special risks, is seen gently unlifting the barbarians : the self-portrait is nobly conceived and sensitively executed. It is also absurdly unreal. She misjudged the requirements of a monarch who insisted that her only function was to teach English. Her virtue remained unassaulted and her tactful evangelism ignored.

Anna writes well. Her prose is lively, and for the most part free of pomposity. With her sharp eye for landscape she is at her best when evoking a visual impression. A profusion of small errors and a muddled topography pass unnoticed, as far as the ordinary reader is concerned. Her best passages on Buddhism are slyly plagiarized from earlier writers; her own opinions, when she ventures them, are of little value. She never grasped the reason why Brahmin ceremonies were performed at the Court of a Buddhist king, and she confounds one of the best-known monasteries in Bangkok with the Brahmin Temple.

If her self-portrait is flattering, her portrait of the King is quite the reverse; and it is all the more misleading because it is made to look like an impartial and carefully-balanced assesment of a complex

personality. She praises him for his scholarship and his keenness of mind, his devotion to his people and his zeal for reform; and these qualities she illustrates with an abundance of well-chosen incidents. On the other hand she enlarges on his cruelty, angry rages, and unrestrained lust. "For all his capricious provocations of temper and his snappish greed of power," she sums up, "he was, in the best sense of the epithet, the most remarkable of the Oriental princes of the present century—unquestionably the most progressive of all the supreme rulers of Siam To his dying hour he was conspicuous for his attachment to a sound philosophy and the purest maxims of Buddha. He appeared, to those who observed him only on the public stage of affairs, to rule with wisdom, to consult the welfare of his subjects, to be concerned for the integrity of justice and the purity of manners and conversation in his own court, and careful, by a prudent administration, to confirm his power at home and his prestige abroad. Considered apart from his domestic relations, he was, in many respects, an able and virtuous ruler But as husband and kinsman his character assumes a most revolting aspect."

Was there really so sharp a contrast between his public and his private character? The first was too well-known for her to deny its virtues; as to the second, there was no such limiting factor when she chose to describe its faults. If he really treated his consorts with such monstrous cruelty, we should certainly have expected more of them to take advantage of the decree that permitted them to resign. On the contrary, so far as we can tell from stories remembered by their descendants, most of them were devoted to him. With a very few exceptions, it is clear that they were contented with their lot.

There is no doubt that he was quick-tempered. Yet more than one incident in his life shows that he did not bear a grudge for long, and he seemed to take real pleasure in forgiving people who had tried to injure him. Perhaps it was because he was aware of his own impulsiveness that he had preached so earnestly in favour of "forbearance from anger." He knew the practical value of the Buddha's advice to his disciples: "If outsiders should speak against me, against the Doctrine, or against the Order, you should not on that account

either bear malice, or suffer heart-burning, or feel ill-will. If on that account you should feel angry or hurt, that would stand in the way of your own self-conquest. If, when others speak against us, you should feel angry at that and displeased would you then be able to judge how far that speech of theirs is well-said or ill?" (Dīgha Nikāya, Brahmajāla Sutta).

We may grant Anna a point when she accuses him of irascibility, but she exaggerates beyond all reason. Her other unfavorable estimates of his character can be rejected. Far from being a sadist, he systematically reduced the severity of punishments that were meted out to offenders; he hated even to sign a death-warrant for a common murderer, and whenever he had to do so he would sit up all night in an agony of mind, repeating to himself passages from the scriptures. To a Victorian lady, the mere existence of a large harem would be sufficient proof of his unrestrained lust; but seen in its right perspective it was nothing of the sort. It is related by persons who knew him well that he was somewhat bashful with the palace ladies, which would not be surprising after so long a sojourn in the monkhood.

"I have tried," Anna says somewhat timidly in her first book, "to give a full and faithful account of the scenes and characters that were gradually unfolded to me as I began to understand the language." But Siamese is a tricky language, and it is clear she never mastered it. The book contains numerous words and sentences that purport to be Siamese; but they are jabberwocky, and with the best will in the world it is often impossible to discover what she intends. When the palace ladies or their servants were telling her the truth, it is doubtful how much of it would penetrate; when they were telling her a calculated lie, either maliciously or for fun, they would make sure she understood what they were saying. Probably, however, she drew less on these sources than she would have us believe, and more on the gossip of the European community and her own imagination. Now and then, glancing through some earlier writer on Siam, or even on neighboring countries, she would seize on a lurid story that appealed to her; she would remove it from its context and transpose it to Bangkok in the 1860's; and then, after a moment's reflection, she would re-write it

with wealth of circumstantial detail, and with contemporary men and women as the protagonists.

Such is the mood of *The English Governess*. She was already far away from Siam when she came to write *The Romance of the Harem* and her store of pertinent facts was running low. She relied more heavily on plagiarism, transposed and doctored up to look like eyewitness accounts or direct quotations from reliable observers: "So strange will some of the occurrences related in the following pages appear to Western readers," she shamelessly remarks in her preface, "that I deem it necessary to state that they are also true."

It would be tedious to examine all the *strange occurrences* she relates; let us take three only.

The first can be quickly dismissed. She tells us that King Mongkut locked up disobedient ladies in a subterranean dungeon in the Grand Palace. As anyone who has lived in Bangkok is aware, cellars are unknown there; it is even now a formidable task to build any sort of underground room in that watery soil; before the days of reinforced concrete, it was an utter impossibility.

Secondly, she asserts that when one of his consorts ran away with a monk the King had them both burned at the stake. We may well ask how it happened that the execution, which Anna says was witnessed by the whole of Bangkok, escaped the notice of all other writers, Siamese and European, who were there at the time. Besides, the story is quite out of keeping with the King's character; and on this point Anna herself seems to have had some qualms: "To do the King justice," she writes, "I must add here that, having been educated a priest, he had been taught to regard the crime of which they were accused as the most deadly sin that could be committed." She quotes him as saying: "Our laws are severe for such a crime."

But were they? The law provided only that an unchaste monk was to be expelled from the order, given a beating, and made to cut grass for the royal elephants. In a brotherhood that numbered thousands, unchaste monks were not so rare that the elephants lacked grass; if the punishment had been as Anna says, the gruesome blazes would have been a common sight, Or are we to believe that death by fire was the penalty for running off with one of the palace ladies?

The old law, indeed, provided the death penalty for that, but not death by fire; and in any case it was no longer enforced. It is a matter of record that a man who abducted one of King Mongkut's ladies was let off with a fine amounting to about six dollars.⁸

Thirdly, referring to a new gate built in the palace wall in 1865, Anna tells us that he caused a human sacrifice to be performed in the presence of the whole Court: some innocent persons, chosen at random, were butchered and buried under the gate-posts so that their restless spirits might forever haunt the place and give warning in case of danger. Of course there is not a shred of truth in the story. Even if we could reconcile so cruel and irrational a deed with the King's character, it is disproved by the fact that no other writer mentions it. But as the story has deceived more than one modern European historian, it deserves to be brought to justice.

It is true that the gate-sacrifice had been practised in ancient days in India and Southeast Asia (not to mention Europe). It is referred to in one of the Jātaka stories—those age-old fables, refashioned as moral tales, which enjoyed immense popularity in Buddhist lands. The custom, therefore, was well-known to folklore; though it had become obsolete centuries before, it still survived in the popular imagination. Something of that sort probably was at the root of a report made in 1831 by a French missionary, Monseigneur Bruguière, who gives a detailed account of a gate-sacrifice, stating it to be a "custom" followed not only by princes but even by private persons. Bruguière, who had only been in Siam about two years, was obviously misled. He does not give the source of his information. His account, which has too literary a flavor to be very convincing, sounds like a fancy translation of some hoary piece of folklore. Bishop Pallegoix, who was much better informed, quotes this report verbatim in his *Description du royaume thai*, adding that he himself was very sceptical about it. Bowring, referring to the same report, says he could discover no trace of the practice, so it must have "fallen into desuetude."

Anna is less scrupulous. While we cannot identify Bruguière's source, we can easily identify *hers*: it is Bruguière. We know she

read Pallegoix, for we can spot several passages in her books that are quoted from him without acknowledgment; and anyone who reads her description of the gate-sacrifice side by side with Pallegoix's quotation from Bruguière will be startled by their similarity. She gives the same peculiar details as Bruguière, uses the same romanticized phraseology, and carelessly leaves the proof of her transposed plagiarism by translating the French word *cordes* as "cords" instead of ropes. She has given Bruguière's allegation a new context, moving it forward to the year 1865, and attributing the deed—in defiance of all common sense and reason—to King Mongkut.⁹

Oddly enough, though this is one of her most shameless inventions, it appears in her first book, which is otherwise more restrained than the second. In any case she herself soon forgets it: in a later chapter, after quoting a cordial letter King Mongkut wrote from the seashore, where he was spending a few days with some of his children, she tells us of her delight in thinking of him not as the King, but as "the gentleman, the friend, the father, giving his heart a holiday in the relaxations of simple kindness and free affection."

What are we to think of a woman who feels such sentiments toward a man whom she alleges to be a murderer? It is clear that she was emotionally unstable, but she had a practical motive for her fictions too. Years later in London, when the Siamese Ambassador reproached her for slandering her former employer, she excused herself by saying that readers wanted sensational revelations about the Orient and she to provide them in order to satisfy her publisher.

This is the kind of thing that makes her book so exasperating to the sober historian. Though there is much good in them, it is useless, for not a single statement can be accepted without confirmation from elsewhere. Analysis sheds a rather cruel light on her methods.

It has become almost an article of faith among westerners that every virtue the royal family have displayed since Anna's time stems from her tactful inculcation of Christian ideals.¹⁰ Yet virtue was not unknown in Siam before her arrival, and a cool assessment suggests that she did not loom very large in the life of King Mongkut or his children.

V

WHENEVER there was a solar eclipse, old-fashioned people thought a demon was seizing the sun in his teeth and trying to swallow it. Then they would set up an earsplitting din, with rattles and drums and firecrackers, in order to scare the demon into letting go.

King Mongkut's interest in eclipses was more scientific. Even the cares of state had not weakened his passion for astronomy. His private apartments in the Grand Palace, Bowring tells us, "were filled with various instruments, philosophical and mathematical; a great variety of Parisian clocks and pendules, thermometers, barometers, telescopes, microscopes . . . in a word, all the instruments and appliances which might be found in the study or library of an opulent philosopher in Europe."

He calculated the exact moment when the fatal eclipse of 1868 would take place. Having determined that it could be seen best from a remote village in the southern part of his kingdom, near the east coast of the Malay Peninsula, he decided to give an intellectual house party there to observe it. He invited Sir Harry Ord, who had succeeded Butterworth as governor of Singapore, to sail up with a suite of officers and their ladies, and meet him at the appointed place. The French government would send a body of scientists from Paris. He himself would bring several of his wives and children, a number of government officials, and some Siamese gentlemen who were interested in astronomy. The party also included the acting British Consul in Bangkok, Mr. Alabaster, who was a friend of the King; this scholarly man was working on a book which he later published under the title *The Wheel of the Law*, and which remains today the finest study of Siamese Buddhism in any European language.

The royal party, sailing down the river and into the gulf, landed on the coast near the observation point. Workmen had been busy for months clearing a space in the forest beside the beach, building a great temporary palace and guest-house, and fitting up a special observatory. To the astonishment of most of the European guests—

who were not yet acquainted with Siamese hospitality and had been looking forward with mixed emotions to the discomforts of a far-off jungle—the food was prepared by a French chef, the wines were served by an Italian *maitre d'hotel*, and the champagne was cooled with an abundance of ice, which was then the rarest of luxuries. In the evening, while companies of dancers performed episodes from the Indian epics, the King conversed informally with his guests. They had scarcely expected to see his ladies (don't Oriental monarchs always keep their wives locked up in a stuffy harem?)—yet there they were, neither timid nor aloof, but graceful and perfectly at ease. And nothing could have been more delightful than the royal children, with their pretty manners and their English chit-chat.

At dawn on the great day the weather was bad. Dense clouds came up from the southwest, and a dreary rain was falling. When the eclipse began, the clouds quite obscured the sun; but a few moments later they broke away. The observations made by the various scientific groups—Siamese, English and French—were a complete success.

Meanwhile the people of the nearby village had been busily beating drums and setting off firecrackers. The King remarked with a smile to his guests that they must not think these people were trying to frighten the demon: they were merely celebrating their sovereign's skill in having been able to calculate the moment of the eclipse more accurately than the European astronomers.¹¹

* * *

The party was over. The Court set sail and returned to the capital. But the King had caught a fever during the trip; and his health, instead of mending when he reached home, grew rapidly worse.

In death, as in life, the Buddha's example was his model. Rational men do not think of the Buddha as a god: King Mongkut had long preached against that vulgar error. Far from being disrespectful, he thought the Buddha much more entitled to honor as a man than if he were a god—for by his human goodness and wisdom he taught men how to escape from sorrow, and so did more for them than the gods had ever done with all their supposed power. The

Hindu gods were notoriously wayward, and not worth imitating; the nearest thing to the God of the Christians that the King would admit—an abstraction that he politely called the “Superagency of the Universe”—was by definition inimitable. But men could and should imitate the Buddha—the most courteous of gentlemen, the wisest of philosophers, the most kindly of teachers.

It was a wish to follow his example that made King Mongkut hope to die on the anniversary of his own birth, which had occurred on the full moon day of the 11th month according to the old calendar (17 October, 1840). He was taken ill in August 1868, and it seemed impossible that he could live till the appointed day. Nevertheless by an effort of will, such as he had learned in the discipline that submits even natural functions to a large measure of mental control, he managed to do so. To show that he was perfectly conscious to the last he conversed in English and read some Pali stanzas on death he had written. He gave his ministers some final advice as to the choice of a successor who would bring opposing factions together and carry on the benevolent revolution he had started. He dictated a farewell message in Pali to his former companions at the Excellent Abode Monastery. He begged his closest friends “not to give way to grief nor to any sudden surprise, since death must befall all creatures that come into the world, and may not be avoided.”

The King knew by heart the touching words of the Pali scriptures that tell of the Buddha’s last hours on earth—how he bade farewell to his disciples, how he passed through all the stages of meditative trance one after another, and how he was finally released into that state in which all evil, and consequently all cause of rebirth, has been extinguished like the flame of a lamp. Pious men ever since have wished to die in the same way—some in the foolish belief that the trances are a short cut to rebirth in heaven, some in the wiser knowledge that they clarify the mind, some in the mere certainty that they ease the physical pain of death. Now King Mongkut passed into these trances.

What visions did the dying King see? Did the trances bring on that clairvoyance that some people claimed for them? If the future was unveiled to him, he must have seen much to give him

satisfaction. He would have seen the throne pass, as he had hoped, to his son Prince Chulālangkarana, who was then a boy of sixteen. He would have seen that prince reign long and gloriously, bringing the benevolent revolution to success; he would have seen his other sons carrying on his work, one or another specializing in each of the several fields that had engaged his own versatile attention—religion, diplomacy, government, law, philology, literature, history, science, archeology. He would have seen among his grandsons progressive leaders to press forward in the course he had laid out. He would have seen his greatgrandchildren, of whom the present King is one, preserving the tradition and receiving their people's love with a reciprocal devotion. He might have seen some curious things as well—things that would have appealed to his sense of irony. For while in his own land he would be remembered with justice and love, in America he would be known as a petulant barbarian or a melodious clown.

Probably his trances brought no such clairvoyance. He set little store by their powers in that respect, and scorned the idea that trances are an easy step to rebirth in paradise. He was too subtle a philosopher to think of rebirth as involving the survival of a personal soul: the psychic personality like the material body, was in constant disintegration from moment to moment; the only thing that could possibly be "reborn" was the energy stirred up by every action, good or evil, and continuing forever. When unsophisticated men were in doubt about rebirth, he had reminded them of the Buddha's advice to be on the safe side; but he knew this advice was an oversimplification, adapted to the limitations of his listeners.

Yet he himself had been on the safe side—not for any such simple reason, but for a far deeper one. For he knew that through the working of a natural law as immutable as the laws of physics, all his deeds would be followed by their consequences—consequences which, though not felt by any surviving consciousness of his own, would dominate the destinies of future generations in the land he loved. He had led a good life, and gained the respect of all (except Anna). Now, even if it were to turn out that he had not guessed exactly right, he would have lost nothing. He would not be like a traveller without provisions.

NOTES

Thailand, the modern name for Siam, is a translation of *müang Tai*, the term by which the Siamese usually refer to their country. The Siamese are indeed for the most part Tai, or "Thai" as it is often written, though in either case pronounced like English "tie"; but there are large populations of Tai elsewhere, and *Siamese* is the most convenient term if we want to designate the particular nationality we are writing about. The name *Siam* is not, as some people suppose, a foreign invention of late date imposed by European imperialists; it was used as early as the 15th century, and perhaps as early as the 11th, by the Tai themselves to distinguish the particular branch that settled in central Siam. King Mongkut, no less a patriot than a scholar, signed himself *Rex Siamensium* in his English correspondence.

I should perhaps say a word about spelling and pronunciation. Many Siamese proper names are Sanskrit, and for them I have generally used the international system (with some minor alterations to facilitate printing). For Tai names I have used a phonetic system in which consonants are to be pronounced with their English values, and vowels as in Italian (*u* and *o* as in German). In the case of familiar names, notably *Mongkut*, I have used the common spelling, though it is not a very happy invention; this name, properly *Mongkuta*, is pronounced in Siamese more like *Mong-gut*, with the *o* as in *only* and the *u* as in *put*.

Readers who wish to explore further the subjects discussed in this paper will find much interesting material in the *Journal of the Siam Society* (abbreviated: JSS), published over a long period of years at Bangkok. Not all the volumes are easily obtainable; but the most important articles are now being reprinted (*The Siam Society Journal, Fiftieth Anniversary Commemorative Publication*, Bangkok, 1954-1960).

The best accounts of Siam in the mid-19th century are Sir John Bowring's *The Kingdom and People of Siam* (London, 1857) and Bishop Pollegoix's *Description du royaume thai ou Siam* (Paris, 1854).

Wood's *History of Siam* (Bangkok, 1939), being devoted chiefly to the earlier period, gives only a brief summary for the 19th century. Professor D.G.E. Hall's *History of South-East Asia* (London and New York, 1955) may also be consulted. For the cultural background, see Dr. R.S. leMay's *The Cultures of South-East Asia* (London 1954).

On Theravāda Buddhism in general, see the works of T.W. Rhys Davids: *Buddhism, being a Sketch of the Life and teaching of Gautama the Buddha* (London, 1878); *Buddhism its History and Literature* (New York and London, 1896); *Buddhist India* (London 1903); *Dialogues of the Buddha* (3 volumes, London, 1899, 1910, 1921); and other translations of the Pāli Text Society, London; and issues of the Buddhist Publication Society, Kandy, Ceylon.

Three books are indispensable to the student of Theravāda Buddhism in Siam: Dr. Kenneth Wells's *Thai Buddhism* (Bangkok, 1939), Henry Alabaster's *Wheel of the Law* (London, 1871), and Bishop Pallegiox's book mentioned above. The *Wheel of the Law* is particularly valuable for its description of Buddhist beliefs both before and after Prince Mongkut's reforms; a large section of it is translated from the Siamese of Jao p' yā Dibākara, an author who was a friend of Alabaster's and at the same time reflected King Mongkut's views faithfully. Princess Poon Diskul's *Buddhism for the Young* (Bangkok, 1929) is a booklet of more importance than might be supposed from its modest appearance; the Princess, who is a granddaughter of King Mongkut, furnishes English readers with a clear and concise summary of the beliefs of educated Buddhists in Siam to day.

My chief sources of information in writing the present paper are three excellent articles by Mr. Robert Lingat in *Journal of the Siam Society*. Mr. Lingat, who was for many years advisor to the Siamese Ministry of Justice, is one of the foremost European authorities on Siamese language, law, and religion. As he states in a note, his article *La vie religieuse du roi Mongkut* (JSS XX) is based in large part on three works in Siamese: *History of the Anchor-Stone Monastery*, by King Rāma V; *History of the Monastery of great Relic*, by Prince Domrong Rājanubhāb; and *History of the Excellent Abode Monastery*, begun by the Prince Patriarch Vajirañāna and finished by

Prince Damrong. The second and the third of these works were more fully used by Mr. Lingat in his *History of Wat Mahadhatu* (JSS XXIV) and his *History of Wat Pavaranivesa* (JSS XXIV). King Rama V (Chulalongkarana), the Prince Patriarch, and Prince Damrong were all three sons of King Mongkut.

Having gone to some trouble to run down Mrs. Leonowens's plagiarisms' I must hasten to confess my own. I trust that Mr. Lingat will accept the general admission of my indebtedness to him; and if he finds that I have more than once used his own words without quotation marks of specific acknowledgement, it is because I can find no better way to express the meaning, yet do not wish to burden the reader with too copious an apparatus of references. In like manner, in discussing Buddhist philosophy I have not hesitated to plagiarize from Rhys Davids.

The following notes on sources and other matters deal more fully with the numbered references in my text.

1. The source of the trouble is Anna herself, in real life Mrs. Anna Leonowens, author of *English Governess at the Siamese Court* (London, 1870) and *The Romance of the Harem* (Boston, 1873). These two books, after having certain *succes de scandal*, lay unnoticed for many years, until Mrs. Margaret Landon reduced them to a single volume and more coherent from under the title of *Anna and the King of Siam* (New York 1943). Careful readers will exonerate Mrs. Landon from any share in the blame for giving a false picture of the King. Her stated purpose is not to describe him objectively, but to exhibit him through Anna's eyes without correcting the faults of Anna's vision. Unlike Anna herself, who flatly states her account to be true, Mrs. Landon refuses to vouch for its accuracy; she says it is a romance with an historical setting, not a history, In the musical comedy and the films the truth loses out altogether, so that King Mongkut presents the unexpected appearance of Rousseau's noble savage interpreted by Gilbert and Sullivan. These trifles are intended more to entertain than to instruct, but it is disconcerting to note that they were advertised as if they were documentaries.

2. Of the numerous accounts of Ayudhayâ in the 17th century, three of the best will be found in Kaempfer, *History of Japan* (English translation, London, 1906), La-Loubère, *New Historical Relation of the Kingdom of Siam* (English translation, London, 1693), and Hutchinson, *Adventurers in Siam in the Seventeenth Century* (London, 1940). For description of Siam shortly before it began to be opened up to western influences, see Prince Damrong Râjanubhâb, *The Introduction of Western Culture in Siam*, JSS XX; also Walter Vella, *Siam under Rama III* (New York, 1957). For the building of Bangkok and the effort to restore the glories of the past, see Prince Dhani Nivat, *The Reconstruction of Rama I of the Chakri Dynasty*, JSS XLIII.

3. For the Cambodian and Tai traditions of monarchy, see Prince Dhani Nivat, *The Old Siamese Conception of the Monarchy*, JSS XXXVI; Phya Srivisarn Vacha, *Kingship in Siam* JSS XLII; Coedès, *Les Etats hindouises d'Indochine et d'Indonesie* (Paris 1948); Coedès, *Pour mieux comprendre Angkor* (Paris, 1947); Briggs, *The Ancient Khmer Empire* (Philadelphia, 1951); Lingat, *The Evolution of the Conception of Law in Burma and Siam*, JSS XXXVIII. For the story of the officer who proposed to cut the branches at the Anchor-Stone Monastery, see Lingat, JSS XX, page 133.

4. For the evidence that he yielded voluntarily, see Lingat, JSS XX, page 132.

5. In this section I have relied on the works cited at the beginning of these notes, and especially Mr. Lingat's articles. In discussing the Doctrine as it was enunciated by the Buddha, I have followed the views of T.W. Rhys Davids. These views, though their historical accuracy has been contested by some more recent scholars, remain pertinent to my purposes. (Regarding this point, see the appended, "Notes on the understanding of Dhamma" at the end of this book). For the techniques of meditation, see G.C. Lounsbury *Buddhist Meditation in the Southern School* (London, 1959). Further discussions of relations with the missionaries will be found in Pallegoix, Bowring and Alabaster, as well as in Mr. Lingat's articles; see also the *Siam Repository* published in Bangkok in the 1870's. For

an idea of King Mongkut's English style, which is more forceful than polished, see several of his letters quoted by Bowring; also Coedès, *English Correspondence of King Mongkut*, JSS XXI XXII. The European-type script for Pali, by the way, did not prove popular, and was eventually given up. Since the reign to King Râma V, Siamese characters have been used for printing Pali texts.

6. The full text of the King's account of the coronation will be found in the *Siam Repository*, Vol. IV (Bangkok 1872) pages 3 ff. and 39 ff.

7. For the "water of allegiance," see JSS I. For the King's Edicts, see M.R. Seni Pamoj, *King Mongkut as a Legislator*, JSS XXXVIII; I am also indebted M.R. Seni and his brother M.R. Kukrit Pramoj for allowing me to read their unpublished manuscript, *The King of Siam Speaks*. The statistics on Catholics and Protestants are taken from Pallegoix and Bowring; their books contain much further information of interest concerning the missionaries; see also Dr. S. McFarland, *The History of Protestant Missions in Siam* (New York, 1928). The opinion that Siam had "the mildest and best heathen government on the face of the globe" applies to the reigns of King Mongkut and his successor; I have taken it from the *Siam Repository*, IV, 207. For the complete inscription of Râma Khamheng, of which I have given only a very condensed extract, see Coedès, *Recueil des inscriptions du Siam* (Bangkok, 1924); Bradley, *The Oldest Known Writing in Siamese*, JSS VI. The King's remark that the ancient history of Siam is "rather obscure and fabulous" is recorded by Bowring (II, 279). For the King's collection of antiquities and curiosities, see Bowring, I, 412 and II, 313; also Coedès, *Les collections archéologiques du Musée National de Bangkok* (Paris and Brussels, 1928). For the "encyclopedia in stone and pictures" created at the Bo-Tree Monastery by Râma III, see Prince Dhani Nivat, *The Inscriptions of Wat Phra Jetupon*, JSS XXVI. In-Kōng's pictures, so far as I know, have never been published; any visitor to Bangkok can see those in the Excellent Abode, as well as a few in the National Museum, but to see *the History of Ayudhaya* series requires special permission.

8. For the decree permitting the King's wives to resign and also for the Six-dollar fine imposed on the abductor of one of his ladies, see M.R. Seni Pramoj, *King Mongkut as a Legislator*, JSS XXXVIII. The story of the lady and her lover being burned at the stake is pure fiction; Mrs. Leonowens must have made it up after finishing her first book, for it appears only in her second. She may have got the idea from a silly piece of doggerel quoted in Neale's *Narrative of a Residence in Siam* (London, 1852). We can spot at least one place where she plagiarized from that book: her list of "Common Maxims of the Priests" (really a garbled version of the monastic rules) follows Neale's wording too closely to suppose that she translated it directly from LaLoubere, who was Neale's source. Neale was a flippant but well-meaning young man who writes of Siam as he saw it in 1840-41. His account, though superficial, contains no deliberate fabrications, and he nowhere suggests that anyone in Bangkok had ever been burned at the stake. He merely quotes the doggerel as a curiosity, without saying where he picked it up; it is, he says, a translation of an old song—"a lament supposed to be uttered by a guilty priest, pensive to his suffering along with the partner of his guilt the dreadful punishment attached to his transgression." The last stanza is worth repeating:

Behold the faggots blaze up high,
The smoke is black and dense;
The sinews burst, and crack, and fly :
Oh suffering intense !
The roar of fire and shriek of pain,
And the blood that boils and splashes,
These all consume—the search were vain
For the lovers' mingled ashes.

9. The Jataka reference will be found in Cowell, *The Jataka*, Vol. IV (London, 1957), page 155 ff. A Dutchman who lived at Ayudhya in the 1620's claims to have heard that the reigning king ordered the sacrifice of some pregnant women for a gate (Van Vliet, *Description of the Kingdom of Siam*, JSS VII, page 18). That monarch

was a notoriously brutal man, so the story might be true of him. If so, the sacrifice was an isolated incident, not a custom; for other European writers visited Ayudhya, and if they had heard of such a thing they would hardly have omitted to mention it. So far as I know, however, there is no other reference until we come to Bruguier in 1831. To see exactly how Mrs. Leonowens plagiarized from him, we need only read the following extract from *The English Governess* (page 219), together with the corresponding extract from Bruguier's report in *Annales de l'Association de la Propagation de la Foi* (volume V, 1831, page 164), quoted in Pallegoix, *Description du royaume thai ou Siam* (volume II, page 50), I have supplied the italics.

The San Luang, or *secret council* of Royal Judges, met at midnight in the palace, and despatched twelve *officers* to lurk around the new gates until dawn, (Le roi, apres avoir tenu *secretement* son conseil, envoie de ses *officiers* pres de le porte qu'il vent reparer.) Two, stationed just within the entrance, assume the character of neighbors and friends, *calling loudly to this or that passenger, and continually repeating* familiar names. (Cet officier a l'air de temps en temps de vouloir *appeler quelqu'un*; il *repete plusieurs fois le nom* que l'on vent donner à cette porte.) The peasants and market folk, who are always passing at that hour, *hearing their calls*, stop and *turn* to see who is wanted. (Il arrive plus d'une fois que les passants, *entendant crier apres eux, tournent la tete*.) *Instantly* the myrmidons of the San Luang rush from their hiding-places, and *arrest*, hap-hazard, six of them *there* for each gate. (*A l'instant* l'officier hommes tout aupres, *arretent troie* de ceux qui ont regarde.) *From that moment the doom* of these astonished, trembling wretches *is sealed*. (*Leur mort est des lors irrevocablement resolue*) *No petitions, prayers, can save them*. (*Aucun service, aucun promesse, aucune sacrifice ne peut les delivrer*.) *In the centre of the gateway a deep fosse or ditch is dug, and over it is suspended by two cords an enormous beam*. (*On pratique dans l'interieur de la porte une fosse, On passe par dessus, à une certaine hauteur, une enorme poutre, cette poutre est soutenu par deux cordes et suspendue horizontalement à peu pres comme celle dont on se sert dans les pressoirs*.) *On the "auspicious" day for the sacrifice*, the innocent unresisting victims—"hinds and churls" perhaps of the lowest degree in Bangkok—are mocked

with a dainty and elaborate banquet, and then conducted in state to their fatal post of honour. (*Au jour marque pour ce fatale et horrible sacrifice, on donne un repas splendide aux trois infortunes. On les conduit ensuite en ceremonie à la fatale fosse.*) The King and all the court make profound obeisance before them, his Majesty adjuring them earnestly "to guard with devotion the gate, now about to be entrusted to their keeping, from all dangers and calamities; and to come in season to forewarn him, if either traitors within or enemies without should conspire against the peace of his people or the safety of his throne." (*Le roi et toute la cour viennent les saluer. Le roi les charge, en son particulier, de bien garder la porte qui va leur etre confiee et de venir avertir si les ennemis ou les rebelles se presentaient pour prendre la ville.*) Even as the last word of this exhortation falls from the royal lips, the cords are cut, the ponderous engine "squelches" the heads of the distinguished wretches, and three Bangkok ragamuffins are metempsychosed into three guardian-angels, Thevedah. (A l'instant on coupe les cordes, et les malheureuses victimes de la superstition sont ecrasees sous la lourde masse qui tombe sur leur tetes. Les Siamois croient que ces infortunes sont metamorphoses en ces genies qu'ils appellent phi).

How could Anna have been so careless? The plagiarism is obvious in every sentence; she begins with six victims, but ends like Bruguere-with only three; and the discrepancy between the names of spirits is only apparent, for thevedah is no more than a bad spelling of devata, the Pali word often used as a substitute for colloquial phi.

10. She has become a heroine not only to Broadway and Hollywood, but also to western writers who ought to know better. *The Romance of the Harem* was re-issued in London as late as 1952, under the title *Siamese Harem Life*, with an introduction by Miss Freya Stark containing the following description of Anna among the Court ladies: "Harassed and indomitable, she loved the women in their royal slavery and trained a new and happier generation of children to carry light into the future: and few people can have wielded a stonger influence in that corner of Asia." This appraisal is as preposterous as the drawings that illustrate the book, which are a Victorian fantasy of harem scenes from Turkey to China and have nothing to do with Siam.

11. We are fortunate in having an eye-witness account of the "Astronomical Fete," written by an officer in the suite of Sir Harry Ord for the *Bangkok Calendar* of 1878. and reprinted in Bacon, *Siam the Land of the White Elephant* (New York, 1899). For the King's remark about the reason for the villagers' celebration, see Alabaster's *Wheel of the Law*, page 10.

การเปลี่ยนแปลง และประเพณีของไทย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)

การเปลี่ยนแปลง และประเพณีของไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)

จากบทพระนิพนธ์ภาษาอังกฤษ

ของ

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ลงพิมพ์ในหนังสือ THE NEW ASIA

เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยที่ประเทศไทยเปิดประตูรับอิทธิพลทางด้านความนึกคิดและค่านิยมวัฒนธรรมแบบตะวันตก ที่เป็นดังนกเืองด้วยพระบารมีพระมหากษัตริย์โดยตรง เพื่อที่จะเข้าใจสภาพการณ์ได้ถูกต้อง จึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาพระราชประวัติพระมหากษัตริย์พระองค์นั้น และหวนกลับไปพิจารณาประวัติศาสตร์ก่อนรัชสมัยของพระองค์ด้วย เพราะอันที่จริงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้น เนื่องมาจากสมเด็จพระบรมชนกนาถของพระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงริเริ่มไว้ก่อน หรืออาจกล่าวได้ว่า ได้พระราชทานแนวพระบรมราโชบายไว้ แต่เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทว่้นเสด็จสวรรคตเสีย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงรับพระราชภาระอันใหญ่หลวง และเต็มไปด้วยหลุมพรางนานาประการ อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็ทรงเป็นผู้นำในการปฏิบัติพระราชภาระต่าง ๆ นั้นจนบรรลุผลสำเร็จ ทรงได้รับการสรรเสริญยกย่องว่าทรงเป็นผู้นำที่เห็นการณ์ไกลของรัชสมัยปัจจุบันของโลกพระองค์หนึ่ง

ความเบื้องหลัง

เรื่องราวเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มี ประพันธ์ไว้ในภาษาต่าง ๆ มากด้วยกัน บทประพันธ์เหล่านี้มีอยู่บาง เรื่อง ซึ่งเราท่านรู้จักกันดีกว่าเรื่องอื่น ๆ แต่กลับเป็นเรื่องที่เรียบเรียง ด้วยเจตนาให้ครึกโครมและเป็นเรื่องคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง มี ชาวต่างประเทศสองคนที่สมควรจะกล่าวไว้ ณ ที่นี้ ซึ่งเขียนเรื่อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรงตามความจริง คือ เซอร์ จอห์น บาวริง และนายโรแบร์ต แลงกัต อย่างไรก็ดี สำหรับคนที่อ่าน ภาษาไทยได้ จะหาหลักฐานเรื่องราวที่ถูกต้องคู่ได้มากมาย สมเด็จพระ เจ้าฟ้ามงกุฎ ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๗ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี แต่ยังมีพระราชโอรสอีกหลายพระองค์ที่ประสูติด้วย เจ้าจอมมารดาอื่น ๆ และมีพระชนม์สูงกว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ใน จำนวนนี้พระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าทับ ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ ทรงแสดงพระปรีชาสามารถในราชการบ้านเมืองเป็น อันมาก ทั้งทรงเป็นที่นิยมรักใคร่ของคนทั่วไป และในตอนปลาย รัชกาลสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงได้รับมอบหมายให้ว่าราชการฝ่าย ต่างประเทศและการค้าขายของราชอาณาจักร กับทั้งทรงปฏิบัติราชการ แทนพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถ ในการพิจารณาอรรถคดีในศาล ด้วย จนทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เพราะทรง ตำแหน่งอาวุธและความสามารถสูง ในระหว่างสมัชชิกพระบรมราชวงศ์

ด้วยกัน ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพระเจริญ พระชนม์ได้ ๑๘ พรรษา ก็เสด็จออกทรงบรรพชาเป็นพระภิกษุ ตามประเพณีนิยม และในระหว่างที่ทรงเป็นพระภิกษุอยู่นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต โดยมีได้ทรงเลือกผู้ที่จะสืบสันตติวงศ์ไว้เลย ขณะนั้น มีพระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อยู่ ๒ พระองค์ คือกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระองค์หนึ่ง ซึ่งมีพระชนมายุ ๓๗ ปี และทรงชำนาญในราชการปกครองทุกแขนง ทั้งทรงมีอำนาจและพระปรีชาสามารถมาก อีกพระองค์หนึ่ง คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งขณะนั้นทรงมีพระชนม์เพียง ๒๐ ปี แม้ว่าจะทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระบรมราชินี และควรถือว่าเป็นองค์รัชทายาทแห่งราชบัลลังก์ได้ก็จริง แต่ไม่ทรงมีความรู้ความชำนาญในราชการปกครองบ้านเมืองทั้งในสายตากคนทั่วไปก็ยังไม่มีความรู้จักรักพระองค์ในฐานะรัฐบุรุษด้วย ทำให้น่าคิดว่า พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ ก็ทรงทราบปัญหาข้อนี้จึงทรงยับยั้งพระบรมราชวินิจฉัยในอันจะทรงเลือกรัชทายาทของพระองค์จนเสด็จสวรรคตเสียก่อนก็ได้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎย่อมทรงเล็งเห็นสถานการณ์อย่างนี้ จึงทรงยอมสละตำแหน่งรัชทายาท ตัดสินพระทัยคงอยู่ในสมณเพศต่อไป ดังนั้น พระบรมเชษฐาธิราช จึงเสด็จขึ้นทรงราชย์สืบสันตติวงศ์โดยไม่มีเหตุการณ์ใดๆ ทรงพระนามพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์

นโยบายการปกครองบ้านเมืองสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ เป็นการรื้อฟื้นแบบแผน

ประเพณีสมัยกรุงศรีอยุธยากลับมาใช้นั้นเอง ยังไม่มีความสนใจใน ภัยอันตรายของลัทธิการค้าเมืองขึ้นของประเทศตะวันตก ซึ่งกำลัง คุกคามรุกไล่ประเทศไทยเข้ามาอยู่แล้วในขณะนั้น บรรดาประเทศ ตะวันตกกำลังพยายามที่จะติดต่อกับไทยตลอดเวลา แต่ไทยยังสามารถ หลีกหลบการติดต่อกับประเทศเหล่านั้นมาได้ด้วยดี วัฒนธรรมของ ตะวันตกหรือลัทธิธรรมเนียมของตะวันตกนั้น ไทยยังไม่รู้จักและยังไม่ เข้าใจเลย และคณะทูตของประเทศเหล่านั้นปฏิบัติการณ์ไม่ได้ผลเป็นชิ้น เป็นอันเป็นประโยชน์แก่ประเทศของเขาเลย ความสัมพันธ์ของไทยกับ ต่างประเทศในตอนนั้น กระทำกับประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงหรือ มิฉะนั้นก็ติดต่อกับประเทศจีนเป็นส่วนใหญ่

อย่างไรก็ดี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชา สามารถเป็นเยี่ยม และทรงเป็นนักปกครองที่มีวิริยะอุตสาหะอย่างยิ่ง กรุงเทมหานครซึ่งสร้างขึ้นอย่างรีบด่วนเมื่อห้าสิบปีมานั้นแสดงอาการ เสื่อมโทรมบ้างแล้ว พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์สถานที่ทรุดโทรม ให้เรียบร้อยดังเดิม และยังทรงก่อสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่อีกด้วย และ ทรงใช้ความรู้ความชำนาญในด้านการปกครองและการค้าขายเป็นคุณ ประโยชน์แก่บ้านเมืองทั้งสิ้น ส่วนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนั้น ทรงผนวช เป็นพระภิกษุเสด็จธุดงค์ไปในที่ต่างๆ ประณมอยู่กับราชภรรยาสองบงกช ไม่มีพิธีรีตองอันใด และทรงสมาคมกับบุคคลต่างๆ ทุกชั้นและทุกชาติ เพื่อทรงศึกษาหาวิชาความรู้ต่างๆ สิ่งแรกที่ทรงกระทำก็คือ ทรงแก้ไข ระเบียบคณะสงฆ์ไทย ทรงตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นใหม่ ผลดีอีกประการ

หนึ่งก็คือ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษและภาษาละตินได้อย่างแตกฉาน เนื่องจากทรงคบค้าสมาคมกับพวกบาทหลวงนิกายเปรสบิเตเรียนชาวอเมริกัน และทรงศึกษาวิชาคณิตศาสตร์และดาราศาสตร์จากบาทหลวงพวกนี้ด้วย ถึง พ.ศ. ๒๓๙๓ (๑๘๕๑) เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต เจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีความรู้วิทยาการของตะวันตกหลายสาขาเป็นอย่างดี และเป็นพระองค์หนึ่งในจำนวนคนไทยเพียงไม่กี่คนที่ทรงเขียนและรับส่งภาษาอังกฤษได้ ซึ่งเป็นประโยชน์ที่จะทรงแสวงหา วิทยาการอย่างอื่นต่อไปด้วย

แม้จะมีคำเล่าลือในทางไม่ดีกันมากก็ดี ก็เป็นที่เข้าใจกันว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าผู้ที่สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ควรได้แก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ดังนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต บรรดามุขอำมาตย์ผู้ใหญ่ของแผ่นดินจึงพร้อมกันกราบทูลขอสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงลาผนวช และอัญเชิญพระองค์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติต่อไป ทั้งนี้ เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า ไม่มีเจ้านายพระองค์อื่นอีกเลยที่จะเหมาะสมสำหรับราชบัลลังก์ เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเป็นรัชทายาทอันชอบธรรมแต่พระองค์เดียว

เมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเปลี่ยนนโยบายที่มีอยู่แต่เดิม ที่กีดกันประเทศตะวันตก เพราะเหตุว่า ทรงตระหนักในพระราชหฤทัยเป็นอย่างดีว่า อิทธิพลของฝ่ายตะวันตกกำลังรุนแรงนัก ทรงเห็นว่า การที่จะปกป้องบ้านเมือง

ให้ปลอดภัย จำเป็นที่จะต้องพยายามเข้าใจสิ่งแปลกประหลาดต่าง ๆ ของประเทศตะวันตก ทั้งในค่านิยมและวัฒนธรรมของประเทศเหล่านั้น มีเรื่องที่ขอเล่าไว้ ณ ที่นี้สักเรื่องหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นพระบรมราโชบายอันสุขุมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่พระเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชเป็นพระภิกษุ และทรงเป็นเจ้าอาวาสพระอารามแห่งหนึ่ง คร. คัสเวลล์ บาทหลวงนิกายโปรเตสแตนต์ ได้ขอประทานพระอนุญาต นำการสอนหลักของคริสตศาสนาแก่พระสงฆ์ไทย เมื่อมีการทำทายอยากลงดีต่อพระองค์โดยตรงเช่นนั้น ก็ทรงตกลงยินยอมตามคำขอของบาทหลวงผู้น้อยอย่างกล้าได้กล้าเสียเหมือนกัน ทรงจัดหาห้องที่วัดเป็นที่สอนให้ อย่างไรก็ตามความพยายามของพวกบาทหลวงที่จะเปลี่ยนศาสนาพระสงฆ์ไทยไม่ได้ผลเลย แต่เป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์ไทยที่ได้ศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการของตะวันตกด้วย เรื่องนี้แสดงให้เห็นพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระบรมราชโอรสธิดาผู้ทรงสืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ทรงถือเป็นแนวทางดำเนินการปกครองเป็นผลดีแก่บ้านเมืองเป็นอันมาก

ในการเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเสด็จพระราชดำเนินเป็นพิธีการหรือเป็นการส่วนพระองค์ก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องมีพระราชโอรสตามเสด็จไปด้วยหลายพระองค์ แต่พระราชโอรสที่ตามเสด็จติดพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถอยู่เสมอ นั้น ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ และด้วยเหตุนี้จึงได้ทรงเรียนรู้ราชการพระราชสำนักทุกอย่างตลอดจนการใด ๆ ที่พระ

มหากษัตริย์ต้องทรงปฏิบัติด้วย สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงจัดการศึกษาอบรมสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธออย่างใกล้ชิดที่สุด ทรงจ้างครูชาวต่างประเทศให้มาถวายพระอักษร อาทิ นางแอนนา ลีโอโนเวนส์ ผู้ประพันธ์เรื่อง “Anna and the King of Siam” นั้นเอง แม้ว่า นางแอนนา ลีโอโนเวนส์ จะมีอะไรส่วนตัวเป็นปฏิปักษ์ต่อสมเด็จพระบรมชนกนาถ นางก็มีความรู้สึกอย่างดีที่สุดในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระองค์นี้ และอันที่จริง สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ทรงได้รับความเอ็นดูและความสนับสนุนจากทุกฝ่ายโดยทั่วกัน

บัญชาการสืบราชสันตติวงศ์

ในทางปฏิบัติการสืบราชสันตติวงศ์ เป็นไปตามลำดับแห่งราชตระกูล แม้ในทางทฤษฎีพระมหากษัตริย์ทรงได้รับเลือกตั้งสถาปนาขึ้น ผู้ที่มีเกณฑ์รับเลือกย่อมเป็นสมาชิกในพระบรมราชวงศ์ เรื่องนี้ควรชี้แจงเกี่ยวกับตำแหน่ง “วังหน้า” หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลไว้ด้วย เจ้านายที่ทรงดำรงตำแหน่งนี้ ถือกันว่าเป็นรัชทายาทแห่งราชบัลลังก์โดยตรง ทั้งนี้มิใช่เงื่อนไขว่า ที่ประชุมเสนาบดีจะพร้อมกันเลือก หรือยืนยันอัญเชิญขึ้นทรงราชย์สืบราชสันตติวงศ์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องค์ปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ เสด็จผ่านพิภพในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ ได้ทรงอุปราชากิเชกสมเด็จพระอนุชาธิราช ซึ่งมีอยู่พระองค์เดียว ทรงพระนามเดิมว่า บุญมา เป็นพระมหาอุปราช สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เพราะ

ทรงร่วมทุกข์สุขกันมาและเสด็จออกทัพจับศึกปราบปรามอริราชศัตรูมา
ด้วยกัน แต่สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
เสด็จสวรรคตก่อนพระองค์หลายปี จึงทรงตั้งสมเด็จพระราชโอรสพระ
องค์ใหญ่ เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งต่อมา
เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ เฉลิมพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัย ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้
ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชา เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ เป็นพระมหาอุปราช
กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่พระมหาอุปราช กรมพระราชวัง
บวรสถานมงคล พระองค์นี้ สวรรคตเสียก่อน เช่นเดียวกัน ต่อจากนั้น
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ได้ทรงตั้งผู้ใดเป็นพระมหา
อุปราชอีก จนพระองค์เสด็จสวรรคต และพระองค์เจ้าทับ กรมหมื่น
เจษฎาบดินทร์ เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนาม พระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้กล่าวมาข้างต้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระราชปิตุลา กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ เป็นพระมหา
อุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งก็เสด็จสวรรคตเสียก่อนอีก
และตลอดรัชกาลนี้ ตำแหน่งพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรฯ จึง
ว่างอยู่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสดวยราชสมบัติแล้ว
ได้พระราชทานบรมราชาภิเษก สมเด็จพระอนุชา เจ้าฟ้าจุฑามณี กรม
ขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มิใช่พระ
มหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ดังในรัชกาลก่อนๆ เมื่อ
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ก็มีได้ทรงตั้งกรม

พระราชวังบวร ฯ อีก เป็นที่เข้าใจกันว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทรง
เป็นองค์รัชทายาทโดยตรง

เซอร์ แฮร์รี ออร์ด ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการสิงคโปร์ และเป็น
พระสหายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวไว้ว่า

“มีสิ่งที่แปลกประหลาดเป็นพิเศษในประเทศสยามสิ่งหนึ่ง คือ มี
พระมหากษัตริย์ ๒ พระองค์ในเวลาเดียวกัน ในปัจจุบันนี้ไม่มีพระมหา
กษัตริย์พระองค์ที่ ๒ แล้ว เพราะพระองค์สุดท้ายสวรรคตเมื่อปี ค.ศ.
๑๘๖๖ (พ.ศ. ๒๔๐๘) โดยที่ไม่ปรากฏว่า ประวัติของสถาบันนี้เป็น
ที่เข้าใจกันดีนัก จึงสมควรนำเอาข้อความซึ่งพระเจ้าอยู่หัว (พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้ทรงอธิบายแก่ข้าพเจ้า เมื่อได้กราบ
ทูลถามนั้น มาเล่าสู่กันฟัง คือ พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ นั้น เป็น
ผู้ที่มีสิทธิใกล้ชิดราชบัลลังก์ต่อจากองค์พระมหากษัตริย์ ที่ได้ทรงรับ
แต่งตั้งหรือทรงได้รับเลือกให้เสด็จขึ้นทรงราชย์ เมื่อพระมหากษัตริย์
ที่ทรงได้รับเลือกตั้งสวรรคตถ้ามีพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ อยู่ ตาม
ปกติบรรดามุขอำมาตย์ผู้ใหญ่ก็จะเลือกพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ ขึ้น
สืบราชสันตติวงศ์ต่อไป และเลือกตั้งเจ้านายที่ทรงมีสิทธิดี และใกล้ชิด
ราชบัลลังก์ที่สุดเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ ถ้าพระมหากษัตริย์
พระองค์ที่ ๒ สวรรคต พระมหากษัตริย์อาจทรงตั้งผู้ที่สมควรดำรง
ตำแหน่งได้ต่อไป แม้จะไม่ปรากฏเป็นธรรมเนียมปกติที่จะแต่งตั้งก็ตาม
และในกรณีนี้ (เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ สวรรคตแล้ว) ก็
มิได้มีการแต่งตั้งผู้ใดในตำแหน่งที่ว่างนั้น จนกระทั่งพระมหากษัตริย์

เสด็จสวรรคต ส่วนพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ นั้น สิ้นสุดแล้วพระราชอัยยาศัยของพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๑ จะทรงมอบหมายให้ แต่พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ นี้ จะทรงมีพระราชอำนาจ ในรัชกาลก่อน ๆ มากกว่าในปีหลัง ๆ นี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตด้วยทรงพระประชวรไข้จับสั่นคราวเสด็จพระราชดำเนินไปในการสำรวจทางวิทยาการเพื่อทอดพระเนตรสุริยุปราคาทางฝั่งทะเลตะวันตกของอ่าวไทย พระราชวงศ์ผู้ใหญ่และเสนาบดีจึงได้มาประชุมปรึกษากัน มีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ อรรคมหาเสนาบดีเป็นประธานที่ประชุม ซึ่งเห็นชอบพร้อมกันเป็นเอกฉันท์ว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ควรเสด็จผ่านพิภพเป็นองค์พระประมุขของชาติ อย่างไรก็ดี การที่จะแต่งตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เกิดเป็นปัญหาโต้เถียงกันอย่างรุนแรง กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ พระอนุชาพระองค์หนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสนอว่า ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ควรได้แก่พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชาพร้อมพระบรมราชินีกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายพระองค์นี้มีพระนามว่า พระองค์เจ้ายอดยิ่งยศ (ซึ่งคนทั้งหลายเรียกพระนามว่า ยอด ตามชื่อประธานาธิบดีคนแรกของสหรัฐอเมริกา) แต่พระอนุชาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกพระองค์หนึ่ง กรมหมื่นวรจักรธรานุภาพ ทรงแย้งว่าโดยที่ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีความสำคัญต่อจากองค์

พระมหากษัตริย์ จึงทรงเห็นว่า ควรจะเป็นพระราชภาระตามราชประเพณี ที่พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่จะทรงเลือกผู้เข้ารับตำแหน่งเอง อย่างไรก็ตาม กิติ อรรถมหาเสนาบดีไม่ยอมฟังเสียงคัดค้าน และเป็นอันตกลงเลือก พระองค์เจ้ายอดยิ่งยศ ให้ทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถาน มงคล เป็นที่เคลือบแคลงสงสัยกันในขณะนั้นว่า การเลือกตั้งกรม พระราชวังบวรสถานมงคลคราวนี้ เป็นความประสงค์ของอรรถมหา เสนาบดีที่จะสงวนอิทธิพลส่วนตัวไว้ควบคุมพระราชอำนาจสูงสุดระหว่าง พระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลไว้ให้สมดุลย์กัน

ครองราชย์เมื่อทรงพระเยาว์

ในขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชน- ษาได้ ๑๕ พรรษา และกำลังทรงพระประชวรมากอยู่ด้วย จนต้องอุ้ม พระองค์จากพระแท่นบรรทมขึ้นเฝ้าพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ และด้วยกำลังทรงอ่อนเพลียเกือบจะยกพระหัตถ์ถวายบังคมพระบรมศพ ไม่ได้ แล้วประทับนั่ง น้ำพระเนตรไหลอาบพระปรางตลอดเวลา ท่าน ผู้หญิงพัน ปรียาอรรถมหาเสนาบดีหลุดปากออกมาว่า “พ่อคุณ นี่พ่อจะได้รู้สึกกัน” ต่อมาภายหลัง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวได้ทรงบันทึกเป็นลายพระราชหัตถเลขาทรงบรรยายฐานะอัน ยู่ยากของพระองค์ พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยาม มกุฎราชกุมาร มีความดังนี้ :—

“..... ในเวลานั้น อายุพ่อเพียง ๑๕ ปี กับ ๑๐ วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดา ก็ล้วนแต่โลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหลก็ได้

ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อ คือเจ้านาย
 ทั้งปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยา และต้องรักษาทวัตรรักษา
 ชีวิตอยู่ด้วยกันทั่วทุกองค์ ที่ไม่เอื้อเฟื้อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก
 ฝ่ายข้าราชการถึงว่ามีผู้ที่ไกรภักไกรสนิทสนมอยู่บ้าง ก็เป็นแต่ผู้น้อยโดย
 มาก ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลังสามารถอาจจะอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้อง
 ซึ่งร่วมบิดาหรือที่ร่วมทั้งมารตาก็เป็นเด็กมีแต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่
 สามารถจะทำอะไรได้ทั้งสิ้น ส่วนตัวพ่อเอง ยังเป็นเด็กอายุเพียงเท่านั้น
 ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่แม่แต่
 เพียงเสมอเท่าที่ทูลกระหม่อมทรงประพฤติมาแล้วได้ ยังซ้ำเจ็บเกือบจะ
 ถึงแก่ความตาย อันไม่มีผู้ใดสักคนเดียวซึ่งจะเชื่อว่าจจะรอด ยังซ้ำถูก
 อันตรายอันใหญ่ คือทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตในขณะนั้น เปรียบ
 เหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้ว จับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติษัตริย์
 เหลือที่จะพรรณนาถึงความทุกข์อันต้องเป็นกำพรว้าในอายุเพียงเท่านั้น
 และความหนักของมงกุฎอันเหลือที่คอจะทานไว้ได้ ทั้งมีศัตรูซึ่งมุ่งหมาย
 อยู่โดยเปิดเผยรอบข้าง ทั้งภายในภายนอก หมายเอาทั้งในกรุงเอง
 และต่างประเทศ ทั้งโรคภัยในกายเบียดเบียนแสนสาหัส

เพราะฉะนั้น พ่อจึงถือว่าวันนั้นเป็นวันเคราะห์ร้ายอย่างยิ่ง อัน
 ตั้งแต่เกิดมาพึงได้มีแก่ตัว จึงสามารถที่จะกล่าวในหนังสือฉบับก่อนว่า
 เหมือนตะเกียงอันริบหรี่ แต่เหตุใดจึงไม่ดับ เป็นข้อที่ควรจะถามหรือ
 ควรจะเล่าบอก การที่ไม่ดับไปได้

๑. คือเยี่ยวารักษาร่างกายด้วยยาบำบัดโรค และความอดกลั้น
ต่อปรารถนา คือไม่หาความสุขเพราะกินของที่มีรสอร่อยอันจะทำให้
เกิดโรค อย่าง ๑

๒. ปฏิบัติอธิษฐานใจเป็นกลาง มิได้สำแดงอาการกิริยาโดยแกล้ง
ทำอย่างเดียว ตั้งใจเป็นความแน่นอนมั่นคง เพื่อจะแผ่ความเมตตา
กรุณาต่อชนภายใน คือน้องและแม่เลี้ยงทั้งปวงตามโอกาสที่จะทำได้
ให้เห็นความจริงใจว่ามิได้มุ่งร้ายหมายขวัญต่อผู้หนึ่งผู้ใด การอันใด
ที่เป็นข้อกระทบกระเทือนมาแก่แก่เพียงใด มากหรือน้อย ย่อมสำแดง
ให้ปรากฏว่า ได้ละทิ้งเสียมิได้นึกถึงเลย คิดแต่จะมีความสุขให้เป็นอันหนึ่ง
อันเดียวกัน โดยควรที่จะสงเคราะห์ได้อย่างใดก็สงเคราะห์ มีที่สุดถึงว่า
อายุน้อยเพียงเท่านั้น ยังได้จูงน้องเด็ก ๆ ตีตเป็นพรวนโตอยู่ทุกวัน
แม่เจ้าคงจะจำได้ในการที่พ่อประพุดต้อยใดในขณะนั้น

๓. ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ ซึ่งท่านเชื่อเป็นแน่ว่าพ่อ
เป็นแต่จะเหว็ดครึ่งหนึ่งคราวหนึ่งอย่างเรื่องจีน แต่ถึงดังนี้ พ่อได้
แสดงความเคารพนับถืออ่อนน้อมต่อท่านอยู่เสมอ เหมือนอย่างเมื่อ
ยังมีได้เลือกขึ้นเป็นสมมตกิจวัตรีย์เช่นนั้น จนท่านก็มีความเมตตาปราณี
ขึ้นทุกวัน ๆ

๔. ส่วนข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งรู้ถือว่า มีความรักใคร่นับถือ
พ่อมาแต่เดิม ก็ได้แสดงความเชื่อถือนับรักใคร่ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน จนมี

ความหวังใจว่า ถ้ากระไรคงจะได้ดีสักมือหนึ่งหรือถ้ากระไรก็จะ... (๑)
เป็นอันตรรายสักมือหนึ่ง

๕. ผู้ซึ่งรู้ยู่ว่าเป็นศัตรูป้องกันภัย ก็มีได้ตั้งเวรตอบ คือเถา... (๑)
ไปกัดไม้ซุง ย่อมเคารพนับถือและระมัดระวังมิให้เป็นเหตุว่า กิจจะ
ประทุษร้ายตอบหรือโอนอ่อนยอมไปทุกอย่างจนไม่รู้ว่าผิดว่าชอบ
เพราะเหตุที่รู้ยู่ว่าเป็นศัตรู

๖. ข้าราชการซึ่งเป็นกลางคอยฟังว่าชนะไหนจะเล่นนั้นนั้น
มีเป็นอันมาก แต่พอมีได้แสดงความรู้สึกให้ปรากฏเลย ย่อมประพฤติก
ต่อด้วยอาการเสมอ แล้วแต่ความดีความชั่วของผู้ชนะ แม้ถึงรู้ยู่ว่าเป็น
ศัตรู หรือเฉย ๆ แต่เมื่อทำความดีแล้วต้องช่วยยกย่องให้ตามคุณความดี

๗. ผู้ซึ่งเป็นญาติพี่น้อง มิได้ยกย่องให้เสียศักดิ์เกินกว่าวาทนา
ความดีของตัวผู้ชนะ ถ้าผู้ชนะทำผิด ต้องปล่อยให้ได้รับความผิด ผู้ชนะ
ทำความดี ก็ได้รับความดี เท่ากับคนทั้งปวง มีแปลกอยู่แต่เพียงมารู้
อยู่ในใจด้วยกันแต่เพียงว่าปรารถนาจะให้ไปในทางดี เพื่อจะได้ยกย่อง
ขึ้นเมื่อไปทางที่ผิดก็เป็นทีเสียใจ แต่ความเสียใจนั้นไม่มาหักล้างมิให้
ยินยอมให้ผู้ผิดต้องรับความผิด

๘. ละเว้นจากความสุขสบาย คือกินและนอนเป็นต้น สักแต่ชั่ว
รักษาชีวิตไว้ พอดำรงวงศ์ตระกูลสืบไป พยายามหาคนที่จะใช้สอย
อันควรจะเป็นที่วางใจได้ มีน้องเป็นต้น อันมีอายุเจริญขึ้นโดยลำดับ

(๑) ทรงซึ่งที่จุคไว้ นั้น คั่นฉบับขาดหายไปหน่อยหนึ่ง ๆ ทั้งสองแห่ง.

๙. เมื่อมีผู้ที่ร่วมคิดในทางอันดีมากขึ้น จึงค่อยแผ่อำนาจออก โดยยึดเอาทางที่ถูกต่อสู้ทางที่ผิด เมื่อชนะได้ครั้งหนึ่งสองครั้ง ความนิยมของคนซึ่งตั้งอยู่ในทางกลาง ย่อมรวนเรหันมาเห็นด้วยก่อน จึงเกิดความนิยมมากขึ้น ๆ จนถึงผู้ซึ่งเป็นศัตรูก็ต้องกลับเป็นมิตร เว้นไว้แต่ผู้ซึ่งมีความปรารถนาถลา อันจะถอยกลับมิได้เสียแล้วก็ต้องทำไป แต่ย่อมเห็นว่ากำลังอ่อนลงทุกเมื่อ ๆ

๑๐. พ่อไม่ปฏิเสธว่า ในเวลาหนุ่มคะนองเช่นนั้น จะมีได้ชุกชอน อันเป็นเหตุให้พลาดไปหลายครั้ง แต่อาศัยเหตุโอบอ้อมที่ได้กล่าวแล้ว ข้างต้น และความรู้เห็นในผู้ซึ่งควรจะไวใจได้ แกะไขให้รอดจากความเสีย ถ้าไม่ได้ประพาศใจตั้งเบื่องตันแล้ว ไหนเลยจะรอดอยู่ได้ คงล้มเสียนานแล้ว การอันใดซึ่งเกิดเป็นการใหญ่ ๆ ขึ้น ลูกก็ไม่น่าที่จะยกหยิบเอามากล่าวในที่นี้ เพราะจะทำให้หนังสือยาวเกินไป แต่พ่อยังเชื่อใจว่า ถึงเหตุเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะเป็นคนหนุ่ม ก็ยังได้ประโยชน์มากกว่าเสียประโยชน์ จึงได้ตั้งตัวยืนยาวมาได้ถึง ๒๕ ปีนี้แล้ว”

ข้อความข้างบนนี้ แสดงให้เห็นชัดถึงพระราชอัธยาศัย และพระปรีชาญาณอันสุขุมในอันจะจัดฐานะอันยุ่งยากซึ่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเป็นผู้ที่มีอำนาจทุกอย่าง ทั้งเคยชินที่จะปกครองตามผลการอยู่แล้ว และในระหว่างนั้นก็เป็นผู้ครองบ้านเมืองโดยสิทธิขาดแต่ผู้เดียว

มาถึงตอนนี้ น่าจะพิจารณานิสัยใจคอของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินด้วย ผู้สำเร็จราชการ ฯ สืบมาจากตระกูลขุนนางที่มีอิทธิพลที่สุด ซึ่งรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ พระมหากษัตริย์ต่อเนื่องกันมาหลาย

รัชกาล นอกจากนั้น ตระกูลผู้สำเร็จราชการ ฯ ยังเกี่ยวพันทางราชตระกูล ด้วย บรรพบุรุษของท่านสมรสกับพระชนนีสุริยภินิของพระบรมราชินีใน รัชกาลที่ ๑ ผู้สำเร็จราชการ ฯ เอง รับราชการมาถึงสองรัชกาลด้วยความสามารถ และถือกันว่านอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเป็นบุคคลที่เด่นที่สุดคนหนึ่ง ในรัชกาลที่ ๔ นั้น มีเรื่องเล่ากันว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรหนักใกล้จะสวรรคต ได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เหตุที่พระองค์ต้องตั้งกองทหารบก และหน่วยทหารเรือไว้อย่างแข็งแกร่งนั้น มิใช่ด้วยพระประสงค์ที่จะรักษาพระองค์จากภัยอันตรายจากราชบัลลังก์ แต่เพื่อป้องกันภัยที่อาจมีมาถึงพระองค์จากพวกขุนนาง ถ้าหากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตก่อนพระองค์ท่าน

แม้ว่าคนทั่วไปจะคิดอย่างไรก็ตาม ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินมิได้แสดงท่าทีอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสมเด็จพระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งบัดนี้ได้เสด็จขึ้นทรงราชย์สืบราชสันตติวงศ์แล้ว อันที่จริงน่าจะเชื่อได้ว่าผู้สำเร็จราชการแผ่นดินมิได้คิดมุ่งร้ายต่อพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่เนื่องด้วยได้ครองอำนาจการปกครองไว้ในมือเป็นเวลานาน จึงเป็นการยากที่จะยอมสูญเสียความเป็นใหญ่นั้น ไปแม้แต่เพียงส่วนน้อย ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินนั้นมีความเฉลียวฉลาดมาก ได้รับการศึกษาดีตามระดับการศึกษาในรัชสมัยนั้น และเป็นรัฐบุรุษมีเล่ห์เหลี่ยมสุขุมมาก ได้รับความ

ยำเกรงจากทุกฝ่าย แม้นางแอนนา ซึ่งอ้างว่าตนเองตกใจมากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีเจ้าจอมหลายคน ยังไม่กล้าตำหนิผู้สำเร็จราชการแผ่นดินซึ่งมีภริยาเป็นจำนวนไม่น้อย แต่ประการใดเลย ในหน้าที่ราชการ ถ้ามีเรื่องความเป็นความตายของสวัสดิภาพสาธารณะแล้ว ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจะดำเนินการอย่างรุนแรงปราศจากความปรานีเลย ในปีแรกๆ ที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ปรากฏว่ามีโจรผู้ร้ายทำการปล้นสดมภ์ในหัวเมืองต่าง ๆ เฉพาะอย่างยิ่งตามแหล่งที่การปกครองอ่อนแอ อาณาประชาราษฎร์มีความเดือดร้อนเกรงกลัวพวกเหล่าร้ายยิ่งกว่ากฎหมายบ้านเมือง จนไม่ยอมบอกข้อความอันใดเกี่ยวกับพวกโจรเหล่านี้ ถึงกับต้องส่งกรมการเจ้าหน้าที่จากกรุงเทพฯ ไปสืบจับและสอบสวน เมื่อจับตัวหัวหน้าผู้ร้ายและบริวารได้ที่ใด ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจะเดินทางออกไปที่นั่นและตัดสินคดีด้วยตนเอง แล้วสั่งประหารชีวิตหัวหน้าพวกโจร เสียบศีรษะและศพโจรประจานไว้ ซึ่งเกิดผลดีทันที ทำให้โจรผู้ร้ายสงบบรรเทาหลงทั่วราชอาณาจักร

สำหรับพระองค์เจ้ายอติยงยศ ซึ่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินสนับสนุนให้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น เป็นเจ้านายที่ไม่มีภริยา พระองค์ท่านน่าจะทรงเป็นกวีที่เรีองนามได้ ถ้าเหตุการณ์ไม่บังคับให้ทรงรับตำแหน่งการเมืองที่ยากลำบาก และไม่เหมาะสำหรับพระองค์ด้วย จึงไม่สามารถทรงใช้เวลาในทางวรรณคดีได้ และก็ต่อจากนั้นอีกไม่กี่ปีตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็ยุบเลิกไปด้วย

ส่วนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงแสดงพระองค์ให้ปรากฏเป็น
 อัจฉริยะบุรุษในการจัดการปกครองทั่วไป ทรงพระปรีชาสามารถริเริ่ม
 กิจการต่าง ๆ เป็นอย่างยิ่ง ด้วยทรงมีเวลาว่างมาก ที่ได้ทรงศึกษา
 เรื่องราวต่าง ๆ ในขณะที่ยังทรงพระเยาว์ ในระยะนี้ ทรงฝึกหัดกรมทหาร
 รบที่เคยทรงบังคับบัญชา ในรัชกาลสมเด็จพระบรมชนกนาถนั้น ตาม
 แบบแผนที่ทันสมัย และทรงจัดตั้งกรมทหารอีกกรมหนึ่งประกอบด้วย
 สมาชิกพระราชวงศ์และบุตรขุนนาง ซึ่งเป็นพระสหายของพระองค์เอง
 บรรดาสมาชิกพระราชวงศ์และบุตรขุนนางเหล่านี้ มีพระชนม์และอายุเ
 วัยรุ่นทั้งสิ้น และเกือบถืออาวุธกันไม่ไหว จึงมีชื่อที่รู้จักกันว่า กรมทหาร
 “หุ่นไล่กา” อย่างไรก็ดี กรมทหารกรมนี้มีความเจริญก้าวหน้าเรื่อยมา
 จนนับได้ว่าเป็นกรมทหารชั้นยอด ได้ชื่อว่า กรมทหารมหาดเล็กรักษา
 พระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และตั้งแต่ได้รับ
 พระราชทานกำเนิดมาจนถึงบัดนี้ ครบหนึ่งศตวรรษ กรมทหารกรมนี้
 ได้สงวนแบบธรรมเนียมประเพณีที่ตนได้ไว้ตลอดมา จนได้รับเกียรติและ
 ชื่อเสียงของตนเอง เป็นที่รู้จักกันทั่วไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดที่จะเสด็จฯ ประพาส
 ไปในที่ต่าง ๆ เช่นเดียวกับสมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งก่อนที่จะเสด็จ
 สวรรคต ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทั่วราชอาณาจักรแล้ว แต่ไม่เคย
 เสด็จฯ ออกไปนอกประเทศเลย ทั้ง ๆ ที่ได้เตรียมการเสด็จฯ ประพาส
 สิงคโปร์อยู่แล้ว ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง
 เสด็จฯ ประพาสเมืองสิงคโปร์ บัตตาเวีย และสมารัง และทั้งสามเมืองนี้
 ได้ถวายการต้อนรับในฐานะพระมหากษัตริย์โดยตลอด

หลังจากที่ได้เสด็จฯ กลับแล้วไม่นาน ได้มีพระราชประสงค์แก่
 ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในอันที่จะเสด็จฯ ประพาสทวีปยุโรป เพราะว่า
 เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นความเป็นอยู่ในเขตแคว้นอาณานิคมแล้ว ก็
 เป็นการสมควรที่จะเสด็จฯ เยือนรัฐที่มีอธิปไตยสมบูรณ์นั้นบ้าง อย่างไรก็ตาม
 ก็ดี ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินรู้สึกว่ โครงการที่จะเสด็จฯ ประพาสรัฐ
 ต่างๆ ซึ่งมีสภาพแตกต่างกับความเป็นอยู่ในเมืองไทยมากมายนั้น เป็น
 เรื่องใหญ่โต จึงไม่เต็มใจเสี่ยงที่จะจัดการถวาย แต่ในที่สุดก็ตกลงเป็น
 การประนีประนอม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จฯ ประพาสอินเดียใน
 พ.ศ. ๒๔๑๔ และลอร์ด มาโยอุปราชแห่งอินเดียถวายเป็นการต้อนรับ
 พระองค์เป็นทางราชการฐานพระมหากษัตริย์ บังเอิญในขณะที่เสด็จฯ
 ประพาสอยู่ในประเทศอินเดียหลังจากการรับเสด็จฯ เป็นทางราชการ
 เสร็จแล้วเกิดโชคร้ายที่อุปราชแห่งอินเดียถูกลอบสังหารชีวิตเมื่อเดินทาง
 ไปยังหมู่เกาะแอนดามัน ด้วยเหตุที่ทรงรำลึกถึงไมตรีจิตของอุปราช
 แห่งอินเดียที่เสียชีวิตไปนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จพระราชดำเนิน
 กลับประเทศไทยอย่างเงียบๆ เป็นการไปเวด และระหว่างทางได้
 เสด็จฯ เยือนมณฑลฝั่งตะวันตกของไทยรวมทั้งไทรบุรีด้วย

เนื่องจากการเสด็จฯ ประพาสอินเดียครั้งนี้ มีผลที่เห็นทันตาก็คือ
 ทรงจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวัง และระเบียบ
 การในพระราชสำนักก็เริ่มเปลี่ยนเข้าแบบตะวันตก โปรดให้นำเอาโต๊ะ
 เก้าอี้แบบตะวันตกที่สั่งเข้ามาประทับในที่ประทับชั้นในตั้งแต่รัชกาลก่อน
 นั้นออกมาใช้ประโยชน์เป็นประจำทุกวัน แทนที่จะตั้งประทับเป็นเครื่อง

ตกแต่งที่ประทับใจได้เคยๆ ต่อจากนั้น ก็มีการเปลี่ยนทรงผมและเครื่องแต่งกายบางส่วนของข้าราชการฝ่ายหน้า ส่วนเครื่องแต่งกายของข้าราชการฝ่ายในระยษนี้ยังไม่มีกาเปลี่ยนไปจากเดิม นอกจากนั้น มารยาทของพระราชสำนักก็เปลี่ยนแปลงแก้ไขหลายประการ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงแผนในพระราชสำนักเช่นนี้ ฝ่ายประชาชนคนไทยก็พากันเปลี่ยนไปตามด้วย แม้ว่า การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ นั้นขึ้นเพียงผิวเผินก็จริง แต่ก็ถือได้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำในด้านการปฏิรูปสังคม โดยมิได้มีการบังคับทางกฎหมายแต่อย่างใด

กาลเวลาผ่านไปหลายขวบปี ชนรุ่นหลังนี้อาจรู้สึกกันว่า การเปลี่ยนขนบธรรมเนียมที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มนั้น ทรงกระทำตามวิสัยของผู้ที่อยู่ในวัยหนุ่ม จึงมีผลลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไม่เหมาะสมบ้างก็ได้ แต่อย่างไรก็ดี กล่าวได้ว่า มิได้ทรงยอมให้ระเบียบพระราชสำนักที่ทรงแก้ไขตามแบบตะวันตกนั้น เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับประเพณีทางศาสนาของบ้านเมืองเลย เพราะในการศาสนกิจสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติตามโบราณราชประเพณี ซึ่ง “องค์ศาสนูปถัมภก” ต้องกระทำทุกประการ และตามความนิยมในขณะนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างพระอารามแห่งหนึ่ง คือ วัดราชบพิธตามแบบสถาปัตยกรรมโบราณ โดยทรงดัดแปลงแก้ไขบางสิ่งบางอย่างให้เหมาะสมตามรสนิยมในสมัยนั้น ซึ่งตำหนิไม่ได้ว่า พระอารามแห่งนี้มีความงามเคอะเขิน หรือว่าเป็นการลอกแบบอย่างของตะวันตกถ่ายเดียว ส่วนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทที่ทรงสร้างนั้นเล่า แม้ว่าส่วนมากจะ

ปรากฏแบบทางตะวันตกก็ตาม ได้ทรงตกแต่งองค์พระที่นั่งด้วยเครื่อง
ประดับตามประเพณีของไทย มีแบบหลังคาอย่างปราสาท ซึ่งในสายตา
ของคนไทยก็ทราบได้ทีเดียวว่า เป็นพระราชฐานสำหรับพระมหากษัตริย์

ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระชนมายุครบ ๒๐ พรรษาใน
พ.ศ. ๒๔๑๖ ก็ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระศาสนาตามประเพณี
นิยม แต่มีสิ่งที่แตกต่างจากเดิมอย่างหนึ่ง คือ ได้พิจารณากันว่า การที่
พระมหากษัตริย์จะเสด็จ ฯ ไปประทับจำพรรษาอยู่ในพระอารามอาจไม่
สะดวกในทางปฏิบัติบางประการ จึงได้กันเขตในพระบรมมหาราชวัง
ออกส่วนหนึ่งเป็นการชั่วคราวเพื่อเป็นเขตสงวนสำหรับศาสนกิจ จัด
เป็นที่ประทับระหว่างที่ทรงผนวช และได้สร้างกุฏิสงฆ์ในบริเวณนี้
แล้วนิมนต์พระภิกษุมาพักอาศัยอยู่ด้วยกับพระองค์ตลอดเวลาทรงเป็น
พระภิกษุ

ทรงรับพระราชภาระปกครองบ้านเมือง

ต่อจากนั้นไม่ช้าก็ครบกำหนดทรงลาผนวช และเมื่อเสร็จพระราช
พิธีบรมราชาภิเษกเรียบร้อยแล้ว ก็ทรงเริ่มพระราชภาระการปกครอง
บ้านเมืองด้วยพระองค์เอง ทรงพร้อมที่จะรับผิดชอบด้วยพระองค์เอง
ทั้งสิ้น

ในรอบปีแรก โปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์หนังสือราชกิจจานุ-
เบกษา ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมชนกนาถ และเป็นหนังสือ
ที่ชนรุ่นหลังได้เห็นและทราบถึงความเจริญก้าวหน้าในด้านการปกครอง
ที่ทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขไว้ อาทิเช่น ประกาศพระบรมราชโองการ

ทั้งศาลพิเศษสะสางอรรถคดีที่ค้างพิจารณาในศาลยุติธรรมทั้งหมด กฎหมายว่าด้วยการตั้งสภาเสนาบดี และสภามณฑล กฏหมายจัดระเบียบการว่าด้วยเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ซึ่งมีบางส่วนที่ใช้บังคับมาตั้งแต่รัชกาลก่อน พระบรมราชโองการให้ฝ่ายปกครองป้องกันเด็กจากบ่อนการพนัน และกฎหมายกำหนดมาตรการเริ่มแรกเกี่ยวกับการเลิกทาส ในปีต่อมา ก็ปรากฏการเปลี่ยนแปลงที่มีผลสืบเนื่องกัน มีบทกฎหมายสำคัญ ๆ ที่น่าจะนำมากล่าวไว้ คือ โปรดให้ตรากฎหมายโอนเงินรายได้ส่วนพระองค์พระมหากษัตริย์ส่วนใหญ่ให้เป็นของรัฐ ด้วยเหตุนี้ ได้พระราชทานกำเนิดกระทรวงการคลังของไทยเป็นครั้งแรก นอกจากกรมพระคลังข้างที่ และด้วยกฎหมายฉบับเดียวกัน ทรงตั้งสำนักงานตรวจเงินแผ่นดิน ซึ่งทรงอำนวยการด้วยพระองค์เอง นอกจากนี้ มีกฎหมายทรงตั้งตำรวจพระนครบาลที่ทันสมัย และกฎหมายว่าด้วยมาตรฐานการศึกษา อันเป็นหลักของความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมือง และด้วยกฎหมายนี้ถ้าผู้ใดที่เล่าเรียนมีความรู้ดี ก็โปรดให้เข้ารับราชการในตำแหน่งที่มีความรับผิดชอบ โดยไม่คำนึงถึงฐานันดรหรือชาติกำเนิดของผู้คนเลย ต่อจากนี้ ทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลงระเบียบการของบ้านเมืองอีกหลายอย่าง โปรดให้ตั้งการไปรษณีย์และโทรเลข และทรงกำหนดระเบียบราชการทบวงกรมต่างๆ เฉพาะอย่างยิ่ง ในส่วนที่เกี่ยวกับการคลังและการศาล ในระยะนี้ โปรดเกล้าฯ ให้นำปฏิทินสุริยคติแบบเกรกอเรียนมาใช้ เพราะเหตุว่า ปฏิทินจันทรคติที่ใช้อยู่ก่อนนั้น แม้ว่าจำเป็นแก่กลุ่มชนกสิกรก็ดี ไม่สะดวกที่จะใช้ในเมื่อ

บ้านเมืองกำลังมีการติดต่อกับโลกภายนอกมากขึ้น ชื่อเดือนปฏิทินซึ่งต้องคิดเปลี่ยนใหม่ ก็เป็นภาษาบาลีและชื่อบอกเครื่องหมายจักรราศี เช่น เมษายน (เมษา ในภาษาบาลี คือ แกะตัวผู้) และตุลาคม (ตุลา ในภาษาบาลี คือ ตราซ้ง) ดังนั้นเป็นต้น คำว่า จุลศักราช ที่ใช้อยู่ก็โปรดให้ยกเลิก และให้ใช้ รัตนโกสินทรศก แทน โดยเริ่มนับตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๑ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ ทั้งนี้ ไม่ปรากฏคำสั่งแจ้งว่า เนื่องมาจากเหตุอันใด จึงโปรดให้ใช้ รัตนโกสินทรศก แทน จุลศักราช แต่เชื่อว่า เหตุที่ทรงเปลี่ยนก็เพราะจุลศักราชเป็นของพม่า เป็นการแสดงอำนาจของประเทศนั้นเหนือกรุงศรีอยุธยาเมื่อสามร้อยปีก่อน

การเลืกทาส

ณ ท้องพระโรงชั้นบนพระที่นั่งอนันตสมาคมที่ประดิษฐานพระเศวตฉัตร และปัจจุบันเป็นห้องประชุมสภานิติบัญญัติ มีภาพสีน้ำหลายภาพวาดติดเพดาน แสดงพระบรมรูปพระมหากษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์แต่ละพระองค์ทรงปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ กัน ภาพที่วาดไว้เกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏเป็นภาพที่กำลังทรงปลดปล่อยทาส ซึ่งศิลปินผู้วาดภาพนั้นถือว่าเป็นเหตุการณ์ที่เด่นในรัชสมัยของพระองค์ ภาพที่วาดขึ้นนั้นอาจมีรายละเอียดเกินเลยความจริงบ้าง แต่เหตุการณ์ที่ศิลปินเลือกเอามาแสดง เป็นเรื่องที่เหมาะสมมาก เพราะการเลิกทาสเป็นเรื่องหนึ่งที่ทรงพระราชดำริตั้งแต่แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

นายเลงการ์ต กล่าวว่า “เรื่องทาสในประเทศสยามมีลักษณะผิดแปลกออกไปไม่เหมือนสถาบันทาสในสมัยโบราณกาล หรือในอาณานิคมของประเทศในยุโรป และทาสในรัฐต่าง ๆ ของอเมริกา และก็ไม่ใช่เฉพาะแต่ประเทศสยามเท่านั้น บรรดาประเทศต่าง ๆ ในตะวันออกไกลไม่ว่าจะมีอารยธรรมอย่างไหน จะเป็นจีน ฮินดู หรือ มุสลิม ก็ตาม มีระบบทาสประเภทที่ไม่รุนแรง โดยใช้วิธีการแตกต่างจากทางอาณานิคมของชาติในยุโรป และทางอเมริกาทั้งสิ้น

อย่างไรก็ตาม เรื่องทาสไม่ใช่สถาบันของไทย แต่มีมาจากสมัยจักรวรรดิขอมโบราณแล้ว ชนเชื้อชาติไทยรุ่นแรกที่แผ่อำนาจลงมาทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และได้รับวัฒนธรรมขอม จึงรู้จักเรื่องทาส ข้อพิสูจน์ที่เห็นได้ว่า ไทยไม่มีทาส ก็ด้วยคำว่าไทย ซึ่งเป็นชื่อของบ้านเมืองและคนไทย แปลว่า ความอิสระเสรี

สมัยที่ยังไม่มีเครื่องพิมพ์หนังสือ บรรดาบทกฎหมายสมัยอยุธยา รักษาไว้เป็นตัวเขียน และยังกระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ ตั้งแต่เสียกรุงเก่าพม่าเข้าศึก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้ทำการสำรวจกฎหมายกรุงอยุธยา แล้วรวบรวมทำเป็นเล่มขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๘ ซึ่งมีกฎหมายว่าด้วยเรื่องทาสรวมอยู่ด้วย กฎหมายฉบับนี้มีบทวิเคราะห์ทาสประเภทต่าง ๆ และกำหนดพิกัตอัตราภาษีทาส ซึ่งใช้บังคับสืบต่อกันมาแต่สมัยอยุธยา และคำตัวทาสซึ่งแตกต่างกันตามอายุของทาสเหล่านั้น นอกจากนี้ยังแบ่งประเภททาส ได้แก่ ทาสที่ได้จากการศึกสงคราม ทาสที่ซื้อขายกัน และลูกทาสประเภทเหล่านั้น แต่

ในค่าน้ำสงคมกิติ ในค่านาศาสนากิติ ไม่มีการเลือกที่รักมักที่ชังสำหรับผู้ที่เป้นทาส และไม่มีข้อกีดกันเกี่ยวกับชั้นวรรณะ ซึ่งจะทำให้ผู้ที่เป็นทาสไม่มีโอกาสที่จะกลับเป็นราษฎรที่มีเกียรติอีก ในเมื่อได้ชดใช้หนี้สินของตน หรือได้ปฏิบัติตามข้อผูกพันกับนายของตนถูกต้องครบถ้วนแล้ว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามเลิกระบบทาสเป็นขั้น ๆ ด้วยความระมัดระวัง ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ โปรดให้ลบกักอัตราทาสสำหรับลูกทาสที่เกิดตั้งแต่ปีที่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ โดยมีให้กระทบกระเทือนข้อผูกพันที่ทาสอื่น ๆ มีอยู่กับนายของตน ทั้งนี้ การปลดปล่อยที่จะมีขึ้นไม่รวมถึงพวกทาสส่วนใหญ่ที่ทำงานอยู่ และในที่สุดทรงเลิกสถาบันทาสทั้งหมดเมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ การยกเลิกทาสที่ทรงกระทำเป็นระยะ ๆ ใช้เวลาถึงสามสิบปี เป็นวิธีการที่สุขุม เพราะไม่ปรากฏว่าเกิดเหตุการณ์ที่ไม่ราบรื่นขึ้นเลย ดังที่ประเทศอื่น ๆ ที่มีการค้าทาสได้ประสบกันมาเป็นส่วนมาก

การจัดตั้งกระทรวงทบวงกรมที่ทันสมัย

ครั้นแล้วพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชดำริที่จะทรงแก้ไขระเบียบสถาเนาบติ ระบอบการปกครองสมัยอยุธยา ซึ่งใช้กันอยู่ตลอดมาจนบัดนี้ มีระเบียบการคือ พระมหากษัตริย์ทรงบังคับบัญชาสถาเนาบติจำนวนหกคน ในจำนวนนี้ สองคนมีอาวุโสสูงเทียบเท่าอรรคมหาเสนาบดีคนหนึ่งเสนาบดีกรมมหาดไทย ที่สมุหนายกบังคับบัญชาการปกครองภายในฝ่ายพลเรือนทั่วไป อีกคนหนึ่งเสนาบดีกรมพระกลาโหม ที่สมุห

พระกลาโหมบังคับบัญชาการทหารบกและทหารเรือ ส่วนเสนาบดีอีกสี่คน มีอาวุโสรองลงมาจากสองคนแรก คือ (๑) เสนาบดีกรมเมือง บังคับบัญชาการรักษาพระนครและศาลพระวาชอาณา (๒) เสนาบดีกรมวัง (๓) เสนาบดีที่พระคลัง และ (๔) เสนาบดีกรมนา ตามปกติ เสนาบดีกรมวังต้องดูแลราชการศาลสูงด้วย ต่อมาราชการคลังต้องขยายงานออกเป็น กรมคลัง กรมการค้า และการต่างประเทศ และจัดตั้งกรมนาเป็นกระทรวงเกษตรธิการ เหล่านี้เป็นเพียงทบวงกรมเล็ก ๆ และบางกรมรับผิดชอบตรงต่อพระมหากษัตริย์

การจัดระเบียบราชการแผนใหม่มีสิบเอ็ดกระทรวง มีระดับความสำคัญเท่าเทียมกัน และรับผิดชอบตรงต่อองค์พระมหากษัตริย์ คือ กระทรวงกลาโหม กระทรวงมหาดไทย กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงเกษตรธิการ กระทรวงนครบาล กระทรวงยุติธรรม กระทรวงวัง กระทรวงโยธาธิการ กระทรวงธรรมการ และศึกษาธิการ และกระทรวงพระอาลักษณ์ กระทรวงกลาโหมมีหน่วยราชการกิ่งอิสระรวมอยู่ด้วย คือ กรมทหารบกทหารเรือ และหัวหน้าส่วนราชการทหารบกและทหารเรือนี้ มียศเสมอเสนาบดี และเข้าที่ประชุมเสนาบดีด้วย กระทรวงพระอาลักษณ์ มีราชการที่ได้รับมอบหมายเพิ่มเติมให้ดูแลควบคุมเจ้าพนักงานฝ่ายราชเลขาธุการ และฝ่ายพระคลังข้างที่กับทั้งฝ่ายเสนาบดีและองคมนตรีสภาด้วย

ณ ที่นี้ ขอนำบันทึกข้อความพระราชดำรัส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์อย่างยิ่ง ซึ่งพระ

ราชทานพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน มาเสนอผู้อ่าน
ด้วย พระราชดำรัสฉบับนี้ตีพิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ หลังจากที่เสด็จ
สวรรคตแล้วหลายสิบปี :-

“ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้รับราชสมบัติ รับหน้าที่อันใหญ่ยิ่ง ใน
พณักงานที่จะบำรุงรักษาแผ่นดิน ซึ่งเป็นพณักงานอย่างสูง
แลเป็นการอันหนักยากที่จะทำการให้สะดวกได้เต็มที่ตามความ
ต้องการ มาจนถึงบัดนี้ก็กว่าสิบเก้าปีแล้ว ถึงแม้ว่าในเบื้องต้น
ซึ่งมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ดูเหมือนหนึ่งจะเป็นผู้รับผิดชอบ
ในราชการทั้งปวงแทนตัวข้าพเจ้า เป็นการแบ่งเบาจากบ่า
ข้าพเจ้าบ้างก็ดี แต่ความที่เป็นเช่นนั้นจะมีจริงบ้างก็ไม่เกิน
๓ ปี ตั้งแต่แรกได้ราชสมบัติมา แต่ส่วนตัวข้าพเจ้าเองรู้สึก
ว่าได้รับความหนักมาจำเริญตั้งแต่ได้นั่งในเสวตรฉัตรจนถึง
บัดนี้ แต่ความหนักนั้น เปลี่ยนไปต่าง ๆ ไม่เหมือนกันใน
สามสมัย คือแรก ๆ แลกลาง ๆ แลบัดนี้ เพราะได้ตั้งอยู่
ในตำแหน่งสำคัญเช่นนั้นมาช้านาน ได้รู้ทางราชการทั่วถึง
ทดลองมาแล้ว จึงเห็นว่าการปกครองในบ้านเมืองเรา ซึ่ง
เป็นไปในปัจจุบันนี้ ยังไม่เป็นวิธีปกครองที่จะให้การทั้งปวง
เป็นไปสะดวกได้แต่เดิมมาแล้ว ครั้นเมื่อล่วงมาถึงปัจจุบันนี้
บ้านเมืองยิ่งเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า การปกครอง
อย่างเก่า นั้น ก็ยังไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้น
ทุกที จึงได้มีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ ที่จะแก้ไขธรรมเนียม

การปกครองให้สมกับเวลา ให้เป็นทางที่จะเจริญแก่บ้านเมือง ได้คิดแลได้พูดมาช้านาน แต่การหาตลอดไปได้ไม่ ด้วยมีเหตุขัดขวางต่าง ๆ เป็นอันมาก แลการที่จะจัดนั้นก็เป็นการหนัก ต้องอาศัยยกกำลังสติปัญญาแลความซื่อตรง ความจงรักภักดีของท่านทั้งปวงผู้ซึ่งจะรับตำแหน่งจัดการทั้งปวงนั้นเต็มความ อุตสาห วางแบบแผนลงไว้ได้แล้ว การทั้งปวงจึงจะเป็นไปได้สะดวกตามความประสงค์”

แล้วก็พระราชทานพระบรมราชาธิบายอย่างละเอียดถี่ถ้วน ถึงระเบียบราชการฝ่ายบริหารและฝ่ายตุลาการทุกส่วนทุกหน้าที่ของ กระทรวงทบวงกรมของรัฐบาลว่า มีอยู่อย่างไรและมีความยุ่งยากแก่ การปฏิบัติหน้าที่ในส่วนราชการต่าง ๆ ประการใด กับทั้งทรง พระราชดำริจะแบ่งและรวมส่วนราชการขึ้นใหม่ทั้งหมดอย่างไร ใน ตอนท้ายพระราชบันทึกซึ่งมีหกลสิบหน้าเศษ ได้พระราชทานพระราช ปราบปรามไว้ดังต่อไปนี้ :-

“อนึ่ง พระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม นี้ ไม่ได้มีปรากฏในกฎหมายอันหนึ่งอันใด ด้วยเหตุนี้ถือว่าเป็น ที่ล้นที่พ้น ไม่มีข้อใดสิ่งอันใดหรือผู้ใดจะเป็นผู้บังคับขัดขวาง ได้ แต่เมื่อว่าตามความที่เป็นจริงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินจะทรง ประพฤติการอันใด ก็ต้องเป็นไปตามทางที่สมควรแลที่เป็น ยุติธรรม เพราะเหตุฉะนั้น ข้าพเจ้าไม่มีความรังเกียจอันใด ซึ่งจะมีกฎหมายกำหนดพระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดิน

เช่นประเทศทั้งปวงมีกำหนดต่าง ๆ กันนั้น เมื่อจะทำกฎหมาย
 สำหรับแผ่นดินให้เป็นหลักฐานทั่วถึง ก็ควรจะต้องว่าด้วย
 พระบรมราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดินให้เป็นหลักฐานไว้
 แต่การซึ่งควรจะทำอย่างไรนั้น ข้าพเจ้าต้องขอชี้แจงความ
 เห็นอันมิใช่ความเห็นที่เข้ากับตัวไว้โดยย่อว่า พระเจ้าแผ่นดิน
 ต่างประเทศหมายเอาประเทศยุโรป ซึ่งปกครองบ้านเมืองมี
 กำหนดพระราชนุภาพต่าง ๆ กัน ด้วยอาศัยเหตุการซึ่ง
 เกิดขึ้นในบ้านเมืองโดยความไม่พอใจของราษฎร จึงได้มี
 ข้อบังคับสกัดกันเป็นชั้น ๆ ตามลำดับเหตุการณ์ซึ่งมีขึ้นใน
 บ้านเมืองนั้น ๆ เหตุการทั้งปวงนั้นก็ยังไม่มีไม่เป็นที่ทั่วถึงกัน
 เพราะฉะนั้น แบบอย่างจึงยังไม่ลงเป็นแบบเดียวกันทั่วไปได้
 ทุกประเทศ ส่วนที่กรุงสยามนี้ยังไม่มีเหตุการอันใดซึ่งเป็นการ
 จำเป็นแล้ว จึงเป็นชั้นเหมือนประเทศอื่น ๆ ประเทศอื่น ๆ
 ราษฎรเป็นผู้ขอให้ทำ เจ้าแผ่นดินจำใจทำ ในเมืองเรานี้เป็น
 แต่พระเจ้าแผ่นดินคิดเห็นว่าควรจะทำ เพราะจะเป็นการเจริญ
 แก่บ้านเมือง แลเป็นความสุขแก่ราษฎรทั่วไปจึงได้คิดทำเป็น
 การผิดกันตรงกันข้าม แลการที่จะปกครองบ้านเมืองเช่น
 ประเทศสยามนี้ ตามอำนาจอย่างเช่นเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ
 คือประเทศยุโรป ก็จะไม่สามารถปกครองบ้านเมืองได้และจะ
 ไม่เป็นที่พอใจของราษฎรทั่วหน้าด้วย เหมือนอย่างถ้าจะมี
 ปาเลเมนต์จะไม่มีผู้ใด ซึ่งสามารถเป็นเมมเบอร์ได้สักกี่คนแล

โดยว่าจะมีเมมเบอเหล่านั้น เจริญการได้ก็ไม่ได้ใส่ใจในราชการ
ทั้งปวงทั่วถึง เพราะไม่มีความรู้แลการฝึกหัดอันใดแต่เดิมมา
เลย ก็คงจะทำให้การทั้งปวงไม่มีอันใดสำเร็จไปได้ แลจะซ้ำ
เป็นที่หวาดหวั่นของราษฎรผู้ซึ่งไม่เข้าใจเรื่องราวอันใด เพราะ
ไม่ได้นึกไม่ได้ต้องการเกิดขึ้นในใจเลย ราษฎรคงจะเชื่อ
เจ้าแผ่นดินมากกว่าผู้ซึ่งจะมาเป็นเมมเบอออฟฟาลิเมนต์
เพราะปรกติทุกวันนี้ ราษฎรย่อมเชื่อถือเจ้าแผ่นดินว่าเป็นผู้
อยู่ในยุติธรรม แลเป็นผู้รักใคร่คิดจะทำนุบำรุงราษฎรให้อยู่เย็น
เป็นสุขยิ่งกว่าผู้อื่นทั้งสนทวนกันเป็นความจริง เพราะเหตุ
ฉนั้น ข้าพเจ้าจึงเห็นสมควรว่าราชานุภาพของพระเจ้าแผ่นดิน
ควรจะกำหนดตามแบบเดิมแต่ในข้อที่เป็นข้อจริงอย่างไร”

ท่านผู้อ่านพระราชดำรัสนี้ ย่อมประจักษ์ในพระปรีชารอบรู้หลัก
รัฐประศาสนประเพณีการปกครองทั้งของไทยและที่นิยมกันในประเทศ
อื่น ๆ อย่างกว้างขวาง และพระราชหฤทัยอันแน่วแน่ที่จะนำบ้านเมือง
ไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองเป็นสำคัญ

เกิดเหตุการณ์กับฝรั่งเศส

เป็นที่น่าเสียดายว่า ขณะที่ทรงพระราชดำริแก้ไขการปกครอง
แผ่นดินให้เหมาะสมแก่กาลสมัย และการเปลี่ยนแปลงกำลังดำเนินไป
อย่างราบรื่น ดังตัวอย่างที่กล่าวได้ในระยะนี้ ก็คือ บ่อนการพนันซึ่ง
เป็นทางที่แผ่นดินได้รับรายได้อยู่มาก กำลังเลิกไปทีละน้อย นอกจากนั้น
งานโยธาและการสาธารณูปโภคต่าง ๆ เช่น การรถไฟ การชลประทาน

การศึกษา และการสาธารณสุข ก็กำลังทรงจืดอยู่ ก็มาเกิดเหตุการณ์เกี่ยวกับการต่างประเทศขึ้น ในระยะนี้บรรดาประเทศเพื่อนบ้านของไทยแต่ละประเทศ พวกกันตกเป็นเหยื่อของลัทธิล่าเมืองขึ้นของประเทศตะวันตกไปตามกัน ประเทศพม่าสูญเสียเอกราช ก็เพราะหลงเชื่อผิดคิดว่า ข้อสัญญาที่ต่างประเทศให้ขึ้นเป็นการสัญญาที่จะมาช่วยเหลือตน ประกอบกับพม่าเองก็ไม่รู้จักผ่อนหนักเบาด้วย ส่วนทางภาคใต้ของประเทศไทย อังกฤษก็เข้าจัดตั้งการปกครองแบบอาณานิคมขึ้นในดินแดนปลายแหลมมลายูแล้ว และกำลังรุกขึ้นมาทางทิศเหนือ จนบรรดาเขตแคว้นมลายูที่มีสุลต่านปกครองอยู่ภายใต้อธิปไตยของประเทศไทยยินยอมทำสัญญายอมรับอธิปไตยของอังกฤษ ส่วนฝรั่งเศสนั้นเผด็จการกระทำของอังกฤษด้วยความริษยา เพราะฝรั่งเศสเองได้เข้ายึดครองดินแดนโคชินจีนจากจักรวรรดิเวียดนาม และได้ครองดินแดนส่วนที่ยังเหลืออยู่จากจักรวรรดิเวียดนามเป็นเขตแคว้นในอารักขาของฝรั่งเศสทั้งหมดรวมทั้งประเทศเขมรซึ่งอยู่ในอารักขาของประเทศไทยด้วย พวกนักล่าอาณานิคมฝรั่งเศสถึงกับใช้คำพังเพยว่า “ไปเมืองไทยกันเถิด” ในสภาผู้แทนฝรั่งเศสด้วย ฝรั่งเศสพาลหาเหตุทะเลาะกับไทยในเรื่องเล็กน้อยๆ ที่เกิดตามชายแดนอยู่ตลอดมา ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงพยายามออกกลืนต่อการกระทำต่างๆ ทรงบัดเบาข้อพิพาทให้ยุติไปได้อย่างฉันทมิตร แต่ในที่สุด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ ฝรั่งเศสก็ส่งเรือปืนขึ้นมาตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาโดยไม่บอกกล่าวหรือแจ้งความให้ทราบล่วงหน้าแต่ประการใด เจ้าหน้าที่ไทยได้

ให้สัญญาณตักเตือนแล้ว แต่เรือรบฝรั่งเศสไม่แยแสแม้แต่น้อย ดังนั้นเรือกลไฟนำร่องของฝรั่งเศสจึงถูกยิงใช้การไม่ได้ ความโกรธแค้นของคนไทยลุกลามไปทั่วประเทศ หากแต่ยังบังจิตใจไว้ด้วยความเคารพบูชาในพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ท่านก็ทรงทราบเป็นอย่างดีว่า กำลังของบ้านเมืองจะเปรียบกับกำลังของฝ่ายรุกรานได้เพียงไร และในการเจรจาที่ต้องกระทำกันต่อมา ทรงมีพระราชภาระอย่างหนัก ทั้งในชั้นเชิงทางการทูต และต้องทรงอดทนต่อเหตุการณ์รุนแรงอย่างที่สุด พระองค์เองและเสนาบดีสภาต้องปฏิบัติราชการทั้งกลางวันกลางคืน มิได้เข้าที่พระบรรทม และไม่ได้หลับนอนกันบ่อยครั้ง ในระหว่างเกิดเหตุการณ์กับฝรั่งเศสนี้ ทรงมีพระเจ้าน้องยาเธอ ๒ พระองค์ คือ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ และเสนาบดีว่าการมหาดไทย เป็นกำลังช่วยราชการอยู่กับพระองค์มิได้ขาด ในที่สุดได้ทำข้อตกลงกันได้ โดยต้องใช้ค่าเสียหายจำนวนสามล้านแฟรังก์ และยกดินแดนลาวฝั่งแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส นับว่าเป็นค่าเสียหายอย่างมากมายแก่ไทย แต่อาจไม่ใกล้เคียงกับความต้องการของอีกฝ่ายหนึ่งก็ได้ เหตุหนึ่งช่วยแบ่งเบาฝ่ายไทยไม่ต้องชดใช้ค่าเสียหายมากกว่านี้ ก็คือผลประโยชน์ที่อังกฤษมีอยู่ในภาคอาเซียตะวันตกเฉียงใต้ และอีกเหตุหนึ่งกล่าวกันว่า เนื่องด้วยพระราชไมตรีอันดีที่พระจักรพรรดินิโคลาสแห่งรัสเซียทรงมีแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วย และเพื่อที่จะทรงช่วยท้องพระคลังของไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วน

พระองค์ที่ทรงประหยัดไว้ชั้น ให้รัฐบาลกลับไปเป็นค่าชดใช้ค่าเสียหายแก่ฝรั่งเศสโดยไม่มีดอกเบี้ย เมื่อเหตุการณ์เคร่งเครียดผ่านพ้นไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระประชวร ด้วยเหตุการณ์นี้กระทบกระเทือนกำลังพระวรกาย และพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง แต่เดชบุญที่พระราชอนามัยกลับคืนเป็นปกติได้ตั้งเดิม พร้อมทั้งพระราชหฤทัยอันแน่วแน่ที่จะทรงบำรุงรักษาเอกราชของชาติบ้านเมืองไว้ต่อไป

บ้านเมืองสู่สภาพปกติ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชหฤทัยที่จะทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองเทียมหน้านานาประเทศ และทรงริเริ่มแก้ไขวิธีการปกครองตลอดจนขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ให้เหมาะสมกาลสมัยตลอดมา เมื่อทรงมีพระราชกิจเกี่ยวกับทางสังคมก็ดี เกี่ยวกับพระราชพิธีทางศาสนาก็ดี ซึ่งทรงปฏิบัติอยู่เป็นประจำนั้น ทรงพระราชดำริที่จะทรงจัดการนั้น ๆ ให้เกิดประโยชน์เป็นความเจริญทางค่านิยมธรรมสำหรับอนาคตของบ้านเมืองเสมอไป ดังนั้น จึงรู้สึกว่าการที่จะทรงมีพระราชอนามัยอันสมบูรณ์เป็นเรื่องสำคัญมากสำหรับความเจริญสุขของบ้านเมือง ก่อนเกิดข้อพิพาทกับฝรั่งเศสที่กล่าวมาข้างต้น เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๒๔ ก็มีพระราชพิธีฉลองวันครบรอบศตวรรษแห่งพระบรมราชจักรีวงศ์อันมีกรุงเทพมหานครเป็นราชธานี และได้ทรงประกอบพระราชพิธีทางศาสนาตามราชประเพณีของพระราชล้นเกล้าในโอกาสขัตติกาลนั้นด้วย เมื่อพระราชอนามัยเป็นปกติแล้ว ก็ทรงจัดงานใหม่ด้วยพระองค์เอง คือ งานมหกรรมแสดงกิจการ

ต่าง ๆ ให้ความความเจริญก้าวหน้าของไทยทั้งในด้านวัตถุและวัฒนธรรม ซึ่งเป็นงานใหญ่ที่มีขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทยด้วย ส่วนพระราชพิธีฉลองวันเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๒๕ ปีนี้ ต้องระงับไว้ เพราะกำลังมีเหตุพิพาทอยู่กับฝรั่งเศส และเพิ่มมีพระราชพิธีขึ้นสองปีภายหลังที่เหตุการณ์ผ่านไปแล้ว ต่อจากนั้น ก็ทรงพระราชดำริจัดการพิมพ์พระไตรปิฎก ซึ่งมีต้นฉบับที่เก็บรักษาอยู่เขียนเป็นตัวอักษรเขมรบนใบลาน จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะกรรมการให้มีหน้าที่สอบทานและรวบรวมขึ้นแล้วเปรียบเทียบกับฉบับในประเทศพม่าและลังกา กับทั้งฉบับของสมาคมบาลีปกรณ์ในกรุงลอนดอนด้วย ในที่สุดคณะกรรมการได้จัดการพิมพ์ขึ้นทุกเล่ม ๖ ถวายพระไตรปิฎกฉบับสอบทานแล้วเป็นภาษาบาลีเขียนด้วยตัวอักษรไทย จำนวน ๓๙ เล่ม ขนาด ๑๖ หน้ายก รวม ๓๐๐ ชุด ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่พระอารามและสถาบันการศึกษาในประเทศไทยและประเทศอื่นๆ ที่สนใจทั่วไป ลังกาเป็นประเทศแรกที่ได้รวบรวมพระพุทธรูปัญญัติเขียนขึ้นไว้ประมาณสองพันปีมาแล้ว และมีต้นฉบับบางตอนที่ได้นำเข้ามาในประเทศไทยในศตวรรษที่สิบสาม แล้วก็ตกทอดมาถึงสมัยอยุธยาจากสุโขทัย เมื่อกรุงศรีอยุธยาถูกทำลายแล้ว มีคณะกรรมการที่โปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๓๑ ทำการปรับปรุงใหม่ แต่การพิจารณาปรับปรุงได้กระทำกันอย่างรีบเร่งเสร็จในห้าเดือนเท่านั้น ฉบับที่คณะกรรมการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ปรับปรุงนั้นละเอียดดีกว่า จนได้ชื่อว่าเป็นฉบับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็น

พระราชอนุสรณ์ฐานทรงเป็นนักปกครองที่ยิ่งใหญ่ ทรงประสิทธิประสาท
ความเจริญทางวัฒนธรรมแก่ชาติบ้านเมืองด้วย

สภาพนอกอาณาเขต

ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทย
จำต้องรับพันธกรณีจากต่างประเทศ ซึ่งมาเรียกกันว่า สภาพนอกอาณา
เขต ในทางปฏิบัตินั้น หมายความว่า บรรดาคนในบังคับของต่างประเทศ
ที่ได้ทำสนธิสัญญากับประเทศไทย เมื่อกระทำความผิด ไม่ต้องรับการ
พิจารณาในศาลประเทศไทย และผู้ที่ตัดสินคดีเหล่านั้นได้แก่กงสุลของ
ต่างประเทศเหล่านั้น การทั้งนี้ ไม่สู้จะเป็นคุณประโยชน์แก่คนในบังคับ
ของต่างประเทศที่ปฏิบัติตนตามกฎหมายบ้านเมืองนัก แต่ก็มีคนบาง
พวกที่ชอบหลีกเลี่ยงกฎหมายอยู่ด้วย และกงสุลต่างประเทศบางคนก็
คอยโอกาสหาข้ออ้างให้แก่ประเทศของตน ให้ความคุ้มครองแก่ผู้
กระทำความผิด เป็นผลเสียหายแก่ประเทศไทย เป็นเหตุให้เกิดความระหอง
ระแหงขัดแย้งกันระหว่างกงสุลเหล่านั้นกับเจ้าหน้าที่ของไทยตลอดมา ใน
ขณะนั้นอังกฤษก็มีคนในบังคับที่มีเชื้อชาติอินเดีย, มลายู, จีนที่เกิดใน
มลายู เป็นจำนวนมากที่ทำมาหากินอยู่ในประเทศไทย คนในบังคับของ
ฝรั่งเศสก็มีอยู่ไม่น้อย แล้วยังมีคนในบังคับฮอลันดาและโปรตุเกส รวม
อยู่ด้วย นอกจากนี้ ผู้ใดที่ประสงค์จะจดทะเบียนเป็นคนในบังคับของ
ประเทศที่มีสนธิสัญญากับไทย ก็ยอมทำได้อีกด้วย จึงมีกรณีของคนจีน
จำนวนมากที่หลีกเลี่ยงคำพิพากษาของศาลไทย และไม่ต้องปฏิบัติตาม
ตามระเบียบการของเจ้าหน้าที่ตำรวจไทยด้วย สถานการณ์เช่นนี้ทำให้

เห็นกันได้ว่าไทยมิได้เป็นเจ้าของบ้านเมืองตนเองเลย แล้วก็ยังถูกบังคับตามสนธิสัญญาให้เก็บภาษีสำหรับสินค้าที่ต่างประเทศส่งเข้ามาทุกชนิดได้ในอัตราต่ำที่ทราบกันว่า ภาษีย่อยซักสาม อีกด้วย ซึ่งเห็นได้ชัดว่าเป็นการละเมิดสิทธิทางภาษีอากรของไทย การบีบบังคับเหล่านี้ ประเทศที่มีสนธิสัญญาให้เหตุผลแก่ไทย เช่นเดียวกับที่ได้ชี้แจงแก่ประเทศเตอร์กกี ประเทศจีนและประเทศญี่ปุ่นว่า เพื่อเป็นหลักประกันให้ไทยปฏิบัติต่อคนในบังคับของเขาด้วยความเป็นธรรม การที่ประเทศไทยและประเทศที่ถูกบีบบังคับนั้น จะหวังได้รับการผ่อนผันได้ ก็จะต้องหาทางแก้ไขวิธีการปกครองและบทกฎหมายของตนเสียใหม่ให้เป็นที่ยอมรับถือแก่ประเทศที่ทำสนธิสัญญากับตนเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามทุกทางที่จะแก้ไขปัญหายุ่งยาก อันเป็นเหตุให้เกิดความไม่ราบรื่นอยู่ตลอดเวลา จึงทรงเริ่มแก้ไขระเบียบการศาลยุติธรรมให้ทันสมัยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๐ เป็นต้นมา มีพระราชบัญญัติที่อาศัยหลักกฎหมายของประเทศตะวันตก ประกาศใช้ตลอดมาจนถึงปีที่เสด็จสวรรคต แล้วทรงเปลี่ยนวิธีการปกครองในส่วนภูมิภาคด้วย ในสมัยนั้น ผู้ว่าราชการหัวเมืองมีอำนาจสิทธิขาดทุกอย่างในเขตหัวเมืองของตน ตามวิธีที่ทรงเปลี่ยนแปลงใหม่นั้น ทรงแยกการศาลและการบริหารเป็นคนละส่วน และทรงรวมหัวเมืองขึ้นเป็นมณฑล มีสมุหเทศาภิบาลบังคับบัญชา สมุหเทศาภิบาลนั้นแม้ว่าจะเป็นข้าราชการของกระทรวงมหาดไทยก็ตาม ต้องรับผิดชอบตรงต่อแต่ละกระทรวงสำหรับเรื่องในหน้าที่ของกระทรวงนั้น ๆ ด้วย

เช่น จะต้องรับคำสั่งจากกระทรวงโยธาในเรื่องการคมนาคม การไปรษณีย์ และโทรเลข และในเรื่องการศึกษากิตี หรือการคลัง หรือการเกษตร ก็ย่อมเชื่อฟังคำสั่งจากกระทรวงเจ้าหน้าที่ของแต่ละเรื่อง เช่นเดียวกัน ส่วนเทศบาลซึ่งก็เป็นข้าราชการกระทรวงมหาดไทยด้วย มีอำนาจเหนือหัวเมืองที่โปรดเกล้าฯ ให้ตนปกครองอยู่ แต่ละมณฑล และหัวเมืองก็มีผู้ชำนาญในการปกครองค้ำต่าง ๆ ประจำอยู่ ซึ่งเรียกว่า ข้าหลวงตรวจการ ซึ่งจะเป็นข้าราชการสังกัดกระทรวงธรรมการกิตี หรือกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ หรือกระทรวงเกษตรวาทิการกิตี ย่อมรับคำสั่งเกี่ยวกับนโยบายจากเสนาบดีกระทรวงที่เกี่ยวข้องของตน และปฏิบัติราชการในเขตมณฑลและหัวเมืองของตนในนามสมุหเทศาภิบาล หรือในนามเทศาภิบาลแล้วแต่กรณี ระเบียบการปกครองแบบนี้พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ทรงวางแผนขึ้นเมื่อทรงเป็นเสนาบดีว่าการมหาดไทย และราชการก็ได้ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยดี จนกระทั่งคณะปฏิวัติยกเลิกเสีย และนำระบบการปกครองของฝรั่งเศสแบบ *Départements* มาใช้แทน โดยแบ่งเขตการปกครองส่วนภูมิภาคออกเป็นเจ็ดสิบจังหวัดเศษ ให้รับผิดชอบโดยตรงต่อรัฐบาลส่วนกลาง

การปกครองแผนใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริร่วมกับเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ที่รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในขณะนั้น เป็นการวางรากฐานเพื่อไทยจะได้แก้ไขสนธิสัญญาที่ไม่มีความเสมอภาค ได้แก่เรื่องสภาพภายนอกอาณาเขต และการจำกัดสิทธิของประเทศไทยในเรื่องภาษีอากรนั้น แต่การที่ไทยได้

สิทธิบางอย่างกลับคืนมา ทำให้ไทยต้องเสียดินแดนแก่ต่างประเทศอีกบ้าง หากแต่สละดินแดนที่เคยเป็นเมืองขึ้นของไทยเท่านั้น การที่จะบรรยายประวัติศาสตร์เกี่ยวกับวัฒนธรรมไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จำต้องกล่าวถึงแผนการปกครองที่ทรงแก้ไขใหม่ ซึ่งเป็นโอกาสที่บ้านเมืองได้รับการพัฒนาทางวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ด้วย และเมื่อได้เล่าเรื่องการเปลี่ยนแปลงที่ทรงพระราชดำริ ด้วยพระปรีชาสามารถอันสุขุมลึกซึ้ง แสดงให้เห็นพระเกียรติคุณที่ทรงประสิทธิ์ประสาทความเจริญรุ่งเรืองแก่บ้านเมืองแล้ว ก็ใครจะกล่าวถึงความจงรักภักดีและความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวของชนทุกชั้น ตั้งแต่เสนาบดีลงไปถึงชั้นผู้น้อย ที่ช่วยกันฉลองพระเดชพระคุณด้วยกำลังปัญญาและกำลังความคิดของตนด้วย ดังที่ได้ชี้แจงมาแล้ว ระเบียบการปกครองฝ่ายหัวเมืองแบบใหม่ บังเกิดผลดีเป็นอันมาก ก็ด้วยกำลังความสามารถและพระสติปัญญาของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีว่าการมหาดไทย ในส่วนราชการต่างประเทศ ก็มีพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ที่ได้ฉลองพระเดชพระคุณ ด้วยความอดทนและเยือกเย็น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดการตั้งศาลสถิตยยุติธรรม มีบทกฎหมายที่ทันสมัย และมีนักกฎหมายที่ได้รับการอบรมมาเป็นอย่างดีปฎิบัติราชการได้ ก็เพราะความสามารถของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ซึ่งโปรดวิชาชีฟทางกฎหมายมาก ส่วนระเบียบการทหารนั้น ก็มีพระเจ้าลูกยาเธออีกพระองค์หนึ่ง คือ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ซึ่งทรงคุณวุฒิ

รอบรู้กิจการทหารเป็นพิเศษ ได้ฉลองพระเดชพระคุณจักระเบียบการ กองทัพบกไว้อย่างทันสมัย นอกจากนี้ พระราชมารดาในท่านอื่น ๆ ที่ บรรลุผลดีได้ตลอดก็ด้วยกำลังความสามารถของพระเจ้าแผ่นดินเธออีก หลายพระองค์ ตลอดจนขุนนางและข้าราชการใหญ่น้อยอีกจำนวนมาก

การฟื้นฟูทางวัฒนธรรม

เป็นที่ทราบกันทั่วไปว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิบัตินโยบายบ้านเมืองอย่างหนักอยู่เสมอ โปรดที่จะทรงราชการ ตอนกลางคืนก่อนใกล้รุ่งระหว่างยี่สิบสี่นาฬิกาถึงเวลาที่แสงอรุณขึ้น แล้ว เสด็จเข้าที่พระบรรทมตลอดเช้า เมื่อบรรทมตื่นเวลาบ่ายแล้ว ก็เสด็จ ฯ ออกให้ข้าราชการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทและทรงประกอบพระราชพิธี ต่าง ๆ ที่พึงมี ตามปกติทรงมีเวลาที่ทรงว่างพระราชกิจตอนเสวยพระ กระยาหารค่ำเวลา ๒๑ นาฬิกา จนเวลา ๒๔ นาฬิกา เพื่อที่จะได้ทรง พักผ่อนเปลี่ยนพระราชอิริยาบถจากพระราชกิจประจำวันนั้น โปรดที่ จะเสด็จพระราชดำเนินประพาสไปทั่วพระราชอาณาเขต และบางครั้ง บางคราวก็โปรดที่จะเสด็จ ฯ ประพาสชวา ซึ่งทรงเห็นว่าเป็นเมืองที่ ได้รับการพัฒนาอย่างดี เฉพาะอย่างยิ่งในด้านการเศรษฐกิจ ครั้นต่อมา ในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้เสด็จ ฯ ประพาสยุโรปครั้งแรก ตามที่มีพระราช ประสงค์อยู่เป็นเวลานานมาแล้ว เป็นโอกาสที่ได้เฝ้าพระเจ้าซาร์นิโคลาส ที่ ๒ แห่งรัสเซียอีกครั้งหนึ่ง พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ได้เสด็จมาเยือน ประเทศไทยและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อยังดำรงพระอิสริยยศมกุฎ ราชกุมารซาราวิช และพระราชวงศ์ในประเทศยุโรปได้ถวายการต้อนรับ

พระองค์ด้วยความสนิทสนมหาโดยตลอด โดยเฉพาะพระราชวงศ์โรมานอฟฟ์ และพระราชวงศ์โฮเฮนซอลเลิร์น และบรรดาเจ้าผู้ครองอาณาจักรแคว้นต่าง ๆ ของเยอรมนี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพบปะและทรงรู้จักบรรดาคนสำคัญในยุโรปจำนวนมาก ทรงประหลาดพระราชหฤทัยที่กรุงปารีสด้วยการรับรองพระองค์อย่างอบอุ่น จึงทรงพบสาเหตุว่า ตามนิสัยของฝรั่งเศสที่แสดงความสุภาพและความเอื้อเฟื้อต่อแขกเมืองของตนนั้น ไม่เกี่ยวกับแผนการรุกรานทั้งปวงของกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสเป็นแน่ พอเสด็จพระราชดำเนินกลับประเทศไทย หลังจากที่ทรงจากบ้านเมืองไปเกือบหนึ่งปีแล้ว ปวงประชากรราษฎรต่างพากันแสดงความชื่นชมโสมนัสอย่างที่ไม่เคยมีมาแต่ก่อน ปรากฏว่า ตลอดเวลาที่ประทับในต่างประเทศ ได้ปฏิบัติพระองค์เป็นที่ประทับใจแก่ชนทุกชั้น ไม่เฉพาะแต่ในหมู่พระราชวงศ์และบุคคลทั่วไปที่ได้ถวายการรับเสด็จ ๆ เท่านั้น แม้บรรดาหนังสือพิมพ์ในประเทศยุโรปก็เช่นเดียวกัน ต่างพากันสรรเสริญพระปรีชาสามารถตลอดทั้งพระราชจริยาวัตรอันสง่างามของพระมหากษัตริย์แห่งประเทศภาคตะวันออก สำหรับพระองค์เอง ก็ทรงไตร่ตรองถึงคุณค่าของความเจริญของประเทศต่าง ๆ นั้น จากประสบการณ์ที่ทรงได้รับจากการเสด็จ ฯ ประพาสครั้งนี้อย่างถี่ถ้วนด้วย กิจการที่ได้ทอดพระเนตรเห็นด้วยพระองค์เอง ซึ่งก็ทรงได้ยินได้ฟังมาอยู่มา และ ได้ทรงพระราชอุทิศสาธุในอันจะนำแบบอย่างที่เหมาะสมมาใช้สำหรับบ้านเมือง เพื่อให้เป็นที่พอใจแก่ประเทศที่ไทยมีสนธิสัญญาด้วย เห็นว่า

ไทยก็มี “คุณสมบัต” เป็นรัฐที่ทันสมัยนั้น ทรงพระราชดำริว่า อารยธรรมทั้งหลายที่มั่นคงยั่งยืนมาได้จะต้องอาศัยขนบธรรมเนียมประเพณีของตนเองเป็นพื้นฐานแล้วก็จะปรับปรุงให้เจริญต่อไปได้ และการที่จะนำเอาวัฒนธรรมแบบตะวันตกมาเคลือบไว้แต่ภายนอกเท่านั้น จะไม่ได้รับความนิยมนับถือจากโลกภายนอกเลย ครั้นเสด็จ ฯ กลับจากยุโรปแล้ว ก็ทรงพระราชดำริที่จะส่งเสริมวัฒนธรรมของชาติ ทรงปลุกใจคนไทยให้เกิดความสนใจในการศึกษาภาษาและวรรณคดีของชาติ ทรงตั้งสถาบันวรรณกรรมพระพุทธศาสนา เรียกว่า หอพุทธศาสนสังคหะ และทรงตรากฎหมายคุ้มครองโบราณสถานทั่วราชอาณาจักร ในการนี้ประชาชนทุกฝ่ายคล้อยตามพระราชประสงค์ และช่วยกันฟื้นฟูงานนี้ทั่วกัน เพื่อจะให้วัฒนธรรมของชาติไทยมีฐานะมั่นคงถาวรต่อไป ความพยายามในคํานี้จะเห็นได้จากกิจการของสยามสมาคม ซึ่งผู้สืบทอดเลื่อมใสทั้งไทยและเทศ จัดตั้งขึ้นโดยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารทรงเป็นผู้นำเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๗ สยามสนได้ดำเนินการตลอดมาด้วยดีจนถึงปัจจุบันนี้ และเป็นที่รู้จักรับรองจากสถาบันศึกษาทั่วโลก

ในคํานววรรณคดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีส่วนในการฟื้นฟู จัดได้ว่า ทรงเป็นผู้นำในงานคํานี้ด้วย ทรงเป็นทั้งนักประพันธ์และจินตกร มีเรื่องพระราชนิพนธ์ที่ควรนำมากล่าวไว้ อาทิ พระราชนิพนธ์คำกลอนเรื่องนิทราชาคริต ซึ่งทรงดัดแปลงมาจากเรื่องพื้นหนึ่งทิวา, พระราชนิพนธ์คำกลอน เรื่องเงาะป่า เป็นบทละครเก่าแก่

ตัวละครเป็นคนคอยที่เรียกว่า เงาะ ซึ่งอาศัยอยู่ตามป่าทึบทางแหลมมลายู แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นจินตกรวิเศษล้ำเลิศ มีพระราชนิพนธ์หลายบทที่คนไทยสมัยปัจจุบันนี้จำกันได้ขึ้นใจ นอกจากนี้ ยังได้ทรงพระราชนิพนธ์คำโคลงเรื่องรามเกียรติ์ไว้หลายบท ซึ่งจารึกอยู่รอบพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทั้งยังได้พระราชนิพนธ์บทความร้อยแก้วอันไพเราะประกอบบทละครเรื่องอิเหนาค้วย ในบรรดาพระกวีนิพนธ์คำโคลงมีบทหนึ่ง เรื่องสาตราวุธของคนคืออะไร ดังต่อไปนี้:-

“ความรู้คู่เปรียบด้วย	กำลัง	กายเขย
สุจริตคือเกาะบัง	ศาสตร์	พร้อง
ปัญญาประจุกตั้ง	อาวุธ	
กมุสดีต่างไล่ห้บ้อง	อาจ	แกลัวกลางสนาม”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงเป็นนักวิจารณ์ประวัติศาสตร์และทรงจดพระราชบันทึกประจำวันอยู่เสมอด้วย ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เป็นหนังสือขนาดใหญ่ เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ซึ่งเป็นพระราชวิจารณ์แสดงหลักฐานเกี่ยวกับกำเนิด, การเป็นมาและลักษณะพระราชพิธีพระราชสำนักอันถูกต้อง และมีบทความอื่นๆ ที่ผู้ประพันธ์ได้นำข้อความในพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ไปอ้างอิงกันด้วย พระราชนิพนธ์อีกเรื่องหนึ่งเป็นประโยชน์แก่การค้นคว้ามาก คือ พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ซึ่งนักประพันธ์ทั้งไทยและชาวต่างประเทศอ้างอิงถึงกันมาก

หนังสือและบทกลอนต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ก่อนเสด็จฯ ประพาสยุโรป ส่วนเรื่องพระราชนิพนธ์หลังจากนั้นส่วนมากเป็นพระราชบันทึกประจำวันและลายพระราชหัตถเลขาต่างสิ้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ทรงเคยเขียนภาพอย่างจริงจังเลย แต่ทรงมีความรู้ความชำนาญในวิจิตรศิลป์ โดยเฉพาะศิลปของประเทศตะวันตก สองสามปีก่อนเสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ในการปฏิสังขรณ์วัดราชาธิวาสทั้งวัด และทรงพระราชดำริแบบภาพผนังพระอุโบสถจากเวสต์มินสเตอร์แอบบีย์ และภาพผนังพระอุโบสถวัดนี้เป็นประจักษ์พยานได้แห่งหนึ่งถึงการฟื้นฟูศิลปกรรมของชาติ โดยแสดงให้เห็นส่วนที่เป็นเรื่องประเพณีไทย ประสานกับส่วนที่เป็นแบบของตะวันตกกลมกลืนกันไปอย่างงดงาม

แต่ข้อพิพจน์ที่จะเห็นเป็นตัวอย่างในการฟื้นฟูด้านนี้ ก็คือวัดเบญจมบพิตร ซึ่งชาวต่างประเทศที่อยู่ประจำในประเทศไทยหรือนักท่องเที่ยวเรียกว่า พระอารามหินอ่อน เมื่อเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริที่จะสร้างพระตำหนักสักแห่งหนึ่ง ซึ่งมีพระราชประสงค์มาแต่เดิมว่าจะทรงใช้เป็นที่ประทับแบบบ้านในชนบท ในบริเวณรอบนอกพระนคร เพราะมีอากาศโปร่ง และพื้นที่กว้างขวางพอจัดเป็นพระอุทยาน ด้วยเหตุที่ทรงพระสำราญในการปลูกต้นไม้เป็นงานอดิเรกของพระองค์ จึงทรงซื้อที่ดินไว้หลายแปลงด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จากพระคลังข้างที่

ในเขตที่เป็นอำเภอดุสิตปัจจุบัน แต่ตรงใจกลางที่ดินนี้ มีวัดปรักหักพัง
อยู่วัดหนึ่ง มีพระภิกษุประจำอยู่สองสามรูปด้วย ตามวิธีปฏิบัติปกติใน
กรณีเช่นนี้ ก็ทรงซื้อที่ดินและสร้างวัดขึ้นใหม่พระราชทานเป็นการ
แลกเปลี่ยนกับที่ดินธรณีสงฆ์นั้นได้ แต่การหาเป็นเช่นนั้นไม่ โปรด
เกล้าฯ ให้จัดการสร้างพระอารามขนาดใหญ่ที่ทันสมัยพระราชทานแก่
ภิกษุเหล่านั้น ซึ่งเป็นภิกษุฝ่ายมหานิกาย โดยมีพระราชหฤทัยจะทรง
ช่วยพระภิกษุที่วันปฏิบัติตนให้ดีสมควรที่จะเป็นภิกษุธรรมยุติกนิกาย
ซึ่งเป็นนิกายสมเด็จพระบรมชนกนาถทรงจัดตั้งขึ้นเมื่อทรงอุปสมบทอยู่
ผลที่เห็นปรากฏอยู่ก็คือ หมู่อาคารที่ทรงสร้างขึ้นด้วยแบบสถาปัตยกรรม
อันวิจิตรต้องด้วยรสนิยมศิลปะ ประกอบด้วยวัตถุก่อสร้างที่ทันสมัย
ได้แก่หินอ่อนสีขาวล้วนและทองแดง และอาคารในพระอารามแห่งนี้
ทำให้รู้สึกซาบซึ้งในพระราชปรารภนาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวในการที่จะทรงฟื้นฟูวัฒนธรรมของชาติ แสดงการก่อสร้างตาม
แบบแปลนที่ดีที่สุดในประเทศไทย ประกอบกับวิชาการช่างวิศวกรรม
และวิทยาการสมัยใหม่สุดในขณะนั้น

วาระสุดท้าย

ตามที่ได้บรรยายมานี้ อาจทำให้ท่านผู้อ่านรู้สึกว่าการที่พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ประพาสยุโรปนั้น มีผลแก่บ้าน
เมืองในการฟื้นฟูวัฒนธรรมแต่อย่างเดียวก็น่าได้ อันที่จริง พระราชมารดา
ของพระองค์มีแต่จะเพิ่มพูนมากขึ้นตลอดมา เพราะทรงเป็นอัครมเห
สนาบัตด้วยพระองค์เอง ราชการแผ่นดินทุกเรื่องต้องนำขึ้นกราบบังคม

ทูลพระกรุณาเรียนพระราชปฏิบัติ และในฐานะทรงเป็นองค์พระประมุข
 ของชาติ ต้องพระราชทานพระบรมราชานุมัติสำหรับบทกฎหมายที่จะ
 ประกาศใช้ รวมทั้งราชการบริหารที่สำคัญทุกอย่าง มีบ่อยครั้งที่ทรง
 ตรากฎหมายและระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง รายละเอียด
 เรื่องราชการประจำทุกอย่างต้องผ่านพระเนตรพระกรรณอยู่เสมอ เช่น
 สถิติการเก็บเกี่ยวพืชพันธุ์ธัญญาหาร, จำนวนสินค้าขาออกและขาเข้า,
 จำนวนอาชญากรรมและอื่น ๆ บางครั้งบางครั้งอาจต้องทรงยับยั้ง
 ความหุนหันของเสนาบดีที่ยังหนุ่มแน่น และต้องทรงเร่งเตือน
 เสนาบดีที่สูงอายุแต่มีความสัจย์ซื่อจงรักภักดี และฉลองพระเดช
 พระคุณมาด้วยความรับผิดชอบ ทรงเลือกเสนาบดีด้วยพระองค์เอง และ
 พระราชทานข้อแนะนำต่าง ๆ ตามที่ต้องการด้วย เฉพาะอย่างยิ่ง พระ-
 ราชทานโอกาสให้ราษฎรทุกคนเข้าเฝ้าฯ ได้ และด้วยเหตุที่ทรงใฝ่
 พระราชหฤทัยในความเป็นอยู่ของอาณาประชาราษฎร และพระราชทาน
 พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องราวของราษฎรผู้ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาแต่ละคน
 เป็นจำนวนมากมาย ฐานทรงเป็นพระบิดาของคนไทย พระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเป็นที่รักบูชาของปวงชนทั้งมวล

ในระยณะนี้มีเรื่องสำคัญอันดับแรกก็คือ การที่จะเรียกร้องเอกราช
 อธิปไตยกลับคืนมาสู่บ้านเมือง ซึ่งจะกระทำได้อีกต่อเมื่อได้ประกาศใช้
 ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์และกฎหมายอาญา ซึ่งประเทศที่มี
 สนธิสัญญากับไทยจะยอมรับรองได้ และการที่ประเทศเหล่านั้นจะยอม
 รับรองนั้นก็ตั้งเงื่อนไขให้ไทยต้องใช้กระบวนการพิจารณาคดีในศาลที่

เหมาะสมอีกด้วย การดำเนินการในขั้นแรกนี้^๕ได้ทำสนธิสัญญากับอังกฤษ ตอนปลายรัชกาล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ซึ่งมีผลที่ไทยได้รับอำนาจที่จะ ตัดสินคดีในศาลกลับคืนมาบางส่วน แต่ต้องเสียอาณาเขตเมืองขึ้นทาง มลายูให้แก่อังกฤษไป

ยังมีแบบแผนใหม่ที่ทรงประกาศใช้ในระยะนี้^๕อีกได้แก่ระเบียบ การเกณฑ์ทหาร, การปรับปรุงสมรรถภาพเจ้าหน้าที่ตำรวจส่วนภูมิภาค, ทรงจัดตั้งการประปาในพระนคร, แผนทดลองวิธีการปกครองแบบ เทศบาลที่หมู่บ้านจังหวัดทำจัน หนึ่ง ตลอดจนรัชสมัยของพระองค์ เอกชน จัดตั้งธุรกิจการค้ามากมายขึ้น และประเทศไทยได้เห็นการตั้งบริษัท ไฟฟ้าที่พระนคร และบริษัทสยามปูนซีเมนต์ และการอยู่เรือหลายแห่ง นอกจากสถานประกอบธุรกิจส่งสินค้าเข้าและสินค้าออกอีกจำนวนมาก

ทั้งนี้^๕ก็แสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพยายามที่จะนำความเป็นเอกราชมาสู่บ้านเมืองให้จงได้ จึงเป็น หน้าที่ของชนรุ่นหลังที่ดำเนินรอยพระยุคลบาท โดยจัดการให้ไทยได้ คืนอธิปไตยสมบูรณ์ในตำแหน่งอำนาจการเก็บภาษีอากรและการศาล ซึ่งถูก ริดรอนไปก่อนรัชสมัยของพระองค์

การเสด็จฯ ประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ นั้น เป็น การจำเป็นเพื่อพระราชทานมัย ด้วยทรงพระประชวรกระเสาะกระแสะอยู่ การเสด็จพระราชดำเนินกลับพระนครครั้งหลังนี้ ทางบ้านเมืองต้อนรับ เสด็จอย่างมโหฬาร เพราะประจวบโอกาสที่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ มาจะครบ ๔๒ ปี ซึ่งเป็นระยะที่ยาวนานที่สุดเป็นประวัติการณ์ในประเทศ

ไทย จึงมีพระราชพิธีที่ราษฎรทูลเกล้า ฯ ถวายพระบรมรูปหล่อทรงม้า ซึ่งปวงชนไทยได้ร่วมใจกันหาทุนทรัพย์ได้จำนวนมาก และเมื่อได้خذใช้มูลค่าหล่อพระราชอนุสาวรีย์แล้ว ได้ใช้จำนวนเงินที่เหลือเป็นทุนที่จะจัดตั้งมหาวิทยาลัยแห่งแรกในพระนคร และได้สร้างอาคารหลังที่หนึ่งของมหาวิทยาลัยด้วยเงินที่เหลืออยู่นี้ด้วย

ตั้งแต่เสด็จกลับจากยุโรปครั้งหลังแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ ฯ ประทับที่ตำหนักสวนกุหลาบ ซึ่งขณะนั้นยังไม่ได้ยกเป็นชั้นพระราชวัง พระตำหนักแห่งนี้ มีลักษณะเช่นเดียวกับบ้านเอกชนตามชนบท มีไร่นาปลูกข้าว หุ่นส้อมป่อยอยู่ถัดไป ซึ่งทรงสร้างที่ประทับคล้ายหมู่บ้านเล็กๆ นั้นเอง มีพระราชประสงค์ว่า พระองค์จะทรงใช้เป็นที่พักผ่อนวันสุดท้าย พร้อมกับพระโอรสและพระธิดาด้วย

พระราชอนามัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอาการไม่ปกติสมบูรณ์ ตลอดจนถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๓ ก่อนจะสิ้นฤดูฝนปีนั้นเอง ทรงรู้สึกว่ไม่ทรงสบาย จึงเตรียมการเสด็จพระราชดำเนินไปทรงพักผ่อนพระราชอิริยาบถที่พระราชวังบางปะอิน แต่ก็ต้องระงับไว้ และตลอดเวลาวันสองวันต่อจากนั้น เสด็จอยู่ในที่พระบรรทม แล้วขณะที่ทรงพระประชวรครั้งนี้ พระวักกะเกิดอาการไม่ปกติ พอตอนใกล้รุ่งวันที่ ๒๓ ตุลาคม ก็เสด็จสู่สวรรคต เจปะพระพัทตร์สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เมื่อได้สดรงน้ำพระบรมศพแล้ว ก็อัญเชิญพระบรมศพไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง กระบวนแห่พระบรมศพเคลื่อนไปตามถนนราช

ดำเนินตามจังหวะแตรวงบรรเลงเพลงพระยาโคก ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
 ขุนนครสวรรค์วรพินิต ทรงพระนิพนธ์ไว้ สองข้างทางเต็มไปด้วย
 ประชาชนคนไทยยืนอยู่ในอาการเจี๊ยบสงบคอยเฝ้าพระบรมศพด้วยความ
 วิปโยคสุดซึ้ง ตลอดทางมีแต่ความเจี๊ยบ นอกจากเสียงแตรวงเบา ๆ
 และเสียงคร่ำครวญโหยหวนของนางร้องไห้ คำว่านั้นนี้อากาศมีตม่น กับ
 เสียงฟ้าลั่นบ่อยครั้ง ในที่สุดเมื่อกระบวนแห่พระบรมศพถึงพระที่นั่ง
 จุฬิตมหาปราสาท อันเป็นจุดหมายปลายทางสุดท้าย และได้อัญเชิญ
 พระบรมโกศขึ้นที่ประดิษฐานบนพระที่นั่งแล้วก็เกิดพายุฝนตกฟ้าลั่น
 แลบบแลบปลาบอย่างหนัก เป็นสัญญาณกษัตริย์การสิ้นสุดแห่งฤดูกาล และ
 ก็เป็นการสิ้นสุดแห่งรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชเจ้า อันเป็นที่
 รักบูชาของชาติด้วย.

